

AGRARNA I ZANATSKA ISTORIJA JUŽNOG ALFELDA NA PREKRETNICI XIX I XX VEKA

A DÉL-ALFÖLD AGRÁR- ÉS IPARTÖRTÉNETE A 19-20. SZÁZAD FORDULÓJÁN

Agrarna i zanatska istorija Južnog Alfelda
na prekretnici XIX i XX veka
A Dél-Alföld agrár- és ipartörténete
a 19–20. század fordulóján

Projekat / Projekt
Živi arhivi – Relikvije zajedničkog kulturnog nasleđa
Élő archívumok – A közös kulturális örökség ereklyéi

Projekt akronim / Rövidítés
LIVES

Ref. projekta / Projektazonosító
HUSRB/1602/32/0218

Agrarna i zanatska istorija Južnog Alfelda
na prekretnici XIX i XX veka

A Dél-Alföld agrár- és ipartörténete
a 19–20. század fordulóján

Zenta–Ópusztaszer, 2018
Senta–Opustaser, 2018

Agrarna i zanatska istorija Južnog Alfelda
na prekretnici XIX i XX veka
A Dél-Alföld agrár- és ipartörténete
a 19–20. század fordulóján

Izdavač / Kiadó
Istorijski arhiv, Senta / Történelmi Levéltár, Zenta
Nacionalni istorijski spomen-park, Opustaser /
Ópusztaszeri Nemzeti Történeti Emlékpark

Odgovorni izdavač / Felelős kiadó
Direktor Istorijskog arhiva u Senti / A zentai Történelmi Levéltár
igazgatója

Uredivački odbor / Szerkesztőbizottság
ifj. Fodor István, Rotár Krisztina

Lektor i korektor / Olvasószerkesztő és korrektor
Kávai Mucsi Katalin

Tehnički urednik / Műszaki szerkesztő
Beszédes István

ISBN 978-86-89039-12-2

© *Történelmi Levéltár, Zenta, 2018*
© *Ópusztaszeri Nemzeti Történeti Emlékpark, 2018*

Készült a szabadkai Grafoprodukt Nyomdában
800 példányban
Ügyvezető Özvegy Károly

SADRŽAJ/TARTALOM

Predgovor	7
Előszó	117
Čila Senti: Revolucija mehanizacije u poljoprivredi	9
Szenti Csilla: A gépesítés forradalma a mezőgazdaságban	119
Laslo Gal: Proizvodnja duvana u južnom Alfeldu	29
Gál László: Dohánytermesztés a Dél-Alföldön	139
Antal Tot: Udruženja poljoprivrednika u Kišsekšu	41
Tóth Antal: Gazdaegyesületek Kisszéksóson	151
Tibor Molnar: Senčansko zanatstvo od početaka do kraja I svetskog rata	57
Molnár Tibor: A zentai kézműves-iparosság a kezdetektől az I. világháború végéig	167
Kristina Rotar: Istorijat segedinske trgovinske i zanatske komore od njenog osnivanja do 1920.	67
Rotár Krisztina: A Szegedi Kereskedelmi és Iparkamara története megalakulásától 1920-ig	177
Gabor Vince: „Treći nalet kolhoziranja” („teesiranje”) u Čongradskoj županiji	75
Vincze Gábor: A harmadik kolhozosítási roham (a téeszésítés) Csongrád megyében	185
Viktor Nemet: Poljoprivreda u Mađarskoj krajem XIX i početkom XX veka	101
Németh Viktor: Mezőgazdaság Magyarországon a 19. század végén és a 20. század elején	209
Vuković Mario: Vršidba u Alfeldu u okolini Sente	107
Vuković Márió: Cséplés az Alföldön, Zenta környékén	215

PREDGOVOR

Tom koji čitalac drži u ruci ima za cilj da pruži sveobuhvatnu sliku o poljoprivrednom i zanatskom razvitku s kraja XIX i početka XX veka. Sastavljanje ove knjige predstavljalo je u podjednakoj meri ozbiljan izazov i za urednike i za autore, budući da javnost, generalno uzevši, zazire od privredne istorije, jer je počesto na držanje distance podstiču suvi nizovi podataka, grafikoni i registri. Međutim, prvenstveni cilj publikacije pod nazivom *Agrarna i zanatska istorija Južnog Alfelda na prekretnici XIX i XX veka* jeste da zainteresovanima na popularan način predoči privredno-istorijska kretanja epohe.

Razmatranje teme i njena obrada nisu ograničeni na usko uzetu teritoriju Mađarske. Vremenski okvir istraživanja (od druge polovine XIX veka do dvadesetih godina XX veka) takođe čini opravdanim uzimanje istorijskih granica Mađarske za osnovicu, te u ovom slučaju, dakle, determinisanje južnoalfeldske regije obuhvata i područje Vojvodine.

Prikazivanje privrednih procesa na nivou države je neophodno, pošto u okviru ovog konteksta možemo da prikazemo ekonomsku situaciju ovog područja, kao i iz geografskih prilika i divergentnog tempa razvoja proističuće lokalne osobenosti. Istovremeno priznajemo da zavičajnoistorijsko istraživanje i pisanje zavičajne istorije imaju naročitu važnost, pošto posredstvom otkrivanja mikroistorije u prvi plan dospevaju lične sudbine, porodične istorije, oživljavaju svakodnevce malih zajednica, te tako ova vrsta dubinskog bušenja dobija istaknutu ulogu i sa aspekta istorije mentaliteta.

Segedin–Senta, 3. oktobar 2018.

Urednici

ČILA SENTI

REVOLUCIJA MEHANIZACIJE U POLJOPRIVREDI

Oranična površina u Mađarskoj se počev od sedamdesetih godina XIX veka pa do Prvog svetskog rata značajno povećala. Deo površina ritova i pašnjaka podvrgnut je poljoprivrednoj proizvodnji kako bi se rastuća populacija mogla snabdeti odgovarajućom količinom žita, a stoka krmivom. U slučaju u kutku Južne nizije omeđene Tisom i Marošem opstojećega, tada već prostranim svetom salaša raspoložućeg Hodmezevašarhelja, tome su se priključile i merama zaštite od poplava i uređenjem vodotokova oslobođene površine. U životu naseobine poljoprivrede je usled njegovih karakteristika oduvek bila determinantna, budući da Vašarhelj možemo smatrati za klasičnu nizijsku varoš. U epohi dualizma u Mađarskoj su se postepeno širili kapitalistička privreda i urbanizacija. U razvijenijim, industrijalizovanim delovima države to je rezultiralo demografskim porastom, no u slučaju Hodmezevašarhelja ovaj je proces izostao. Upoređujući podatke iz perioda koji je protekao između popisa stanovništva iz 1869. i 1910, on se može smatrati za grad sa stagnirajućim, odnosno umereno povećanim brojem stanovnika. Dok je početkom dualizma, a uzimajući u obzir i Budimpeštu, on nakon dva najnaseljenija grada iz unutrašnjosti, Segedina i Subotice, predstavljao četvrti po redu najveći grad u državi, broj stanovnika je 1910. bio dovoljan tek za deseto mesto. Grad je tokom naredne dve decenije karakterisala depopulacija, čemu je u znatnoj meri doprineo Prvim svetskim ratom prouzrokovani gubitak od preko tri hiljade ljudi. Identičan proces je, generalno, karakterisao i druge varoši.

Hodmezevašarhelj je, međutim, zbog obima svog sistema salaša zauzimao posebno mesto među varošicama. Dobar deo salaša oko naseobine – naročito na Pustari – bio je alociran na istinski velikoj razdaljini – čak i do 20-40 kilometara – od matičnog grada. U prvoj deceniji XX veka na salašima je živelo 39 % stanovništva. I ova proporcija pokazuje da je poljoprivreda bila odlučujuća u privrednom životu Vašarhelja. Početkom osamdesetih godina XIX veka od poljoprivrede je živelo tri četvrtine stanovništva, no čak i nakon smene vekova ova je proporcija iznosila dve trećine. Usled svojih karakteristika Hodmezevašarhelj je ostao agrarna naseobina u epohi u kojoj je pretežni deo gradova – podrazumevajući i veće varoši poput npr. Debrecena – otvorio prostor za razvoj industrije, što je pak delovalo na povećanje stanovništva i bilo katalizator urbanizacije. Njegov agrarni karakter potkrepljuje i to što je u periodu između 1890. i 1920. udeo praproizvođača u vašarheljskoj populaciji bio izvanredno visok. Za trideset godina on je sa 74 % smanjen tek na 63,3 %, dakle jedva za nešto više od 10 %. Na osnovu podataka popisa stanovništva iz 1900. godine, struktura stanovništva koje

je živelo od poljoprivrede bila je sledeća: veleposednici i velezakupci sa više od 1000 jutara su manjkali, dok je i udeo srednjih posednika sa više od po 100 jutara iznosio tek 0,9 %, a zakupaca 0,2 %. Broj malih posednika i sitnih zakupaca sa po 50–100 jutara iznosio je 2,3 %, dok je udeo u slučaju onih sa manje od 50 jutara bio u znatnoj meri uvećan, dostizao je 42,1 %. Broj sitnih posednika-nadničara iznosio je 5,3 %, sluga po gazdinstvima 12,2 %, a radnika u poljoprivredi pak 37 %.¹

Za okolinu Hodmezevašarhelja u XVIII i XIX veku karakteristična je prevaga stočarstva. Značaj ratarstva i povrtarstva je počev od osamdesetih godina XIX veka porastao, kada je kao rezultat industrijskog razvoja došlo do širenja intenzivne poljoprivrede. Porast biljne proizvodnje su, dakle, pored povećanja poljoprivrednih površina omogućili primena novih metoda i mehanizacija poljoprivrede. Prvenstveno je došlo do znatnog povećanja proizvodnje žitarica i kukuruza. Prema podacima iz 1900. godine, 52,7 % setvene površine zauzimala je ozima pšenica, 29,8 % kukuruz, a 8,9 % pak jari ječam, no proizvođeni su takođe i lucerka, zob, jara pšenica, ozimi ječam i raž, proso, stočna repa i krompir. U plodoredu, kao što to vidimo, u podjednako meri možemo naći ratarsko bilje i okopavine namenjene ljudskoj ishrani, odnosno prehrani stoke. Među industrijskim biljkama još uvek teče proizvodnja konoplje, no u sve manjoj meri, pri čemu se uzrok tome može potražiti u zastarelosti prerade.²

Kontinuirano rastuća poljoprivredna površina zahtevala je nove metode, a bolja obrada tla savremena sredstva. Sredinom XIX veka najveći broj poljoprivrednika još se uvek nije pridržavao propisno ustanovljenog plodoreda, poljoprivrednik je proizvodio ono za čim je postojala najveća potreba, ono od čega je očekivao najveću dobit. Tako se često dešavalo da je u sukcesivnim godinama u isto tlo bilo sejano isto seme. Usled intenzivne obrade zemljišta i neostavljanja zemlje na ugaru već je u XVIII veku širom Alfelda vršeno nadoknađivanje plodnosti zemljišta, pučkim jezikom iskazano *đubre-nje*, ili *gnojidba*. Stajsko đubrivo je tokom februara iznošeno na zemljište, gvozdenim vilama razbacivano, a potom zaoravano, da bi nakon žetve sve ovo bilo ponovljeno. Međutim, krajem XIX veka zbog smanjenja stočnog fonda nije bilo dovoljno stajskog đubriva, pri čemu je proizvodnja pšenice bez primene plodoreda u velikoj meri smanjivala plodnost tla čak i na kvalitetnim crnicama. Tada se na velikim gazdinstvima pojavilo veštačko đubrivo, na čiju su primenu vremenom prešla i manja seljačka gazdinstva.³ U dvadesetim godinama XX veka na hodmezevašarhelskim oranicama ono je redovno bilo primenjivano. Imre Tarkanj Sič je počev od 1924. poboljšavao tlo veštačkim đubrivom, a ubrzo su i njegovi sadruzi poljoprivrednici spoznali da ovim metodom mogu postići bolji prosečni rod. Godine 1927. su se zarad zajedničke nabavke veštačkog đubriva i udružili. U Hatrondoškoj čitaonici njih je dvadeset

1 *Istorijat Hodmezevašarhelja II*. Hmv., 1993. – str. 221–237.

2 *Istorijat Hodmezevašarhelja II*. Hmv., 1993. – str. 489–529.

3 *Etnografija Hodmezevašarhelja I*. Hmv., 2015. – str. 101.

i četvoro sklopilo sporazum kojim su Imreu Tarkanj Siču poverili njegovu nabavku i distribuciju. Veštačko đubrivo je prispelo železnicom, obaveštenje se prernosilo od usta do usta, te je ubrzo svako odneo kući svoj deo. Poljoprivrednici su osnovali bratstveničko udruženje utemeljeno na povezivanju i uzajamnom pružanju pomoći.⁴

Voda je pored hraniva predstavljala drugu osnovnu potrebu plodnog zemljišta. Pošto južni Alfeld predstavlja najsuvlji deo države, redovito je – a naročito u slučaju stepskih površina – bilo potrebe za njenom nadoknadom. Navodnjavanje, istina, nije postalo uobičajeno u našoj epohi, no nekoliko pažnje vrednih inicijativa se, međutim, zbilo. Godine 1913. polovinu atara Karoljijevog spahiluka Derekeđhaza kupio je, zajedno sa dvorcem, industrijalac Manfred Vajs. Prvo postrojenje za navodnjavanje veštačkom kišom postavljeno je 1924. Ovaj se uređaj sastojao od traktora i pumpe koji su se kretali duž kanala za navodnjavanje, snabdevajući na taj način tlo vodom. Ovaj eksperiment nije doveo do uspeha, te je nakon godinu-dve i okončan. Naredni eksperiment zbio se 1930-31, kada je uređaj za navodnjavanje smešten u ljudskom snagom vučeni čamac. On je razvijan dalje izgradnjom za epohu izuzetno modernog sistema broskog navodnjavanja iz 1932. To je bilo prvo rešenje takve vrste u Mađarskoj, a tu se najduže i zadržalo – radilo je sve do šezdesetih godina XX veka. Ovaj sistem je rezultirao navodnjavanjem putem veštačke kiše. Sistem kanala koji je izgrađen u dužini od 12,8 kilometara vodom su snabdevala najpre četiri, a potom pak pet arteskih bunara sa slobodnim izlivom. Brod dužine 25 metara prelazio je 20 metara za minut, pri čemu je tokom njegovog sporog kretanja crpio vodu uz pomoć dizel-motora. Iz raspršivača smeštenih na bokovima broda raspršivano je 4-5 milimetara vode u radijusu od po 100 metara. Ovim sistemom je okaziono bilo postignuto 100 % povećanje uroda.⁵

Ogranak poljoprivrede sa visokim potrebama u vodi predstavlja povrtarstvo. U našoj se epohi zbio i pokušaj namenjen ustanovljenju industrijskog, tržišno-produkcionog povrtarnika putem odomaćivanja bugarskog baštovanstva. Njegov početak može se smestiti u 1912. godinu i vezuje se uz ime u Hodmezevašarhelju rođenog Gabora Kamočaija koji je ponajpre stekao učiteljsku spremu, a potom pak nastavio ekonomske studije u Kesthelju. Ministarstvo poljoprivrede je objavilo poziv saobrazno kojem je obećalo dodelu materijalne potpore za osnivanje povrtarskih kolonija. Kamočai je uzeo u zakup bodzašpartski posed grofice Žužane Karolji od 18 jutara, čija je velika prednost bila ta što je kroz njega protičući kanal Kešelješ obezbeđivao za navodnjavanje neophodnu vodu. Nakon tehničkog opremanja proizvodnja povrća je započela u proleće 1913. Zbog nastupajućeg izbijanja Prvog svetskog rata očekivana dobit tokom narednih godina nije postignuta, no uspehom se ipak smatra to što su

4 Imre Tarkanj Sič: *Život poljoprivrednika u vašarheljskom ataru*. Hmv., 2004. – str.197.

5 Jožef Palov: *Prošlost navodnjavanja u južnom Prekotisju*. Bekeščaba, 1985. – str. 58-60.

se i na vašarheljskoj pijaci pojavili tikvice, kupus, paprika, paradajz, zeleni grašak i krompir. Rezultat nove vrste privređivanja predstavljao je mogućnost upošljavanja za mnoge siromahe, dok je metod bio preuzet i u drugim gazdinstvima u okolini grada. Prolaskom decenija ovo je preduzetništvo postalo toliko uspešno da je Gabor Kamočai napustio učiteljvanje i svoju egzistenciju isključivo obezbeđivao poljoprivredom. Za njegov rad Hodmezevašarheljsko udruženje povrtara i baštovana mu je 1926. dodelilo srebrni pehar.⁶

Cvečarstvo ne služi prehrani, ali pripada hortikulturi. Hodmezevašarhelju je posredstvom Mihalja Dobaija uspelo da u prvoj polovini XX veka u ovoj oblasti stekne renome na nivou države. Među njegovim precima mogu se u podjednako meri naći siromašni seljaci i zanatlije, dok je on sam izučio hortikulturu. Svoja iskustva stečena bavljenjem baštovanstvom po plemićkim posedima iskoristio je onda kada je 1914. u Vašarhelju osnovao samostalno vrtlarstvo na zemljištima koja je kupio u okolini svoje vile na Segedinskom putu. Potrebu za intenzivnom proizvodnjom cveća proizveli su zahtevi građanskog društva u nastajanju. Za njihovo podmirivanje bila je podesna industrijska proizvodnja, a zarad snabdevanja preko cele godine pak primena centralnim grejanjem opremljenih staklenika. Do grandioznog razvoja moglo je da dođe u periodu nakon Prvog svetskog rata. Omiljeni cvet epohe bio je karanfil, a radi postizanja što šireg asortimana Imre Dobai se bavio i ukrštanjem i oplemenjivanjem. Prema svedočenju njegovog radnog dnevnika, on je u dvadesetim godinama u hodmezevašarheljskoj koloniji oplemenio dvadeset vrsta karanfila. U tom periodu godišnja produkcija staklenika površine od cca 1000 kvadratnih metara iznosila je, pored drugih vrsta biljaka, 25 hiljada strukova karanfila. Dalji iskorak je početkom tridesetih godina predstavljala izgradnja nemačkih staklenika od prefabrikovanih elemenata tipa Henč, koja je povećala količinu proizvedenog cveća. Proizvodnjom cveća su se pored cvećare Dobai bavili i brojni drugi preduzetnici, te tako – između ostalih – i cvećare Cegledi, Beder i Šiban. Početkom pedesetih godina sve su podržavljene.⁷

Oranje je u Prekotisju usled kompaktiranog zemljišta bilo uistinu težak posao. Bilo je potrebno upegnuti u plug 6-8 volova, pa se čak i tako moglo postići tek plitko oranje na od suše često ispucalom tlu. Uzalud je zemlja bila izvanrednog kvaliteta – obimniji urod se nije mogao postići bez dubinskog rigolovanja tla. Nakon što je postepeno došlo do nestanka plodoreda, metod slobodnog preduzetništva rezultirao je time što je jedna te ista biljka iz godine u godinu dospevala i isto tlo. To je

6 Zoltan Prestocki: *Sećanje na Gabora Kamočaija, vašarheljskog odomaćitelja bugarskog baštovanstva*; U: *Godišnjak Hodmezevašarheljskog Seremleijevog društva*, 2016. – str. 117-138.

7 Ferenc Dobai ml.: *Povest hodmezevašarheljskog cvećara hortikulturiste Imrea Dobaija (1914-1952)*. U: *Godišnjak Hodmezevašarheljskog Seremleijevog društva*, 2018. – str. 110-121.

dovelo do intenzivnog smanjenja plodnosti zemljišta. U obradi oraničnih površina povećanje prinosa je, pored popravke zemljišta, počev od poslednje trećine XIX veka bilo postignuto upotrebom inovativnih, modernih poljoprivrednih sredstava. To je bio dugoročniji proces, pošto su se tokom vekova oformljeni proizvodni običaji teško menjali. Sredstvo za oranje je plug, a drveni plug su sredinom dvadesetog veka zamenili polugvozdeni plugovi. Njihov je gredelj i držak bio izrađen od drveta, dok su ralo, crtalo i odgrnjača bili izrađeni od gvožđa. Poznato je više tipova, a svoja su imena dobijali po proizvođaču: „Cugmajerov“, „Vidačev“, „Zakov“, „Kineov“, „Rudzakov plug“. Korišćeni su jednobrazdni, dvobrazdni i trobrazdni plugovi, a za vuču su uprezani volovi ili konji. Obrtanje i usitnjavanje tla bili su daleko efikasniji nego pri oranju sa drvenim plugom.

U poslednjim decenijama veka započeta je izrada gvozdenih plugova koji više nisu imali drvene delove. Uglavnom su korišćeni na zemljištu boljestojećih poljoprivrednika, odnosno na Karoljijevom vlastelinstvu koje je raspolagalo velikim posedima u okolini, a na kojem su korišćena efikasnija, no i skuplja sredstva. Na području Hodmezevašarhelja najraspostranjeniji je bio Vidačev plug mađarske proizvodnje, za čiju su vuču upotrebljavani volovi, a nakon smene vekova pak krave ili konji. Kasnije je veliku popularnost stekao Zakov plug, koji je još i u XX veku predstavljao omiljeno sredstvo za oranje kod alfeldskog seljaštva. Ovaj tip pluga bio je razvijen tako što je objedinio sve dobre osobine ranijih plugova, dok je kao novinu doneo samovodni lanac kojim su povezani gredelj i ornica. Time je omogućeno podešavanje širine i dubine brazde, dok plug nije zahtevao ozbiljniju vučnu silu.⁸ Vidačev plug nije obrtao tlo tako dobro, a pored toga ga je uvek bilo potrebno dodatno i držati. U oglasima lokalne štampe može se dobro pratiti pojava poljoprivrednih maština u gradu, pa tako i pluga. Godine 1869. kovač Patoč nudi svoje sopstvene plugove. Godine 1872. u gradu postoje Vidačevi plugovi sa podesivim ornicama. Godine 1879. na državnoj izložbi u Sekešfehervaru Ištvan Patoč izlaže 5 komada plugova, 4 komada ornica, 1 gvozdeni drljaču i jednu sejačicu. Prema podacima državnog poljoprivrednog popisa iz 1895. godine, na 149 većih gazdinstava Hodmezevašarhelja korišćena su 702 komada gvozdenih plugova. Podaci koji se odnose na sredstva koja su korišćena na svim gazdinstvima reflektuju da se upotreba kvalitetnijih mašina na manjim gazdinstvima još nije u većoj meri proširila. Saobrazno tome, u posedu zemljoradnika nalazilo se 4212 komada jednobrazdnih plugova sa drvenim gredeljom.⁹

Nakon oranja sledila je setva. Ova operacija je još i na prekretnici XX veka pretežno obavljana ručno, no od kraja XIX veka počele su se najpre na veleposedima, a potom i na posedima srednje veličine, širiti sejačice. Kasnije su bile sve češće korišćene i na

8 Ferenc Novak Laslo: *Poljoprivredno privređivanje u Alfeldu*. Nadkerek, 2002. – str. 53-55.

9 *Istorijat Hodmezevašarhelja II*. Hmv., 1993. – str. 527-528.

seljačkim gazdinstvima. Prema statistici iz 1895. godine, na području Hodmezevašarhelja je na posedima veličine iznad 100 katastarskih jutara bilo 129 sejačica, dok je na svim gazdinstvima bilo 28 sejačica za sejanje širom i 446 rednih sejačica.¹⁰ Od četrdesetih godina XIX veka na većim gazdinstvima korišćene su sejačice za sejanje širom koje su izrađivane u Pešti u pogonima Šamuela Sija, Ištvana Vidača, Ištvana Farkaša i Ištvana Reka. Počev od sedamdesetih godina XIX veka dolazi do širenja rednih četkastih i kašikastih sejačica, u čijem su razviću i proizvodnji učestvovala mađarske i inostrane firme. Fabrika „Kine” je izrađivala u Mađarskoj najtraženije redne sejačice-kašikarke sistema Garet. Veliki uspeh imao se zahvaliti lakoj, za mađarsko zemljište podesnoj konstrukciji, premda je ova inovacija porođena u kovačkoj radionici Nandora Bokora iz Nađcenka. Daljim razvojem konstrukcije porođena je za obradu ravničarskog tla izvršna redna „Hungarija-Dril” sejačica sa ćelijama i točkom. Kao snažan konkurent potvrdila se Zakova redna sejačica sa sakupljačkim točkom. Iako je njen učinak bio donekle manji, za vuču Zakove sejačice bio je dovoljan jedan konj, dok su za onu Garetovog tipa bila potrebna dva.

U Hodmezevašarhelju su u prvoj deceniji XX veka velikim delom bile korišćene redne sejačice Debrecenske fabrike poljoprivrednih mašina d.d. Cenovno nedostupnu, vlastitom teglećom snagom nepovlačivu sejačicu, seljaci su nadoknađivali rafiniranošću i veštom domišljatošću. Sejanje u redove su obavljali prilikom oranja setvenom cevkom koja je nameštana na ručice pluga sa gvozdenim gredeljom. Prilikom sejanja kukuruza, krompira i repe koristili su izvlakač redova. Ova su sredstva inovativni seljaci i sami umeli da izrađuju. Boljestojeći posednici nabavljali su sejačice i za protivusluge su prihvatili i zasejavanje njiva kod drugih. U XX veku izmene na sejačicama obavljane su tek ponegde, pošto je njihova konstrukcija bila veoma dobro razrađena već u prvoj deceniji XX veka.¹¹

Sredstvo za usitnjavanje tla bez obrtanja bila je drljača, koja je služila za uravnavanje grudvičastog zemljišta, odnosno za mešanje posejanog semena sa zemljom. U XIX veku korišćena i različitim atributima imenovana bodljasta, čičkovita ili šibljikasta drljača sastojala se od metličasto povezanih grana. Sredstvo je vučeno zaprežnim životinjama, a radi povećanja efikasnosti na njega su bili stavljeni tegovi. To je mogla da bude klada, kamen ili bilo šta drugo u zavisnosti od domišljatosti gazde. Krajem XIX veka u Zadunavlju se već retko, a u južnoj Niziji generalno još uvek radilo sa bodljastom drljačom, koju su u kućnoj radinosti ili domaćoj fabrikaciji pravili nadničari i siromašni seljaci.

10 *Istorijat Hodmezevašarhelja II*. Hmv., 1993. – str. 527-528.

11 Lajoš Barbarič: *Počeci i širenje setvene mehanizacije u Mađarskoj. U: Poljoprivredno-istorijske studije 2*. Budimpešta, 1965. – str. 152-223.

Drvene, odnosno metalozube drljače sastojale su se iz više članaka, te su se bolje nosile sa grudvičastim terenom. Gvozdene fabričke drljače neophodne za savremeniju obradu zemljišta raširile su se u drugoj polovini XIX veka. Potražnja za višesegmentnim drljačama od kovanog gvožđa sistema Hau sa gvozdenim okvirom oživela je u devedesetim godinama XIX veka, a pored krupnih fabrika za proizvodnju poljoprivrednih mašina njihovom su se proizvodnjom bavili i vodeći domaći mali pogoni za proizvodnju mašina. Gvozdена drljača služila je za ravnanje uzorane zemlje, a ne pak za zagrtanje semena. Sva sopstvenom vučnom snagom i plugom raspolažuća seljačka gazdinstva nastojala su da drže u posedu tandem pluga i drljače. Poljoprivrednik se trudio da svežu oranicu smesta prodrlja. Time je usporavao isušivanje zemljišta, popravljao vodni režim tla, te sprečavao „okamenjivanje” grudvi. On je smesta mogao da zagrne posejano seme, štiteći ga od ptičjih štetnika, ubrzavajući i njegovo klijanje.¹²

Sredstvo za kompaktiranje i poravnavanje tla bio je i valjak, koji se u XIX veku polako proširio po Mađarskoj. U početku su izrađivani drveni valjci, uokvirivanjem debljih drvenih trupaca čemu se priključivala kolska ruda, posredstvom koje se on mogao vući. Valjak koji se sastojao iz jednog, dva ili tri dela, kretao se obrćući se i klizeći, te je tako ravnao tlo. Efikasnost je povećavao nazubljeni valjak, koji je ujedno i rahlio, odnosno ravnao oranicu. Valjanje je služilo i lakšem upijanju atmosferskih padavina u tlo. Ovo sredstvo se u početku proširilo po veleposedima, a kasnije i po seljačkim gazdinstvima, te je opsežno korišćeno širom Alfelda. Od sredine XIX veka po većim gazdinstvima se pojavio industrijski gvozdeni valjak. U Mađarskoj su razne varijante proizvodile kompanije Šamuela Sija, Ištvana Vidača i Kineova firma. Zbog njegove visoke cene on se tek krajem veka počeo širiti po većim veleposedima, a njihov broj bio je srazmerno nizak. Potrebe seljačkih gazdinstava pak obilato su podmirivali obični valjci.¹³

Rezultat napornih zemljišnih radova iskazuje se krajem juna, kada tradicionalno, za Petrovdan, počinje žetva. U Alfeldu to je bio izrazito muški posao, a njegovo tradicionalno sredstvo bila je kosa. Po manjim gazdinstvima se ovaj tradicionalni ručni metod za ubiranje žitarica primenjivao čak i u XX veku. Upotreba žetelica počela je da se širi po veleposedima tek u XX veku. Njihovu upotrebu nije podržavala ni vlada, pošto je žetva bila radno najintenzivnija, te tako za kmetove i siromašne seljake najdohodovnija poljoprivredna delatnost. Lišavanje izvorišta egzistencije moglo je da dovede do pobuna.¹⁴ Prvu žetelicu sa konjskom vučom izumeo je Škotlandanin Džejms Smit 1811. Ova prvobitna konstrukcija se, međutim, nije raširila. Mehanizam za košenje žetelice sveštenika Patrika Bela, takođe Škotlandanina, već je podsećao na

12 *Mađarski etnografski leksikon V.* Budimpešta, 1982. – str. 348.

13 Peter Takač: Transformacija upotrebe seljačkih alata 1870-1910. U: *Istorija* 1991. br. 01.

14 *Mađarska etnografija II.* Budimpešta, 2001. – str. 108.

one kod kasnijih tipova, no pretečom široko rasprostranjene žetelice možemo smatrati uređaj koji je 1831. konstruisao Sajrus Mekormik iz Ilinoisa. Njegov poljoprivredni pogon se tokom vremena razvio u ogromnu fabriku, a osvajanje Mađarske je započeo u šezdesetim godinama XIX veka. Zahvaljujući kontinuiranim tehničkim unapređenjima ona je predstavljala jedan od najrasprostranjenijih fabrikata u našoj domovini, pa tako i u Hodmezevašarhelju. Pored američkog fabrikata bile su upotrebljavane i konstrukcije kompanija Hofer-Šranc iz Austrije, Masej-Haris iz Kanade, te takođe američke kompanije Džonston.¹⁵

Zadatak žetelice je da žito pokosi, te da ga sadenuvši i povezavši ga u snop odloži pozadi ili postranično. Prvu postaju razvoja predstavljala je kosačica sa konjskom vučom. Ona je žito samo pokosila, te je i nadalje bilo potrebe za skupljačima snopova. Ozbiljan iskorak predstavljala je ugradnja vezačice koja je pokošeno žito povezivala u snopove. Ovaj je uređaj umesto čoveka obavljao sve radne operacije u žetvi, te je ne samo kosio i sadevao, već je žito i vezivao. Za njegovo funkcionisanje bila su potrebna najmanje dva, no češće tri konja, odnosno – u zavisnosti od tipa – čovek ili dvojica ljudi, ali je čak i tako njenim posredstvom bilo moguće uštedeti veoma mnogo radne snage. U Mađarskoj se proširila ova potonja, usavršenija varijanta, ali tek u prvim decenijama XX veka. Državni poljoprivredni popis iz 1895. godine ne pominje ni jednu jedinu žetelicu u Hodmezevašarhelju. Nasuprot tome, godišnji gradonačelnički izveštaj iz 1912. ovako referiše o mehanizaciji gazdinstava:

„Radosne se pojave mogu iskusiti i oko nabavke mašina. Danas već i najmanji poljoprivrednik kupuje mašine, njima ore, vrši, a i žanje. U tolikoj meri da je u 1912. godini, imajući u vidu veliki prinos slame kod žitarica i manjak radničkih ruku, u naš grad prisepelo oko 200 mašina žetelica, bez kojih ne bismo ni bili kadri da na vreme požanjemo naše strne useve. Ovde treba zabeležiti da se broj nadničara ove godine popeo na do sada nikada ne iskušanu visinu. Čak u tolikoj meri da tokom trudbeništva oko žetvenih radova angažovati radnika za nadnicu ispod 8-10 kruna nije bilo moguće, te su pod tim okolnostima što masovnija nabavka i korišćenje mašina u poljoprivredi i opravdani i nužni.”

Radi dalje upotrebe žita bilo je neophodno udaljiti ljusku žitarice od njenog zrna. Tradicionalni način za ovo bila je vršidba. Glatko sastrugano tlo je polivano, debelo zastirano tlakom, a potom pak teranjem konja i kola nabijano da bude tvrdo. Po ovako pripremljenoj površini razastirano je žito i to tako da glava klasa pada prema vetru. Konji su po prostrtom žitu terani u krug sve dotle dok se pleva nije odvojila od zrna, pri čemu je žito tri puta prevrtano. Slama je sa gumna odvlačena grabuljama, dok je

15 Đerd Feher: Širenje mehanizovanog žetelaštva, sa posebnim osvrtom na poslovnu delatnost kompanije Mekormik u Mađarskoj u periodu 1850-1900. U: *Tehničko-istorijski pregled* 11. 1979. – str. 150-152.

zrno „grtalicom” gurano na obod gumna. Nakon vršidbe je uz pomoć drvene lopate zrnevlje bacano uvis nasuprot strujanju vazduha. Vetar je oduvao plevu, a zbog toga se ova operacija zove vijanje. Možemo videti da je vršidba bila istinski komplikovana, duga i radno intenzivna delatnost. Ručna vršidba je u Alfeldu usled velike količine proizvedene pšenice retko bila primenjivana. Mehanizacija je predstavljala ogroman iskorak i u pogledu dobijanja zrna. Pojava vršalice rezultirala je povećanjem učinka, supstitucijom živog rada i smanjenjem gubitka zrna. Ručna vršalica Ištvana Vidača se po manjim gazdinstvima koristila čak i u drugoj polovini XIX veka. Vršalica na konjski pogon takođe je bila popularna, te su je počev od šezdesetih godina XIX veka proizvodile poznate domaće firme za izradu poljoprivrednih mašina: Ištvan Rek, Andraš Gubic, braća Hazenauer, a od sedamdesetih godina XIX veka Klejton-Šatlvort, Hornsbi, Nikolson i Hofer-Šranc. Krajem XIX veka u proizvodnju su se uključili i Umrat i kompanija, Ford, MMG (Mađarska industrija motora d.d.), odnosno MAV (Mađarska državna fabrika vagona) Mašinogradnja.¹⁶

U pedesetim godinama XIX veka je po Karoljijevim vlastelinstvima Čongradske županije za pogon vršalice već korišćen parni lokomobil. Na osnovu statistike iz 1895. godine, na području Hodmezevašarhelja su na 149 gazdinstava od preko 100 katastarskih jutara korišćene 22 vršalice. Broj onih na konjski pogon dostigao je 17, dok je broj onih koje su vučene volovima, ili samohodnih – sa parnim lokomobilima, bio 18. Upotreba samohodnih lokomobila koji su u pogonu koristili paru pri radovima na oranju, setvi i vršidbi postepeno se proširila. Traktori pokretani eksplozivnim motorima koji su vukli i davali pogon vršalicama pojavili su se nakon Prvog svetskog rata. Vršalice nije mogao da nabavi svaki poljoprivrednik, no to za njega ne bi ni bilo isplativo. Zbog toga su imućniji seljaci ili gradski preduzetnici kupovali vršalice i prihvatili se uslužne vršidbe. Pojedini vlasnik vršalice mogao je da ima i više vršalica. Srodničkom linijom koja je sadržavala zemljoposjednike raspoložuća porodica Konc imala je gvoždarsko stovarište u Žoldoševoy ulici, a 3-4 njihove garniture pohodile su atar. Osnivač firme Đerd Konc nabavio je vršalicu kao druga osoba u gradu. U početku je naprava bila vučena konjima, a kasnije je, međutim, preuređena u samohodnu. Prosperitetno preduzeće je preraslo okvire grada, te je prihvatilo posao i u Bačkoj i u Banatu. Nakon smrti Đerđa Konca firmu su dalje vodila njegova dva sina, Đula i Bela. Svoje su preduzeće proširili kruparom i mlinom za mlevenje paprike. Godine 1919, za vreme rumunske okupacije, veliki deo mašina bio je odnet, no u dvadesetim godinama su uspeali da uzdignu, te štaviše i da prošire firmu, pošto su žitarice donosile rod i nakon rata.

Kao drugi primer možemo pomenuti mašinistu i vlasnika mašine Ernea Monuša. Posredstvom njegove povesti takođe možemo uvideti način na koji je industrijski

16 *Etnografija Hodmezevašarhelja I.* Hmv., 2015. – str. 116-117.

razvoj transformisao društvo, kako je od mladića rođenog u seljačkoj porodici postao majstor. U svojstvu izvornika citiramo deo iz zavičajno-istorijskog rada Jožefa Fejervarija koji je objavljen 1929. godine:

„Otac Ernea Monuša, Lajoš Monuš, vrsni je poljoprivrednik... Erne Monuš svoj je zanat učio kod Ernea Čengerija u Šimonjijevoj ulici, no pre toga je završio četiri razreda gimnazije. Kada se oslobodio otišao je u Beč, te je tamo godinu dana radio u najvećoj fabrici bravarske robe, te je potom ovde sticao praksu u više radionica. Bio je slušalac na više kurseva, položio je ispit za mašinistu, te se 1913. godine osamostalio... Erne Monuš je sa njegovim traktorom veoma popularan i mnogo radi. Sada ima parnu vršalicu i parni plug, a ima i lepu radionicu kod Cevekove kuće u Tuhutovoj ulici. Jednu njegovu vršidbenu garnituru rekvirirali su Vlasi.”¹⁷

Radi obavljanja posla formirane su družine, a gazda družine je svoje ljude vrbovao iz vascele županije. Vršidba koja je obavljana vršalicom predstavljala je krupan događaj godišnjih radova u poljoprivredi, istinsku narodnu svetkovinu nakon napornog rada. Bio je običaj da se za ovekovećenje događaja i ekipe poziva fotograf, te su tako vršalice veoma dobro dokumentovane na fotografijama. Za vršidbu je prvenstveno korišćeno žito vezano u snopove. Rad je bio podeljen između članova ekipe. Upotreba vršalice nije bila jednostavan zadatak. Značila je dobro koordiniranu, plansku logističku organizaciju i veoma iscrpljujući, opasnošću od nesrećnih slučajeva izloženi rad. Veličina mašine određivala je broj njenih poslužilaca. Bilo je onih koji su iz stogova vilama bacali snopove na vršalicu. Na vrhu mašine stajao je „hranilac” koji je raskidane snopove bacao u koš. Nakon što je žito prošlo kroz mašinu, iz nje je, sortirano po veličini, izlazilo zrnavlje, slama i pleva. Zrnavlje je stavljano u džakove, a slamu su na rudaku slamari nosili u plastove, dok su tlaku pak na rudaku sa ponjavom odnosili tlačari. Dok je ručno ovršeno žito čišćeno vijanjem uz pomoć lopate, mašinski ovršeno zrnavlje čišćeno je mašinski. Dotični uređaj mogao je da bude vejača na ručni pogon, ili trijer. Zrnavlje je sortirano po veličini, a seme korovskih biljaka je izdvajano. Po seljačkim gazdinstvima ručna vršidba je još dugo imala svoju ulogu, te otuda i veliki broj vejača.

U Vašarhelju je u Šerhazu radila svetski čuvena fabrika vejača Žigmonda Kalmara. On je rođen u Hedkezujlaku 1860, a docnije je izučio stolarski zanat. Svoj izum, po njemu nazvanu „Kalmarovu vejaču”, razvio je u Nađvaradu u svojim dvadesetim godinama, a patentirao ga je 1888. Ovaj uređaj za čišćenje zrnavlja kombinovao je ventilatorom proizvedeno strujanje vazduha i sistem sita. Na Milenijumskoj izložbi iz 1896. godine predstavio je svoj proizvod u grupaciji mašinske industrije, a njegov dobar rad priznat je „izložbenom medaljom”. U Hodmezevašarhelj je došao 1899.

17 Jožef Fejervari: *Istorijat Vašarhelja u porodičnom ogledalu*. Hmv., 1929. – str. 434.

godine, a materijalnu potporu za osnivanje fabrike vejača pružila je fabrika rezane građe Fridlender i Štajner. Prvu vejaču kupio je u leto 1900. godine mali posednik Šandor Kiš iz Kopanča. Potražnja spram korisne naprave je brzo rasla, pa od 1903. godine fabrika već nije mogla da udovolji narudžbinama. Pogon je 1910. zapošljavao 39 osoba, a u doba svog procvata gotovo stotinu. Njegov proizvod je postao poznat u celoj istočnoj Evropi, kao i u mnogim zemljama Balkana. Godine 1912. fabrika mašina za čišćenje plodina i livnica „Žigmond Kalmar i Kompanjon” predstavljala je najuglednije preduzetništvo u svojoj oblasti na području komorskog okruga. Iako su nakon Prvog svetskog rata rumunski okupatori odneli veliki deo postrojenja, on je posle rata uprkos mnogim gubicima iznova započeo posao i doveo svoj pogon do procvata.

Jožef Fejervari je u svojoj knjizi iz 1929. ovako okarakterisao i ocenio Žigmonda Kalmara i njegov izum:

„Njegovo je ime pojam, a njegova fabrika ponos mađarske kreativne snage, mađarske industrije i ekonomskog života. On je zaživao i proneo svoje ime po celom svetu. Njegov genijalni izum postao je osnova na kojoj se gradi nov sistem, novi uspesi, renome, privreda. On je tako reći ni iz čega stvorio i svojom čeličnom energijom razrešio ogromni zadatak koji ga je odveo od jedne jedine stolarske tezge do fabrike sa pedeset šest mašina, te od prve mašine do pedesetohiljadite Kalmarove vejače, a dok su se pod Kalmarovim imenom mađarske boje trijumfalno vijorile od Crnog mora do Rajne, od Atine do poljskih granica, od rumunskih zemalja do ruskih polja, te od dalekog Izmira do praške bazilike, za to je bio potreban muž, kompletan čovek, sa gvozdenom voljom, toplim srcem i plemenitom rešenošću koja savladava sve prepreke...”¹⁸

Zbog svoje stručne i ljudske veličine Žigmond Kalmar je 2003. postao davalac imena srednjoj stručnoj industrijskoj školi i strukovnoj školi koja funkcioniše u Hodmezevašarhelju.

Najnaporniji radni proces u proizvodnji okopavina predstavlja okopavanje, koje prvenstveno služi za uklanjanje korova. Ovim su postupkom naročito čišćeni i razrahljivani međuredovi kod krompira i kukuruza, no motikom je obavljano i zagrtanje, kada je na koren biljke navlačena zemlja. Pokušaj mehanizacije zbio se u zapadnoj Evropi već u XVIII veku. Kultivator se u Mađarskoj proširio počev od osamdesetih godina XIX veka, a nakon smene vekova pojavio se u većoj meri i u Alfeldu. To se može dovesti u vezu sa razvićem proizvodnje krompira i kukuruza, odnosno sa širenjem redne obrade. Širom države nazivan je i konjskom kopačicom, pošto je za njegovu vuču korišćen konj. Po veleposedima su korišćena dva osnovna tipa – rovilo i ekstir-

18 Jožef Fejervari: *Istorijat Vašarhelja u porodičnom ogledalu*. Hmv., 1929. – str. 111.

pator. Po manjim seljačkim gazdinstvima prednost je davana rovilu, koje je uz manje modifikacije moglo da obavlja oba radna procesa. Rovilo je moglo biti proizvedeno u fabrici ili pak u kolarskoj ili kovačkoj radionici, no vešti su ga seljaci i sami pravili. U potonjem slučaju konstrukcija je pojednostavljivana, odnosno neki njeni delovi bili su izrađivani od drveta. Sredstvo se zahvaljujući svom dobrom učinku brzo proširilo. Rezultat vizite Gospodarstvene udruge, koja je povodom hodmezevašarheljske izložbe kukuruza iz 1913. bila učinjena na 35 salaša, bio je taj da su preostale distribuciji namenjene manje mašine, pošto je rovilu svugde već postojalo. Na svim gazdinstvima je 1895. godine korišćen 341 primerak kultivatora.¹⁹

Za dalju preradu žitarica, odnosno za njihovo izmeljavanje u brašno, bili su neophodni mlinovi. Meljava je predstavljala vlastelinsko pravo sve do 1873. Sredinom XIX veka su u području Hodmezevašarhelja delovale 32 vodenice, 109 suvača i 8 mlinova na vetar. Produktivnost vodenica bila je veoma različita, njihov nedostatak je predstavljao transport na veliku daljinu. Od šezdesetih godina XIX veka broj mlinova na vetar je sa skokovitim usponom proizvodnje žitarica znatno porastao, te je 1874. godine funkcionisalo njih 76. Od tridesetih godina XX veka koristio se i motorni pogon, pa su tako mogli da rade i prilikom bezvetrice. U ovim mlinovima nije obavljana isključivo meljava, već i krupljenje.

Za krupljenje su fabrikovane i energiju vetra su iskorišćavale vetrokrupare, koje predstavljaju dokaze domišljatosti salašarskih seljaka. Žitarice namenjene za ishranu stoke nije bilo potrebno odnositi u mlin, već se prekrupa mogla proizvoditi i kod kuće. U gvoždarama su kupovali prekrupač i na njega montirali jedro. Nedostatak je bio u tome što se ono uvek moralo postavljati u smer iz kojeg je duvao vetar, a to je zahtevalo neprekidnu pažnju. Masovno širenje je započelo od pedesetih godina XX veka, nakon što je zabranjeno delovanje parnih mlinova i mlinova na vetar.

Suvače nisu koristile snage prirode – vode i vetra – već su koristile ljudsku ili životinjsku snagu, te su zato nazivane i gazačama. Dok su se mlinovi na vetar više nalazili na obodu grada, ili pak bili smešteni van njega, suvače su mahom delovale u gradu. Mada njihov broj pokazuje pad nakon početka upotrebe snage pare, 1874. godine još uvek je funkcionisalo 78 suvača, umesto predašnjih 109, koliko ih je bilo pre dvadeset godina.²⁰

Prvo stavljanje u pogon parnoga mlina zbilo se 1867. i vezuje se za ime Jakaba Bauera koji se kao kapitalistički preduzetnik bavio proizvodnjom žitarica, a koji je potom 1857. u Sentešu osnovao prvi parni mlin u gradu. Nakon što se 1866. preselio u Hodmezevašarhelj on je poslovnu šansu u izgradnji parnog mlina video i tu. Njegovu zamisao je na sreću podržalo i gradsko rukovodstvo, pa je plac prodalo upola cene. Za proizvodnju pare bio je potreban kameni ugalj, a mogućnost za njegov transport

19 *Istorijat Hodmezevašarhelja II*. Hmv., 1993. – str. 528.

20 *Etnografija Hodmezevašarhelja II*. Hmv., 2015. – str. 809-811.

pružila je godine 1854. izgrađena železnička pruga Budimpešta – Segedin, te 1870. u saobraćaj predata deonica Alfeldsko – Riječke železnice na relaciji Hodmezevašarhelj – Segedin. Stanica je izgrađena u susedstvu parnog mlina, a železnica je pružila izvanrednu mogućnost i za transport brašna. Interesantno je da je koristeći izrađenu paru mlinskog kotla Jakab Bauer 1874. kao „nuzpogon” izgradio parno kupatilo. Prema podatku iz 1877. mlin je bio u stanju da tokom jednog dana samelje 10 000 kg žita. Pogon je kontinuirano proširivan i razvijan. Godine 1878. je pored sparenih mlinskih kamenova uvedeno i korišćenje valjaka. Mlinski kamenovi upotrebljavani su i nadalje zbog toga što su savršeno odgovarali za proizvodnju krupice. Valjčani mlinovi su meljavu žita obavljali blaže, finije, pa se tako njihovom primenom dobijalo kvalitetnije brašno. Ferenc Tot je 1874. osnovani parni mlin pokrenuo sa četiri sparena mlinska kamena, no ubrzo je i on počeo da koristi mlin na valjke. Godine 1879. je uz mlin dogradio dvospratno krilo, a 1892. je izbušio arteski bunar, kod kojeg je voda dolazila na površinu sa dubine od 237 metara. Nakon smene vekova on je obavio dalja proširenja. Godine 1910. podigao je skladište kapaciteta 500 vagona, a 1928. pak novu zgradu.

Grad je u međuvremenu proširivan novim parnim mlinovima. U 1877. godini pored već pomenutih radili su parni mlinovi Štajnera i Drugova (kasnije Lipaijev), Loki-Banfijev, Macelkin, Molnarev i Šoltijev. Postepeno su od ušurne meljave prelazili na komercijalnu, to jest naknadu za rad nisu tražili u brašnu već u novcu. Suvače i vetrenjače su sve više bivale potisnute, a njihov broj je konstantno padao. Od početka sedamdesetih godina XIX veka dozvola za njihovu gradnju izdavana je samo među udaljenim salašima, dok u gradu i njegovoj neposrednoj okolini pak municipalna vlast nije dozvoljavala čak ni njihovu obnovu. Manji parni mlinovi gradili su se i po svetu salaša, pa tako i Takačev (kasnije Gregušov), Dioseški, Roštašev i Vinceov mlin.²¹

Parni mlin je od mlinara zahtevao ozbiljno tehničko znanje i poznavanje mašinstva. U početku se često dešavalo da su uposlenici parnih mlinova postajali deca vodeničara, vetrenjačara i tesara. Mlinarstvo u parnom mlinu je, naime, predstavljalo cenjeno zanimanje, te je osiguravalo ugled sličan davno poznatim strukama. Među uposlenicima mlina nalazio se i mlinski kočijaš koji je ujutro prikupljao žito od pomeljara, a uveče pak razvio meljavu kućama. To se zvalo čuvarašenje. Iako je to bila besplatna usluga, prema nepisanom pravilu gazda je za obavljanje zadatka kočijaša nudio rakijom.

Mlin nije korišćen samo za mlevenje žita već i za ceđenje ulja. U XVIII veku stanovništvo je samo iz uljane repice, bundevinih semenki i semenja lana proizvodilo ulje za rasvetu, odnosno za jelo. Uređaj sa konjskim dolapom nazivan je uljošutuk (cediljka). Uljošutuci (uljanici) su odavno nestali, a ni izvorno značenje reči nije poznato, no izraz je ipak i nadalje upotrebljavan. Kutaška čitalačka udruga koja je 1885. osnovana

21 *Istorijat Hodmezevašarhelja II*. Hmv., 1993. str. – 591-595.

u na periferiji opstojećoj Šošhalmi, svoje je skupove u periodu između 1888. i 1913. držala na zakupljenom salašu Imrea Ďemre Molnara. Tu je nekada radila presa za ulje, pa se tako za udruženje prilepio naziv „Šutu”, koji je korišćen i znatno docnije. Upravo zbog tog razloga Tarjansku čitaonicu sve do dana današnjeg nazivaju Šutu.

Na Karolijevom spahiluku je prilikom izgradnje pivare u njenom susedstvu početkom XIX veka podignuta i uljara. Ceđenje ulja decenijama je bilo istinski dohodovno, no množenjem uljara cena ulja je sve više klizila naniže, pa je sredinom tog stoleća pogon predat arendarima. Šamuel Vodijaner je 1838. podigao uljaru u Glavnoj ulici, a njihov broj je širom grada kontinuirano rastao. Godine 1874. u gradu se moglo naći njih 11. Povećana potražnja za jestivim uljem javila se nakon Prvog svetskog rata. Mihalj Nađ je svoju uljaru u Jokaijevoj ulici već bio preuredio na motorni pogon. Tu je uposlio Lajoša Papa, koji je u ruskom ratnom zarobljeništvu naučio uljarski zanat.

Arhivist Janoš Šoš godine 1874. prezentuje sledeće podatke o mlinovima u Hodmezevašarhelju:

„Na teritoriji grada nastalo je 7 parnih mlinova, t. j. : Jakaba Bauera, sa pridodatim mu parnim kupatilom, u susedstvu železničkog kolodvora, koji ne melje samo za lokalne potrebe, no čiji proizvodi idu i u izvoz; – kompanjona Jožefa Macelke i Jakaba Bema na obodu vašarišta, na placu kućišne zemlje preuređenom od zemljišta drevnog Aranjevog groblja; – Nazarećanske verske zajednice, takođe blizu železničkog kolodvora, na periferiji grada; – kompanjona Petera Molnara i Šamuela N. Tota, kraj državnog puta ka Makou, neposredno ispod grada; – Karolja Šoltija, na dnu isušenog velikog jezera u blizini grada; – Drvnoakcionarskoga društva, u blizini Senteškog i Mintsentskog državnog puta, neposredno ispod grada, koji je ujedno povezan i sa mašinom za piljenje drveta; – te kompanije Fridlender i Štajner, takođe pod gradom u blizini Mintsentskog državnog puta. On se takođe upotrebljava i kao parna pilana. Pored ovih grad ima – delom u gradu, a delom van grada – suvača, to jest mlinova izgrađenih za pogon konjima: 78; mlinova na vetar: 76; vodenica na reci Tisi: 7; Uljara 11. Ukupno: 172. Suvače, naročito one unutar grada, vremenom sve više nestaju, delimično usled nemogućnosti takmičenja sa parnim mlinovima, a delimično pak zbog toga što su njihova izgradnja te, štaviše, i opravka uredbom vlade iz godine 1854. godine zabranjeni, a po osnovu računice kako bi se one iz unutrašnjosti grada odstranile.”²²

Za robno-proizvodno privređivanje posedničkog seljaštva od velike je važnosti bio kvantitet i kvalitet mehanizacije. Iz primera u Hodmezevašarhelju dobro pozna-

22 Janoš Šoš: Glede trgovačkih, zanatskih, privrednih i kulturnih prilika Hod-Meze-Vašarhelja odnoseći se statistički podaci, sa kratkim prikazom grada i njegovih interesa 1874., U: *Godišnjak Hodmezevašarheljskog Seremleijevog društva* 2004. – str. 171.

tog i razgranatog bratstva Tarkanj Sič možemo videti kako je godine 1873. rođeni Imre gradio i razvijao svoje cvatuće poljoprivredno preduzetništvo. Za vreme svoje šestogodišnje vojne službe provedene u Beču on je upoznao moderna sredstva koja se koriste u poljoprivredi. Nakon svog povratka kući on je u Vašarhelju kao prvi kupio jedan stabilni „Avance 12 HP” (12 konjskih snaga) saugas-motor na pogon sirovom naftom, kojim je pokretao prekrupač sa ležećim kamenom. Uređaj je postavio na svom od roditelja dobijenom salašu od 32 jutra na Eržebetskom putu, kojim je vršio i uslužnu meljavu. Vrativši se iz Velikog rata on je dalje razvijao svoje gazdinstvo, te je 1926. kupio i traktor „Fordson 20 HP” (od 20 konjskih snaga), a naredne godine i 48-colovnu vršalicu „MAV” (Mađarska državna fabrika vagona). Na njegovom gazdinstvu, pored svega navedenog, postojala je i dalja oprema: žetelica sa vezačicom snopova, dvobrazdni traktorski plug „Oliver”, četvorobrazdni plug „Kine”, 19-redna sejačica, troredna sejačica za kukuruz, jednobrazdni i dvobrazdni plugovi, kultivator, ekstirpator, valjak-ravnjač, konjska sakupljačica, različite drljače, prekrupač za kukuruz „KX”, sečka, rezalo za repu. Na spisku se nalazi i 17-redna sejačica sa distributorom za veštačko đubrivo, pošto je na predlog njegovog oca Imre Tarkanj Sič junior 1924. isprobao i uveo korišćenje veštačkog đubriva. Postojeće naprave gazdinstva iz dvadesetih godina preostale su i nakon Drugog svetskog rata, pa je nakon podržavljenja traktor i prekrupač sve do šezdesetih godina XX veka koristilo Goržansko državno poljoprivredno dobro.²³

Nove, složenije poljoprivredne naprave, zahtevale su stručno održavanje i opravku. Skuplje uređaje manja gazdinstva nisu mogla da nabave, a poglavito su korišćena nakon iznajmljivanja. Ova mogućnost je prevashodno bila generalno raširena kod vršalica. Mašinska radionica Karoljijevog spahiluka koji je obuhvatao i Hodmezevašarhelijska bila je u Magoču. Na prelasku XIX u XX vek službu glavnog mašiniste je tokom četrdeset godina obavljao Lajoš Kermendi. Izvorno je učio bravarski zanat, ali je kasnije položio stručni ispit za rukovaoca mašina. Nakon odlaska u penziju u Vašarhelju je držao gvoždarsku radionicu.²⁴ I iz ovog konkretnog primera se vidi da u periodu transformacije poljoprivrednih alatki u mašine seljak koji je obrađivao zemlju nije imao ni vremena ni stručnosti za bavljenje sa njima, te je to preraslo u zasebnu struku. Značaj vlastelinskih mašinskih radionica jednim je delom bio u tome što su one potpomogle upoznavanje sa modernim mašinama i uređajima i njihovo širenje, a drugim delom pak u tome što su majstori koji su kretali u samostalno preduzetništvo umeli da iskoriste onde stečena iskustva. Mašinske radionice vlastelinstava koja su racionalizovala svoja gazdinstva generalno su neophodnu opremu izrađivale na osnovu uzoraka ili crteža uvoznih engleskih, nemačkih ili eventualno američkih uređaja i mašina. Ona

23 Imre Tarkanj Sič: *Život poljoprivrednika u vašarheljskom ataru*. Hmv., 2004. – str. 21-27.

24 Jožef Fejervari: *Istorijski Vašarheljski porodnični ogleđalu*. Hmv., 1929.br. 73. – str. 415.

je bila prilagođena domaćim prilikama (karakteristike tla, proizvodna praksa, itd.). Imavši na ovaj način stečena stručna znanja one su modifikovale do tada korišćena sredstva za obradu zemlje, odnosno bile su u mogućnosti da izvrše opravku, a potom i proizvodnju komplikovanijih mašina.

Rezultati razvoja trebali su da stignu do poljoprivrednika, kako bi oni mogli da ih primenjuju. U Hodmezevašarhelju je direktor više ekonomske škole, Ferenc Tako, 1879. objavio poziv za oformljenje Udruženja za samoedukaciju poljoprivredne omladine, a organizacija je u decembru te godine i osnovana.²⁵ Nakon promene predsednika i imena Hodmezevašarheljsko gospodarsko udruženje je 1882. konačno koncipiralo svoje ciljeve koji su utvrđeni u njegovom statutu. Važnije stavke bile su sledeće: edukacija poljoprivrednika putem konverzacije i čitanja, pružanje pomoći u nabavci i širenju savremenih mašina i uređaja, organizacija izložbi i strukovnih nadmetanja, uređenje biblioteke, pretplata na časopise, priređivanje obrazovnih kurseva naročito u zimskom periodu, te držanje predavanja. Demonstracije uređaja bile su istinski korisne. Prilikom probe plugova uspeh su požneli dvobrazdni i trobrazdni plugovi Rudolfa Zaka. O 13-rednim sejačicama za sejanje u redove je ustanovljeno da su „mnogo celishodnije od onih koje su kod nas u upotrebi”. Na takmičenju plugova iz 1884. uzeli su učešća i lokalno izrađeni dvobrazdni i trobrazdni plugovi. Godine 1886. je na predstavljanju mašina uspešno nastupila Mekormikova žetelica sa vezačicom snopova. Veliku popularizaciju društvo je vodilo u pogledu đubrenja i rukovanja đubrivom. Preporučivano je siliranje iz zbojeva, naročito izrada Gofarovih ozidanih jama. Značajan i naročito uspešan događaj bila je u zajednici sa Industrijskim udruženjem zajednički priređena Industrijska i poljoprivredna izložba iz 1904, u čijoj je organizaciji i realizaciji uduženje imalo ozbiljnu ulogu. Vodič izložbe ovako karakteriše tadašnje stanje u poljoprivredi:

„Broj stanovnika Hodmeze-Vašarhelja prema poslednjem popisu stanovništva iznosi 60.883 osobe. ... Spoljna teritorija grada obuhvata 132.258 katastarskih jutara, od toga oranice čine 101.844 katastarska jutra. Poljoprivredna proizvodnja i danas predstavlja glavno zanimanje stanovništva. Težište proizvodnje još uvek, doduše, počiva na proizvodnji letine, no naš zemljoradnički narod sa sve većom naklonošću i korišću počinje da prihvata i sporedne proizvodne grane... Njegova je pšenica usled njene velike uspešnosti priznato prva pšenica sveta.”²⁶

Značajnu ulogu koju je u gradu imalo Gospodarsko udruženje pokazuje to što je počev od te iste godine, a saobrazno podnaslovu lista „Hodmezevašarhelj”, ova

25 *Vašarheljski glasnik* 16. februar 1879.

26 *Vodič industrijske i poljoprivredne izložbe*. 14-28. avgust 1904. – str.8-9.

novina glasnik Gospodarskog udruženja. Sedište udruženja je traženo najpre putem iznajmljivanja, a potom putem kupovine nekretnine. Godine 1892. kupljena je mala kuća Šandora Berecka u Andrašijevoj ulici, na mestu koje je podignuta nova spratna zgrada. Broj članova udruženja kratao se oko cifre od sedamsto, no u dvadesetim godinama dostigao je brojku od pet hiljada osoba. Važan cilj predstavljalo je povećanje obrazovnog nivoa i stručnih znanja seljaka. Sopstvenu biblioteku društvo je kontinuirano razvijalo, a ona je 1913. brojala 2877 tomova.²⁷ Počev od smene vekova objavljivana je serija sveski iz kojih su članovi mogli da stiču osnovna stručna znanja. Gazdaški balovi priređivani su na godišnjem nivou u hotelu „Crni orao”, gde je pored zajedničke zabave u svim prilikama bilo priređivano prikupljanje priloga. Godine 1906. u korist vlastite biblioteke, a 1929. u korist velike sale udruženja. Ovaj lep običaj živ je do naših dana, a tradicija je iznova oživljena nakon politički iznuđene pauze od preko četrdeset godina.

Udruženje je nastojalo da pruži potporu i sitnijim gazdama, te se zarad toga udružilo sa kako u unutrašnjem tako i u spoljašnjem području Hodmezevašarhelja u izvanredno velikom broju delujućim čitaonicama. U pauzi ratarskih radova pozivani predavači govorili su o modernim sredstvima i metodama privređivanja. Iz članova čitaonica pristizali su srbrnoklasi odnosno zlatoklasi učesnici kurseva za poljoprivrednike. Svoje stručno znanje oni su uvećavali organizovanjem izložbi i učešćem na stručnim putovanjima. Oni koji su od poljoprivrede živeli rado su napredovali sa vremenom, pošto su primenom novih metoda mogli da uvećaju kvalitet i kvantitet uroda. Za vreme predsedavanja u usmenama dostojno legendarno opstojećega Dežea Lazara 36 perifernih čitaonica bilo je član Gospodarskog udruženja.²⁸

Drugi način udruživanja predstavljalo je osnivanje sopstvenih kreditnih zadruga u dvadesetim godinama XX veka, čije je članstvo za par godina dostiglo brojku od 1800 osoba. Iako su u epohi dualizma svoje delovanje u gradu započela četiri novčana zavoda, njihov cilj je predstavljalo pribavljanje dobiti, dok je kod kreditnih zadruga prvenstvenu ulogu imala društvena solidarnost. One su poljoprivrednicima isplaćivale jeftine kredite za, primerice, kupovinu semena u godinama u kojima je usled slabijeg roda izostala očekivana dobit. Uz pomoć zadruga oni su zajmovima sa niskom kamatom mogli da prebrode teške godine. Sveukupno, Hodmezevašarheljsko gospodarsko udruženje je uspeo da kao strukovno-interesni organ posedničkog seljaštva udovolji istaknutim ciljevima ispitivanog perioda, čime je u znatnoj meri doprinelo razviću i privrednom usponu celog grada.

Nove tehnologije i sredstva koja su primenjena u poljoprivredi učinila su neophodnim edukaciju odgovarajućih stručnjaka. Potreba za istim se u Hodmezevašarhelju

27 *Istorijat Hodmezevašarhelja II*. Hmv., 1993. str. 512.

28 Dr Istvan Gabor Kružlic: Kratki istorijat Hodmezevašarheljskog gospodarskog udruženja 1879-1949. U: *Hodmezevašarheljsko gospodarsko udruženje navršava 120 godina*. Hmv., 1999.

manifestovala u sedamdesetim godinama XIX veka. Viša muška pučka škola predstavljala je prelaz iz osnovnih u strukovne škole. U njoj su u tri razreda podučavana privredna, zanatska i trgovačka znanja, a od 1876. školi je pripadalo i ogledno dobro od 50 katastarskih jutara. U 1895. godini Ministarstvo poljoprivrede i grad sklopili su ugovor koji je rezultirao time što je nakon dve godine na Kutaškom putu svoju kapiju otvorila Mađarska kraljevska poljoprivredna škola sa 19 učenika. Obrazovni cilj bio je određen ovako: „*podučavanje vlasnika manjih poseda u oblasti razložno-me upravljanju ovakovih poseda; nadalje, temeljito izobražavanje putem praktične nastave za veće posede neophodnih nadzornika i poslovođa.*”²⁹ Ustanova je imala ogledno dobro od 120 katastarskih jutara. Tu su pitomci mogli da se upoznaju sa razlikom između ručne i mašinske setve, mogli su da isprobaju ručno i zaprežno okopavanje, rad pored vršalice. U mašinskom parku škole mogli su se naći najsavremeniji poljoprivredni uređaji tog perioda, između ostalog Vidačev i Zakov plug, 15-redna Kineova sejačica, Salkova drljača, Hokov plug za rigolovanje, kao i Holingsvortove konjske grabulje. Tokom jednomesečnog letnjeg raspusta pauzirala je samo teorijska nastava. Vreme školovanja trajalo je dve godine, na kraju kojeg je polagan ispit. Broj učenika kontinuirano je rastao, a rad nastavnčkog kora kojeg je činilo 5-6 osoba pomagala su 2-3 praktikanta. Završno svedočanstvo su u poljoprivrednoj školi u periodu od 1896. do 1938. stekla 903 pitomca, dok je kurseve namenjene učiteljima pučkih škola završilo 412 osoba.³⁰

Držanje u pogonu novih mašina trebalo je naučiti, žetelica ili vršalice bila je od strane inženjera projektovano, komplikovano sredstvo. Među pronalazačima jednostavnijih alatki, međutim, nalazimo vešte kovače, mašinstice, bravare ali i učitelje. Onovremeni listovi redovno izveštavaju o lokalnim izumima, odnosno o njihovim izumiteljima, pa pogledajmo stoga nekoliko primera za to. Ovom žanru pripada sklonost autora članaka da preteruju. U najvećem broju slučajeva ne radi se o stvaranju potpuno novog sredstva, već o njegovom daljem razviću, rafiniranju.

O hodmezevašarheljskom reformataskom učitelju Mihalju Daruu i njegovom izumu ovako se 1941. prisećao list pod nazivom „*Vašarheljske nove vesti*”:

„Izlog trgovine mašinskom robom preporučuje, cenovnik fabrika mašina nudi kultivator. Radijski polusatnik ministarstva za poljoprivredu anonsira njegovu korisnost, poljoprivrednici ga hvale, na vreme obavljeni posao, obilniji rod potvrđuju njegov značaj. Moderna poljoprivredna proizvodnja ne može se ni zamisliti bez kultivatora. Vašarheljski ga je mozak zamislio, vašarheljska ruka nacrtala, u vašarheljskoj radionici prvi je kultivator sastavljen 1882. ...Pojedine delove napravio je u Budimpešti u fabrici „Ganc” na osnovu crteža koji

29 *Organizaciona, regulatorna i disciplinska pravila Poljoprivredne škole.* 1898. – str. 2-3.

30 Dr Jožef Haladi: Istorijat strukovnog agrarnog obrazovanja u Hodmezevašarhelju (1896-1986). U: *Naučni bilteni DATE*, Posebno izdanje Hmv., 1996. – str. 5-11.

su poslati u fabriku, a potom ga je sastavio ovde, kod kuće, sa kovačem Sarazom. Kada je mašina bila gotova, zatražio je za nju patent i dobio ga.”³¹

Iz članka se, međutim, ispostavlja i to da izum predstavlja opšte dobro, pošto izumitelj nije mogao da isplati pun iznos troškova patentiranja, a izum je kasnije zanatski izrađivao neko drugi.

Godine 1911. u Budimpešti je priređena izložba za gvoždarske i metalske zanatlije, na kojoj se mogao videti i jedan praktičan izum, kosačica. Tvorcima noviteta bili su dvojica vašarhelskih majstora. Jedan od njih bio je Mihalj Vajs, kojem je čizmarstvo predstavljalo izučeno majstorstvo, no koji je radio i kao keramičar, a pod pseudonimom pak pisao i humorističke pesme i drame. Njegov kompanjon bio je Jožef Hanc, mašinski magacioner. „*Vaşarhely i okolina*” je prednosti novog uređaja anonisirao ovako:

„Čovek sa lakoćom može pred sobom da gura mašinu koja lepo striže travu koja pred njom stoji. Ljudi koji se bave vođenjem gospodarstva znaju da je među seoskim radovima najteže košenje. Red vrlo teško pada pred kosom. Potrebna je snaga da neko po ceo dan, a pogotovo dani, istrajno i valjano kosi. No kosac je i skup radnik, oni i danas zahtevaju deset kruna za košenje jednog jutra lucerke. Toliko pak za jedan dan pokosi i jedan osrednji radnik. Žetelice postoje već odavno, postoje i zaprežne kosačice sena, no ručne kosilice do sada nije bilo. Dva vašarhelska čoveka izumela su i to. Pronalazak se dopao i nadvojvodi Josifu, a kada je saznao da je iza mašine stojeći Mihalj Vajs jedan od pronalazača, on mu je toplo stegao ruku. Vajs i Hanc svoj su izum patentirali, a sami će ga i proizvoditi i prodavati.”³²

Vlastita fabrikacija se ni u ovom slučaju nije ostvarila, a dvojica inovatora nisu uživali korist od svog pronalaska.

U drugoj polovini dvadesetih godina kovač Lajoš Marjai je razvio napravu za rasipanje veštačkog đubriva, na koju je pažnju prilikom posete Čokaškoj čitaonici obratio i ministar poljoprivrede Janoš Majer. „*Vaşarhelyjske jutarnje novine*” ovako su izveštavale o događaju:

„Mašina se svidela ministru poljoprivrede, što je imalo povoljne posledice za Lajoša Marjaja jer je Janoš Majer skrenuo pažnju na izum mađarovarskoj opitnoj mašinskoj stanici, te je otuda juče u Hodmezevaşarhely prispeo glavni inženjer Endre Vladar kako bi pregledao pronalazak Lajoša Marjaja, te u slučaju utvrđivanja da je isti od vrednosti, zarad obezbeđenja državne potpore skopčane sa utrbom pronalaska.”³³

31 *Vaşarhelyjske nove vesti* 1. XI 1941.

32 *Vaşarhely i okolina* 28. V 1911.

33 *Vaşarhelyjske jutarnje novine* 10. V 1929.

Na osnovu izveštaja „*Vašarheljskih jutarnjih novina*” vreme i „konjsku silu” bilo je moguće uštedeti putem unapređenog pluga:

„Mašinbravar, majstor Imre Hajnal, koji je učio u parnom mlinu Ferenca Tota i drugova, došao je do zanimljivog pronalaska. Izumeo je novi plužni sistem koji i pri najdubljem oranju kako u vremenu tako i u korišćenju radne snage funkcioniše uz uštedu od 30-40%, što znači da svoj zadatak kao od šale obavlja sa dva umesto sa tri konja. Imre Hajnal... traži skromnim kapitalom sufinansirajućega kompanjona.”³⁴

Nemamo saznanja o tome da li su dva potonja izuma na kraju dospela do proizvodnje, no činjenica da im se kasnije gubi trag čini verovatnim to da se ove naprave nisu masovnije proširile. No one, međutim, i ovako predstavljaju dokaze kreativnosti i inventivnosti vašarheljskog čoveka.

Povećanje broja stanovnika u drugoj polovini XIX veka prouzrokovalo je povećanu potrebu za proizvodnjom namirnica. Od devedesetih godina XIX veka uočljivo je ubrzanje ekonomskog razvoja u poljoprivredi, a mađarska poljoprivreda je tada krenula putem usvajanja tekovina zapadnoevropskog i srednjeevropskog agrarnog razvika. Tradicionalna poljoprivredna oruđa i postupci nisu bili podesni za intenzivno privređivanje. Umesto u kućnoj radinosti seoskih gazdinstava izrađenih alata počeli su se koristiti radionički i fabrički masovno izrađivani proizvodi. Druga etapa mašinske revolucije u industriji zbila se u periodu između 1870. i 1914, dok u poljoprivredi taj isti period možemo nazvati revolucijom mehanizacije. Ovaj proces kvalitativno nije prekomponovao samo agrarnu produkciju, već je zajedno sa njom to učinio i sa agrarnim društvom. Imao je uticaja na urbanizaciju, verski život, stručnu edukaciju. I u slučaju Hodmezevašarhelja možemo reći da je značajno povećanje robne proizvodnje imalo značajan uticaj na razvitak grada. Na prelasku u XX vek u gradu su tekli grandiozna izgradnja, zastiranje puteva, kanalisanje. Izgrađeni su nova Gradska kuća, štedionica, hotel „Crni orao”, nova gimnazija, sreski sud i gospodska kasina. Otpočelo je formiranje građanstva, u kojem su participirali i boljestojeći posjednici. Cvetali su kulturni, umetnički, te štaviše i sportski život. Iako je Prvi svetski rat predstavljao prelomnu tačku, polet je trajao i tokom dvadesetih godina XX veka, sve do svetske ekonomske krize. Grad do današnjeg dana čuva uticaj onog grandioznog razvoja kojem je, uz pomoć mašina, intenzivno produktivna poljoprivreda doprinela vlastitim sredstvima.

34 *Vašarheljske jutarnje novine* 3. I 1930.

LASLO GAL

PROIZVODNJA DUVANA U JUŽNOM ALFELDU

Pradomovina duvana nalazila se u Centralnoj Americi. U Evropi se počeo saditi od sredine XVI veka, u početku u Portugaliji i Španskom Kraljevstvu kao ukrasna biljka.¹ Orban VIII je već 1642. morao da izda papsku bulu o zabrani pušenja na misama. On se, dakle, brzo proširio po Evropi, a potom i u Karpatskom basenu. Postao je naročito popularan među vojnicima, koji su nakon toga naširoko rasprostranili naviku pušenjap. Duvan je u Mađarsku prispeo iz dva pravca: iz nemačkih područja je u XVI veku prvenstveno dospeo u vrtove velikaša, a u narednom stoleću je pak, turskim i južnoslovenskim posredovanjem, pristigao i u seljačko gospodarstvo. Uzgoj duvana ubrzo je postao unosna delatnost, te je zbog toga Leopold I trgovinu duvanom po celoj carevini izdao u zakup. Zakup je u Mađarskoj bio ustanovljen 1702. godine, kada su tri komaromska i jedan bečki trgovac dobili pravo trgovine duvanom. Istovremeno sa tim Leopold je svojim patentom objavio da u Mađarskoj duvan može da sadi svako, ali da ga kupovati, transportovati i prodavati mogu samo pomenuti zakupci (apeldatori). I to u tolikoj meri da se čak i lula samo od njih mogla kupovati.

Kmetstvo se, prvenstveno usled svoje feudalne vezanosti, nije istinski moglo uključiti u proizvodnju duvana. Svoje oranice ono je moralo da obrađuje po tradicionalnom redu, te su na osnovu toga njima i bila određivana vlastelinska davanja. Duvan je izvanredno radno intenzivna biljka, a njegova proizvodnja pride zahteva ozbiljnu stručnost, te ga zato kulukom nije bilo ni moguće kultivisati. Pored toga, proizvodnju duvana nije omogućavao ni tradicionalni tlačni (plodoredni) sistem obrade po kmetskim selima. Zbog toga se duvan nužno pojavio na zemljištima koja su bila na alodijalnim površinama van tlake. Taj oblik uzgoja koji se, na primer, razvio i u okolini Ševenjhaze, naziva se duvanskim gradinarstvom. Po osnovu duvana nije skupljan desetak. Najčešće se pored iznajmljene zemlje ubrzo gradila kuća, gde je stanovao zakupac sa njegovom porodicom. U XVIII veku oni su tamo živeli već preko cele godine. Za grad su, međutim, i nadalje bili vezani mnogobrojnim nitima, a jedna od najvažnijih bila je ta što su tamo unovčavali duvan.

Nakon izгона Turaka u čongradskom delu Tise su od nekadašnjih 15 naseobina (Fark, Anjaš, Ser, Doc, Kertvelješ, Kovard, itd.) ostale dve – Mindsent i Aldo. Kralj Karlo I je 1733. dva prethodno pomenuta mesta i njima pripadajuće pustare darivao

1 Lajoš Takač: *Proizvodnja duvana u Mađarskoj*. – str. 11. (Budimpešta, 1964) (U daljem tekstu: Takač, 1964)

grofu Đerđu Erdediju, predsedniku mađarske kraljevske komore. Ovo područje je u posedu porodice Erdedi bilo do 1775. godine. Sin grofa Đerđa, Krištof, često je dospevao u novčane probleme, te je zbog toga bio prinuđen da dotične zemlje kontinuirano prodaje i daje u zalog. Godine 1775. bio je prinuđen da u zalog jednoj đenovljanskoj banci dâ celo vlastelinstvo, a jedan od njenih vlasnika pak bila je i potonja veleposednička porodica Palavičini. Posed je u vreme Napoleonovih ratova dospao pod sekvestar, pošto su njegovi vlasnici bili podanici neprijateljske države. Razumljivo je što su pod ovim okolnostima vlasnici nastojali da se oslobode poseda. Odabrali su sledeće rešenje: mindsentsko-aldoško vlastelinstvo je od grofa Jožefa Erdedija kupila Leopoldina Ziči, udovica markiza Karolja Janoša Palavičinija. Erdediju je dala 50 000 forinti, ali je pored toga sa 215 218 forinti² isplatila i Đenovljane, te okončala parnice koje su bile u toku i postigla sporazum sa strankama. Od 1842. vlastelinstvo je transformisano u prvorodstveni majorat. U 1748. godini prihod vlastelinstva iznosio je 2910 forinti, od toga su otprilike 572 forinte poticale od gradina (duvana), a 435 forinti³ od dve ševenjhaške vrtlarnice. (Prihod od 150 forinti poticao je od ribarstva sa Đeвиškog curca.)

U početku su gradinari bili isti onakvi stanovnici grada kao i salašari, no većina njih se nakon par decenija odvojila od grada i odabrala gradinarski način života. Manjem delu njih su, međutim, do kraja ostala dva habitusa, odnosno raspolagali su i gradskim nekretninama.⁴ Bitnu razliku je predstavljalo to što gradinari nisu obrazovali u toj meri samostalnu poljoprivrednu jedinicu kao salaši. Na salašima su se, naime, držanje životinja i obrada zemlje i nadalje odvijali na uobičajeni način, te su salašari svoje potrebe mogli da podmire na samom mestu. Gradine su, međutim, bile izrazito specijalizovane naseobine u kojima su njihovi stanovnici izričito proizvodili duvan, a svoje dnevne potrebe privremeno su podmirivali drugde, ili su ih pak kupovali. Gradine ni prostorno nisu bile toliko razučene kao salaši (zbog prostranih pašnjaka i oranica), već su gotovo poput venca obrazovale uzajamno skupčane naseobine na najboljim, najistaknutijim delovima, dok su ravničastije, neobrađive površine ostavljali za ispašu. Mogućnost za sve to postojala je zbog toga što je pravo vlasništva nad zemljištem kod gradina bilo drugačije u odnosu na ono kod salaša. Gradine su u osnovi bile obrazovane na alodijalnim zemljištima, a salaši pak na površinama koje su bile u vlasništvu trgovišta. Stanovnik salaša u početku nije mogao da raskine sa gradom, pošto je gradska kuća omogućavala posedovanje salašarske zemlje, dok nasuprot tome kod gradinara to nije predstavljalo preduslov za iznajmljivanje duvanske zemlje – štaviše, ona je pre sprečavala proizvodnju, pošto bi stalno ulaženje i izlaženje od posla oduzelo enormnu količinu vremena.

2 Janoš Rajzner: *Iz istorije Mindsentsko-Aldoškog vlastelinstva*. – str. 325. *Privrednoistorijski pregled*, 1895. (U daljem tekstu: Rajzner, 1895)

3 Rajzner, 1895. – str. 329.

4 Takač, 1964. – str. 44.

Stanovnici gradina Čongradske županije većinom su bili iseljenici iz Segedina ili iz nekog od trgovišta. Među gradinama naznačenim u popisu iz 1758. godine⁵ nalazila se samo jedna – Šamšon – koja nije bila podignuta u Potisju, već u blizini jedne od pritoka Maroša (potočić Saraz), čije pak stanovništvo takođe nije poticalo iz Segedina nego se onde naselilo iz Hodmezevašarhelja. Segedinci se nisu iselili samo u mindsentsko-aldoško vlastelinstvo, na primer u Fark, Ševenjhaz i Šerked, već i u tada ekonomski izdvojeni Anjaš, a takođe i u na levoj obali Tise opstojeći Martelj⁶, koji je pak pripadao vlastelinstvu porodice Karolji koja je posedovala i Hodmezevašarhelj, slično prethodno pomenutom Šamšonu. I to ukazuje da formiranje gradina nije inicirala vlastela, već da je na ova područja iz prenaseljenih trgovišta nahrupilo stanovništvo koje je tražilo posao. Postoji podatak i o tome da se 1743. stotinu segedinskih porodica iselilo u Sazedhaz⁷ izričito radi proizvodnje duvana. Sazedhaz je u XVIII veku arendirao i grad Segedin, a bio je smešten između Deske i Kibekhaza. Nakon propasti naseobine ljudi su se iselili u Tervar i Novi Kneževac, no duvansko gradinarstvo su nastavili i na novim staništima. U tim je godinama proizvodnja duvana mogla da krene u većem obimu, a time ujedno i formiranje gradina, ponajpre na Segedinu bližim pustarama, a potom, prateći Tisu, sve dalje. Prvi precizan podatak potiče iz 1758. godine. Tada se već pominje i Ševenjhaz sa 49 duvanskih gradinara, pri čemu pored 40 imena gradinara stoji i sledeće: „*domicili habet Szegedini*”, to jest kuća je u Segedinu. Prema jednom ugovoru iz 1782. godine, gradinari koji su živeli oko ruinirane pustaserske crkvine zakupili su taj deo pustare na 10 godina za 300 rajnskih forinti (tada upravo od grada Kečkemeta), što je trebalo isplatiti na dan sv. Katarine Sinajske (25. novembar). Tada je najveći broj zidova – te štaviše i toranj – negdašnjeg samostana još uvek stajao, pa tako izvori onde živuće pominju kao „Pritornjaške” gradinare.⁸ Gradine su se uglavnom umnožile na desnoj obali reke, a razlog za to nije bila puka činjenica da su onde bile veće pustare, već i kvalitet zemljišta, pošto je tu pretežno bio pesak koji duvan naročito preferira. Na desnoj obali Tise su 1758. nabrojane 82 gradine, a 1781. bilo ih je već 625⁹, to jest njihov se broj za 23 godine usedmostručio. Za gradine je karakteristično da su gotovo bez izuzetka naseljene neposredno uz vodu ili u močvarama i tršćacima okruženim delovima. Za negovanje rasada bila je važna blizina vode za navodnjavanje. No voda i močvare su služili i kao prirodna zaštita od stoke na ispaši. Uz vodu su se prostirale docke, marteljske, anjaške, feldoške i eleške gradine. Močvarama i tresetištima bile su okružene ševenjhaške, farkiške, feldvarske, šerkedske i kovašđanske gradine. Gradinari duvandžije, po ruglu „ganje” (od reči ganja, odnosno ograda od živice), ređe „kukaši”, nisu bili urbarijalni kmetovi već

5 Takač, 1964. – str. 52.

6 Takač, 1964. – str. 53.

7 Janoš Rajzner: *Segedin i južna Mađarska*. – Segedin, 1895. – str. 11-12.

8 Katalin Valji – Istvan Zombori: *Opustaser*, i. g. 2000. – str. 108.

9 Takač, 1964. – str. 56.

zakupci koji su sa kraljevskom komorom, odnosno sa vlastelinom, sklapali ugovor na određeno vreme. Svaka zakupnička porodica dobijala je otprilike 20 jutara zemlje. Od toga je 4 jutra trebalo zasaditi duvanom, a desetinu od toga nije trebalo davati. Povećanje plodnih površina pod duvanom otrglo je određene delove slobodnoj ispaši namenjenih ritova i polja, te je dodatno uvećalo i brojnost stanovništva, no time je ujedno te ljude vezala za datu naseobinu bolje od njihovog predašnjeg načina života. Stanovnik grada koji je napolju napasao stoku mogao je da nabasa na podesno sleme brežuljka i iskoristi eventualno dobro nađubrenu, kvalitetnu zimovničku zemlju za proizvodnju duvana. Nakon toga je oko gradine mogao da naseli njegove životinje i razvije one egzistencijalne pretpostavke koje su mu omogućavale napuštanje kuće u gradu. Spoljno naseljavanje umnogome je pospešivalo to što nije svako od gradinara raspolagao kućom u gradu, već je bio evidentiran kao sluga ili želir.

Segedinska makroregija je počev od druge polovine XVIII veka predstavljala centar proizvodnje duvana u državi tokom celog jednog veka. Duvanska kultura nije bila važna samo zbog svog ekonomskog značaja, već je imala značajan uticaj i na istorijat naseobina i demografske prilike. Duvansko gradinarstvo podstaklo je segedinski narod na južnonizijsko efundiranje, koje se uglavnom zbilo u periodu od 1780. do 1860.¹⁰ Spoznatljivo je da se u Segedinu duvan uzgajao već 1719, a da se njegova proizvodnja razvila nakon 1737, te da je u promet dospao pod nazivom „segedski duvan”. Spoznaju o tome kako se u ovom području razvila masovnija proizvodnja duvana stičemo iz podneska Ištvana Vedreša napisanog 1811. godine:

„Sredinom prošloga stoleća Komendant grada Segedina, general Merski, na svojoj je atarskoj zemlji po imenu Reske sa vlastitim mu ljudima ponajpre Duvan plantirao i plemenitom mu hrabrošću odvažio se na Mađarsko odomaćenje ove donjesjetske Plantacije. Unapred uvidevši da ova snažna i opojna Rasada, kako u izvanjskim državama tako i u mađarskoj domovini vremenom uistinu potrebna i korisna ima biti, premda još tada Duvan uistinu i nije poznat, te sledstveno tome ni mnogo potreban bio. Nije, dakle, žalio ni troška ni vlasničkoga napora kako bi samo puk upoznao da plod uzgoja Duvanskoga dostatno plaća zarad njega učinjeni napor. Nakon što su za njegove novce uposleni ljudi uvideli to da se ne samo od proizvodnje žita već i od uzgoja duvana živeti može, te da u vremenu onom za to još više novaca dobiti mogu negoli za žito, samostalno i za sebe započeše duvan proizvoditi, a na njihov primer i drugi se ljudi uzgoja duvana latiše, te od te zemlje Segedinske po imenu Reske duvanski gradinari u Tervar, Rabe, Klarafalvu i dalje u ceo Banat, isto tako i u Bačku i rukavce Tise i Maroša potekoše.”¹¹

10 Šandor Balint: Duvanska kultura segedinskog kraja. U: *Etnografski radovi*, 17 (1964) acta. bibl.u-szeged.hu (nadalje: Balint, 1964). Preuzete str. 8-9, 14. septembra 2017.

11 Balint, 1964. – str. 8.

Segedin je počev od druge polovine XVIII veka gotovo tokom celog jednog veka bio i jedan od velikih centara trgovine duvanom. Godine 1791. u Mindsentsko-Aldoškom vlastelinstvu ukupno je popisano 254 duvandžija koji su plaćali arendu za zemlju, tačnije koju bi plaćali da redovno nisu bili u zaostatku. U to su doba još veliki deo uroda prodavali kod segedinskog veletrgovca duvanom Pala Deakoviča. Gradinari koji su proizvodili duvan u mnogim su slučajevima duvan trebali da odnesu tek na obalu Tise, a on je otuda brodom odnošen dalje. Vlastelinstvo je 1805. godine imalo urod duvana od 5242 funte, no 1836. vlastelinstvo je u Segedinu prodalo 22 5914 funte duvana baronu Šini (Đerd Šina, veliki mecena epohe, koji je dao 80 000 forinti za izgradnju zgrade Mađarske akademije nauka, participirajući i u finansiranju Lančanog mosta, no takođe je upravljao i Sečenjijevim privatnim imetkom, a postoji mišljenje i da je Mor Jokai prema njemu oblikovao lik glavnog junaka svoga dela „Zlatni čovek”), Ilešu Monasterliji i Šamuelu Vodijaneru. Baron Šina i Vodijaner su početkom XIX veka u Segedinu oformili centar za kupovinu, a u rukama ova dva čoveka se zapravo nalazio veći deo trgovine duvanom u državi.

(Nevezano za samu temu, no svakako pomena vredno jeste i to da je Janoš Rejzner zabeležio da se mimo duvana pored Ševenjhaze gajio i šafran. On pominje 18 gradinara koji su ga zasadili na površini od 39,5 jutara. Ovi gradinari su 1837. bili dužni spahiluku da predaju 2507,5 funti „suvog i valjanog šafranovog cveta.”¹²⁾

Transport duvana obavljan je šajkama, najčešće ka Pešti i Beču, no postojali su i drugi pravci, na primer preko Tise, Dunava, Save i Kupe do Karlovca, a odatle u Trst. Individualnim brodom transportovano je oko 250 metričkih centi. Godine 1793. ovim je putem pronet tovar 40 brodova.¹³ Kompanija Vodijaner je duvan iz okoline Segedina u XIX veku odnosila sve do Francuske. Gradinari duvandžije, po ruglu „ganje” (od reči ganja, odnosno ograda od živice), ređe „kukaši”, nisu bili urbarijalni kmetovi već zakupci koji su sa kraljevskom komorom, odnosno sa vlastelinom, sklapali ugovor na određeno vreme. Svaka zakupnička porodica dobijala je otprilike 20 jutara zemlje. Od toga je 4 jutra trebalo zasaditi duvanom, a desetinu od toga nije trebalo davati.

Treba pomenuti i to da je početkom XIX veka duvansko gradinarstvo u Segedinu bilo naročito obimno u Donjem gradu, ali i po gradinama u Tapeu, Sentmihalju, Reski i Sekhatu. Iz te prakse, spoznaja i geografske sredine, u okolini Segedina se u drugoj polovini veka uzdigla proizvodnja paprike.

U XVIII veku je sa urbarijumom skopčano alodijalno privređivanje postalo sve univerzalnije. To je za posledicu često imalo dalju migraciju do nivoa želira osiromašenoga seljaštva i njegovo prihvatanje sezonskih poslova (žetve, okopavanja). Drugim je delom, međutim, na manjim parcelama uslovalo proizvodnju radno zahtevnijih,

12 Rajzner, 1895. – str. 334.

13 Balint, 1964. – str. 9.

sa intenzivnom obradom skopčanih biljaka (duvan, kukuruz). I stanovništvo južnog Alfelda je u XVIII veku spoznalo novu situaciju i prilagodilo joj se. Jedna od posledica je bila ta što je ono na srazmerno velikoj površini počelo da proizvodi radno zahtevne okopavine. Karakteristično je da su sve biljke prispele iz Amerike: kukuruz, duvan, krompir, paprika.

Godine 1851. izdati potpuni duvanski monopol okončao je obimnu proizvodnju duvana u okolini Segedina. Uredba je pogodila 40 500 proizvođača duvana koji su privređivali na 35 000 jutara,¹⁴ proizvodnju duvana je vezala uz dozvolu i propisala pod kojim je uslovima istu potrebno predati carskim i kraljevskim otkupljivačima, a za vlastite potrebe dozvoljavala je proizvodnju tek na nekoliko kvadratnih hvati. U XIX veku to je bila jedina biljka u čiju se proizvodnju mešala država. Uvođenjem tzv. proizvodne dozvole proizvodnja duvana vlastelinstava postala je od odlučujuće važnosti. Vlastelinska proizvodnja je rezultirala time što je umesto dotadašnjeg zakupačko-preduzetničkog sloja na scenu stupila fundamentalno nova formacija – duvandžija-napoličar. Stanovnici ranijih gradina vremenom su se stopili sa stanovništvom okolnih naseobina, ili su pak bili prinuđeni na nomadske poslove. Sve se na sličan način zbilo i na Palavičinijevom vlastelinstvu. Oslobođenje kmetova iz 1848. nije, naime, uredilo položaj u ugovornom odnosu opstojećih želira i kmetova. Štaviše, o njima nije bilo ni jedne jedine reči. Nakon par meseci na više je mesta započelo organizovanje gradinara duvandžija, prikupljanje njihovih žalbi. Nakon toga duvandžije su npr. u sred Torontalske županije opstojećoj Fodorhazi javno pocepali svoje ugovore, dok u Čanadskoj županiji opstojećoj Kevedi oni suprotno svojim starim ugovorima duvan nisu ni zasadili.

Organizovanje je započeto i po gradinarskim selima županija Čongrad i Čanad, a tamošnji su gradinari podneli svoje žalbe, npr. u Ševenjhazi, Docu, Hanthazi. Ove žalbe odnosile su se samo na prekoračenje prava od strane vlastele, koje su pokušali da saniraju u okviru ugovora, ne želeći da iz osnove menjaju ugovorni odnos. Pošto ovi ugovori pružaju prilično dobru sliku o ondašnjem svetu i svakodnevici gradinara, može biti poučno malčice detaljnije bavljenje njima. Evo par misli iz pisma onih iz Hanthaze:¹⁵

„Kao Prvo. Sa na osnovu 2. punkta ugovora obezbeđenoga pašnjaka, delom putem korišćenja u njemu utvrđenih boljih zemalja, a delom pak preplavlivanjem pašnjaka stokom vlastelinstva u tolikoj meri potisnuti jesu da i po ugovoru za držanje obavezne konje jedva da napasati mogu, umesto da zarad napasanja i unajmljivanja svoja postojeća prava upražnjavaju.

Kao Drugo. Od strane vlastelinstva punkta 6. još se ne pridržavaju, jer se zemlje koje oranju podrvgnute imaju biti dele ne po trećinskom već po polovičnome desetku, te se boljih zemalja gradinari lišavaju i ovako.

14 Istvan Bogdan: *Stari mađarski zanati*. – str. 298. (Budimpešta. – Magvető, 1973.

15 Takač, 1964. – str. 128.

Kao Treće: Usled pojašnjenja u punktu 7. 18-godišnjak se za celodnevni rad tek za polovinu, a 15-godišnjak tek za četvrtinu nadnice prima.

Kao Četvrto. U smislu 9. punkta golema se opterećenja dešavaju, naime, uza sve to što se i za žetvu i za vršidbu najškartovitije žito prezentira, udeo za žetvu i vršidbu se pod izgovorom da je to Županija odredila uistinu pogolemo utvrđuje, kada se u okolini 9. i 10. žanje, vrši, gradinari su 13, 14. obavezni to da ispune.

Kao Peto. U 10. punktu ih na izradu njima neinteresantnih jaraka primoravaju, tako da na sadnji drva 3, te štaviše i po četiri dana provode.

Kao Šesto. Usmeno su ih uveravali da će ovršeno žito u vršidbenome mestu najbliži ambar imati da nose, a ipak su, premda i u Hanthazi ambar postoji, prinuđeni bili žito u Deviški ambar nositi i 4, te štaviše 5 merica žita u džak usuvši isti su primorani bili podizati.

Kao Sedmo. Gradinara obavezuju da manjak koji je kod primljenoga žita u krstinama nastao nadoknadi i pored toga što su one pod nadzorom spahijskoga poljara bile.

Kao Osmo. Svakoga pojedinoga gradinara uprkos ugovoru na 3 dnevni lov i iznošenje 20 kola gnoja unutar majura obavezuju, a ako se ovaj nećka još ga i na 3 dnevni rad gone.

Kao Deveto. Na uzimanje žitne desetine, ispitivanje duvana, deljenje na po pola, kao i prilikom lova na besplatni foršpan primoravaju.

Kao Deseto. Prilikom predaje duvana najviše zloupotreba nastaje (jedva da se niske osuše, svakome gradinaru nekoliko niski izmere, niske se evidentiraju, a na osnovu ovoga merenja oni pak dužni jesu da na proleće prvi deo duvana predaju) i premda od težine na osnovu niske nešto i oproste, a budući da ni ispitivanje savršeno obavljeno biti ne može, čest slučaj bude da gradinar, sav duvan svoj predavši, ni vlastelinu pripadajuću polovinu nije kadar da preda, već ga se dugom opterećuje (no samo se vaganje na proleće izvršava tako da nije tek par gradinara već iskusilo da prilikom vaganja u mestu njegova bala ni dve cente nema, a u novome vaganju koje se u Segedinu zbilo za Vlastelina 2 cente i 50 funti teška postala jeste), te sablazan u ovome pogledu izaziva još i to što se cena u dugu preostalog duvana obračunava više negoli ona u suviška, pa tako i ove godine za svaku zaostalu centu duvana gradinara sa po 13 forinti i 30 petaka obavezuju, dočim vlastelin suvišno prihodovanu mu centu duvana gradinaru po ceni od jednanaest forinti isplaćuje (prijavili pojedinačni žalioci Pal Kertes, Janoš Suhai, Ferenc Stankovič.)

Kao Jedanaesto. Ignac Bunford je zbog propusta sadnje 30 strukova šibljike prinuđen bio na kopanje jarka od 42 hvata i dvostruku predaju tokom jedne godine izostale mu žitne desetine.

Kao Dvanaesto. Marton Žiko obavezan je da za godinu dana preda pola kuba, a Janoš Gozo pak dva kuba žita više nego što bi to na osnovu u posedu im opstojeće zemlje od njih bilo slobodno tražiti.

Na koncu je kao nepravda podastrto i to da su u nedostatku potrebne poduke ili iz drugih osnovanih razloga onovremeno stanovnici koji ugovor potpisali nisu umesto na 18 dana služidbe sa 20 dana služidbe obavezani bili.”

Gradinari-duvandžije su gotovo u potpunosti bili u ugovornom odnosu sa vlastelinstvima, te sledstveno zakonima iz 1848. nisu mogli da računaju na nasledivu zemlju. Palavičinijevo vlastelinstvo (kako bi se na svaki način predupredila potraživanja) naložilo je raspuštanje gradinarskih sela (Ševenjhaza, Hanthaza, Hatrondoš, Kitereš, Pitričom). Slični slučajevi zbili su se i u Temeškezu. Usled vlastelinske samovolje raspuštena su od strane segedinskih priselica naseljena ganjska sela Lerincfalva, Imretelek i Firidhaza.

PROIZVODNJA DUVANA

Duvan je okopavina, on zahteva sasvim drugačiji postupak i tehniku obrade od onih koje zahteva žito. Ova biljka od proizvođača iziskuje mnogo ručnog rada i veliku stručnost. Nedostatak kvalitetnog rada smesta se ispoljava u kvalitetu duvana. Duvan zahteva izuzetno brižljivu pripremu zemljišta, a nakon toga pak potrebno je obaviti ogromnu količinu manuelnog rada: okopavanje, zagrtanje, branje, nizanje, sušenje i baliranje. I to tako da svaka operacija bude obavljena u svoje vreme, inače bi kvalitet uroda pretrpeo štetu. Sve to iziskivalo je nova shvatanja i povećanu preciznost u proizvodnji.

Radnje na duvaništu započinjale su već u jesen, a završavale su se na proleće, neposredno pre sadnje. U pripremne radnje je spadao i odabir zemljišta, đubrenje, oranje, drljanje, čišćenje zemljišta, njegovo rahljenje i pulverizovanje. Na peskovitim zemljištima duvanske gradine su obrazovane u okolini sela. Ove gradine bile su namenjene za proizvodnju duvana, u njima se odvijala monokulturna proizvodnja, a duvan je tu sađen svake godine. Ovaj oblik proizvodnje bio je inače rasprostranjen i u drugim državama, na primer u Holandiji ili u saveznim državama Kentaki i Virdžinija Sjedinjenih Američkih Država. U gradinama je stalno okopavanje već samo po sebi stvaralo povoljne pedološke prilike, prhku, obesorovljenu, čistu zemlju. Stanje je postajalo još povoljnije tako što je onde gde je duvan postao čuven najveći broj gradina bio sa lakim, peskovitim tlom, što je već i samo po sebi značilo lakšu obradu. Duvanište je mnogo puta po prvi put bivalo uzorano tek u kasno proleće ili eventualno krajem zime, nakon vađenja duvanske stabljike. Stabljika je, naime, ostavljana u zemlji, te su počev od jeseni, nakon branja lišća, na nju isterivani konji, magarci i koze. Životinje su brstile preostale listove i seme, kao i korov koji je iznikao između stabljika. Nakon vađenja stabljike, krajem februara ili početkom marta, zemlja je uzoravana. Drugo oranje obavljano je neposredno pred sadnju, krajem maja ili početkom juna. Kod mnogih je ovo drugo oranje već izostalo, naročito kod onih koji nisu imali odgovarajuće tegleće snage. U južnim krajevima, u Torontalu i Banatu¹⁶, više je bilo upražnjavano dvokratno oranje. Prema pojedinim mišljenjima prekopavanje gradine vredelo je kao tri oranja. Ručna priprema duvaništa je u XIX veku u pojedinim krajevima i tako bila karakteristična, te

16 Takač, 1964. – str. 223.

su se dospevanjem duvana u gradine među sredstvima za rad neminovno pojavili motika i ašov. Đubrenje je takođe predstavljalo važan momenat, pošto je nadoknada plodnosti zemljišta nekako trebala da bude rešena. Đubrivo je davalo podsticaj izrastanju biljke, činilo ju je bujnijom, no po pojedinim mišljenjima ono je inače bilo štetno po lulaški duvan. Nije bilo svejedno ni to kakvo je đubrivo korišćeno, bilo je i mišljenja da ovčije đubrivo može proizvesti čudan ukus i miris duvana.

Proizvodnja rasada u takozvanim hladnim lejama na pojedinim je mestima postojala i početkom XX veka. Područje Torontala se takođe ubrajalo među njih.¹⁷ Jedno od mogućih objašnjenja za ovo je to što su čak i tada mnogi proizvodili duvan za lule, koji je predstavljao sitnolisnu biljku sa niskom stabljikom koja se razvijala za znatno kraće vreme od, na primer, modernih sorti. Na taj način rana sadnja i tople leje za njih i nisu bili toliko važni, no ove hladne leje, ili narodskim rečnikom rečeno pajante, ponajbolje su se uklapale i u seljačku praksu. Te su se leje, naime, osamostaljivale iz malih, u seljačkom domaćinstvu odeljenih i najčešće u pravcu juga prostirućih se segmenata, na kojima su već odavno proizvođene mirisne travke, lekovito bilje i cveće, među koje se dobro uklapao i duvan sa svojim mirisnim lišćem. Proširivanjem plodnih površina prva su duvaništa nastajala uvećavanjem ovih malih vrtova.

Seme se nije smelo gusto sejati, pošto se inače ne razvija. Ni retko, jer se tada razlistava. Rastući rasad treba zalivati, pleviti. Štetočinu rasada u Jazovu su nazivali duvanskim crvom¹⁸. Sađenje je usledilo kada je rasad već imao struk visine 8-10 centimetara. Onde gde se rasad želelo zasaditi grabljama su poprečno i uzdužno izvlačeni redovi. Rasad je sađen tamo gde bi se redovi ukrstili. Drvenim prljkom je bušeno tlo, stavljana je sadnica, a uz nju je nabijana zemlja. Na suvom tlu bilo je potrebe i za zalivanjem. U početku je zalivano takozvanom testijom, koja je predstavljala zemljanu posudu sa tankim vratom. Zanimljivo je da je istovetan prljak kasnije korišćen i kod paprike.

Među sadiocima se nalazio razdelitelj rasada, po pravilu dete ili stariji čovek koji je iz hrpe rasada koja se nalazila kod njega par strukova bacaio na mesto sadnje, ubrzavajući time sadnju. Otprilike nedelju dana nakon sađenja usledilo bi „krparenje” kojim su nadoknađivane osušene i propale sadnice. Ubrzo nakon sadnje usledilo bi prvo okopavanje. Duvan je inače trebalo barem tri puta okopati. Motika za duvan je pri dnu malčice ispupčena.

Cvet duvana predstavlja cvast. Nju je u datom periodu potrebno otkinuti, a ta se operacija nazivala bukaranje, prevršavanje. Otkinuti cvetovi ostajali su na zemlji kao đubrivo. Ovaj posao bilo je potrebno obavljati po suncu, kada bi listovi bili malčice klonuli. Naziv iz „pazuha” biljke izraslih izbojaka bio je vitica. Otkidani su, to jest vitičareni i oni.

17 Takač, 1964. – str. 232.

18 Balint, 1964. – str. 12.

Branje listova započinje kada list duvana počne da žuti. Prvo se počinju skidati donji listovi, potom srednji, a na koncu vršni. Listovi, načelno, počinju da se beru krajem jula, a posao je mogao da potraje do dana sv. arhangela Mihaela (29. septembar).

Na zemljištu preostala stabljika visine od 1 do 2 metra zvala se duvanska urodica, u Jazovu duvanski urodak.¹⁹ Urodicom se mogla dobro ložiti peć, ili se mogla koristiti za ogradu, no ostavljena je i na zemlji kao đubrivo. Njena seča je obavljana sekačem urodice, koji je izrađivan od rđave kose, no ona je korišćena i kao krmivo, popasala su je goveda ili magarac.

Ubrani listovi duvana sakupljani su na gomile, stavljeni u kotarice, te nošeni u šta-galj. Duvanski štagalj počivao je na drvenim stubovima sa krovijem od slame, rogoza ili trske, koju vetar prozračuje iz svih pravaca. Tokom sušenja se ne sme dozvoliti da se duvan orosi, listove treba obrtati, premeštati. Adekvatno osušeni listovi se klasifikuju prema boji i izravnavaju. Nakon toga je sledilo nizanje duvana, koje je obavljano iglom za nizanje duvana. Ona je predstavljala gvozdenu iglu dužine 35-70 centimetara sa klinastim krajem. Listovi su se mogli nizati ravno, postranično, ili naizmenično. Ve-oma gusto nanizani listovi duvana mogli su lako pocrneti. Trebalo je paziti i na to da listovi na duvanskom kanapu dužine 2-6 metara uzajamno budu udaljeni najmanje za razmak prsta. Kanap je razapinjan u duvanskom štaglju. Dužina niske tradicionalno je iznosila 3 hvata (507 cm). Tačno toliko iznosi i dužina one za papriku! Kanap je pravljen od kudjelje, a nazivao se duvanskim kanapom, duvanskim užetom. Njihova izrada je u XVIII–XIX veku predstavljala jedno od glavnih zanimanja segedinskih užara. Nakon nizanja duvanska niska je što pre vezivana za vodoravnu motku koja se nazivala serdijom. Mogla se vezivati i neposredno za motku, ili pak tako da se prilikom vezivanja primenjivala takozvana drvena kuka. Duvanska kuka predstavljala je 40-60 centimetara dugu od grane odsečenu drvenu čaklju, uz pomoć koje se nanizani duvan zarad sušenja kaćio u štaglju i to tako da su dva kraja kanapa vezivana za dve kuke, pa su kukama spajani uz serdiju. Po duvandžijama, najpodesnije su kuke koje su sećene od jasena ili bresta, no odgovarale su i one načinjene od bagrema.

Prilikom kaćenja uz pomoć kuka listovi su lako mogli da skliznu. Zbog toga je bilo bolje ukoliko su bili vezivani direktno za motku. Ovešavanje je u Ujsentivanu moglo biti trojako.²⁰ Jedno je gusto ovešavanje kod kojeg konopi gusto dospevaju jedan do drugog, a listovi duvana se taru o listove susednih konopa. To pospešuje i njihovo požućivanje. Drugi način je sušno ovešavanje. Ono je primenjivano kada su listovi već dobrano bili požuteli, a duvanski kanapi su u tom slučaju dospevali na veću uzajamnu razdaljinu, kako bi vazduh mogao da opstrujava. Treći način je predstavljalo zatvoreno ovešavanje, kada su kanapi gusto vezivani jedan uz drugi. Ukoliko je bilo potrebno naknadno sušenje, konopi su vezivani u vence i kaćeni na tavanu. Cilj sušenja je bio

19 Balint, 1964. – str. 13.

20 Balint, 1964. – str. 14.

da se vlaga ispari iz duvana i da on dobije lepu boju. Rani duvan je bio dragoceniji. Ukoliko bi se kanapi otkinuli njih je trebalo iznova kačiti, skliznute listove razdvojiti, a bolesne ukloniti.

Nakon sušenja sledila je obrada, kada su listovi izravnavani i razvrstavani. Ovako odabrani listovi su u duvanskom štaglju polagani jedan preko drugog na dasku koja je bila položena na slamu ili rogozinu, sa peteljkom prema van. Na taj su način listovi dobijali ujednačeniju boju. Posle toga je usledio odabir, uglavnom prema boji, veličini i očuvanosti, a potom pak umotavanje. Kod ove operacije se nastojalo da listovi iste boje i veličine dospeju u isti svežanj. Kod izravnatog duvana u svežanj je dospevalo 25-35, a kod neizravnatog 15-18 listova. Ovakav svežanj prevezivan je suvom kukuruznom svilom. Svežnjevi su u štaglju sadevani u stogove. U Ševenjhazi i Jazovu²¹ listovi su u svežnjeve odabirani na osnovu njihove vrednosti. U Jazovu su najveći, do krtosti dozreli listovi nazivani velikim adropovcem (nađronđošem), a najjadniji pak izbljuvkom (khanjašem). Svežanj koji od 18-20 listova duvana prevezan jednim duvanskim listom nazivao se buba ili baba. Bubovani duvan sastojao se iz ujednačenih listova. (Lajoš Kalmanj je pisao da se u Temeškezu, u vreme kada su tamo duvan uzgajali još mnogi, prilikom izrade svežnjeva veoma cenili dobre pripovedače, pošto su oni tokom posla zabavljali uposlenike.)

Uvezani listovi su u štaglju dospevali na suvom slamom zastrto mesto, u gomile visine 60-80 centimetara, koje su nazivane duvanskim stogovima. Upaljivanje listova sprečavano je protresanjem i pomeranjem. Do baliranja je dolazilo pre predaje duvana. Duvan je iznova prebiran, a potom je ređan uz pomoć četiri drvene balirnice. Balirnice su odozdo i odozgo bile prekrivane slamom, rogozinom, džakovima. Ukoliko je duvan već stajao u balama bio je obazrivo prevezivan gužem (kanapom, žicom). Naziv bale duvana u Jazovu bio je batu.

Navika pušenja se u Mađarskoj počela širiti srazmerno sporo, u početku joj je doprinelo to što je osoba koja bi pripalila lulu duvana ubrzo bila udostojena optužbom za „turčinstvo”. Oni koji su se prvi navikli sukobili su se sa običajima zajednice. Pušenje su zbog povećane opasnosti od požara zabranjivale i vlasti. U segedinskom svetu predanja duvan i proizvodnja duvana imaju ozbiljnu tradiciju. Konačno, duvan je ipak stvorio i čoveku darivao Bog, stoga njegovo trošenje ne može da bude veliki greh!

Saobrazno majdanskoj duvandžijskoj zaostavštini, đavo je izmislio lulu, karte, pušku i krčmu.²² Lulu je izumeo tako što je zasadio duvan. Posle je seo na balu duvana, napravio je i lulu, te je tako čekao ljude. Onoga ko je tuda prolazio ponudio je duvanom. Prema predanju iz Vrbice, prvo ubistvo dogodilo se u krčmi. Đavo je čoveku ukrao lulu. Onaj kome je bila ukradena lula ubio je pak svog bližnjeg, jer je sumnjao na njega.

21 Balint, 1964. – str. 14.

22 Balint, 1964. – str. 15.

Oranično širenje okopavina izazvalo je suštinsku promenu u tradicionalnom se-
ljačkom privređivanju i načinu života. Ovaj preobražaj naročito je u Južnom Alfeldu
upadljiv u Potisju, sve do Banata i Bačke. Proizvodnja duvana koja je u velikim raz-
merama u ovom kraju započela u XVIII veku uklopila se u ovaj proces, te se nastavila
narednom determinantnom biljnom kulturom, paprikom.

KORIŠĆENA LITERATURA:

- Šandor Balint: Duvanska kultura segedinskog kraja. U: *Etnografski radovi*, 17
(1964) acta.bibl.u-szeged.hu (nadalje: Balint, 1964). Preuzete str. 8-9, 14.
septembra 2017.
- Ištvan Bogdan: *Stari mađarski zanati*. Budimpešta. – Magvető, 1973.
- Mađarska etnografija II. Privređivanje*. Uredio: Mikloš Siládi, Budimpešta. –
Akadémiai Kiadó, 2001.
- Janoš Rajzner: *Iz istorije Mindsentsko-Aldošskog vlastelinstva*. U: *Privrednoistorijski
pregled*, 1895. – str. 322-328.
- Katalin Valji – Ištvan Zombori: *Opustaser* [2000], Budimpešta. – Száz Magyar
Falu Könyvesház Kht., 2000.
- Lajoš Takač: *Proizvodnja duvana u Mađarskoj*. Budimpešta. – Akadémiai Kiadó,
1964.
- Arhiv Čongradske županije Mađarskog nacionalnog arhiva, MNLC SML : XI.
609.

ANTAL TOT

UDRUŽENJA POLJOPRIVREDNIKA U KIŠSEKŠOŠU

Mojom studijom nastojaću da prikažem dva udruženja koja su bila oformljena u prvoj polovini XX veka, a čiji je prestanak postojanja predstavljao posledicu društvenih i političkih promena u Mađarskoj nakon Drugog svetskog rata. Delovanje oba udruženja bilo je ograničeno na relativno usko područje. Njihovo članstvo prvenstveno se sastojalo iz kišsekšoških poljoprivrednika.

Kišsekšoš je do transformacije javne uprave koja je sprovedena 1950. pripadao segedinskom ataru. Funkcionisao je kao deo Nađsekšoške kapetanije u Segedin-Alšotani. Njegovo privređivanje pretežno su karakterisale tri produkcione oblasti: proizvodnja paprike, iz stajskog govedarstva proističuća mlečna produkcija, te utržba sa brežinastih vinograda i iz vrtova u okolini salaša proizvedenoga grožđa, odnosno od njega načinjenoga vina. Sve tri oblasti pripadaju intenzivnoj produkciji, veoma su zahtevne u pogledu radne snage, a shodno tome pojedinačne porodice bilo je kadro egzistencijalno da izdržava i srazmerno malo gazdinstvo (veličine 6-8 katastarskih jutara). U Kišsekšošu je sredinom XX veka sloj sitnih posednika sa posedom od 0 do 5 jutara činio više od polovine gazdinstava, dok je sloj malih posednika sa posedom od 5 do 20 jutara činio 41%.¹ Usitnjavanje poseda ubrzalo je i s njim povezano ugušćavanje salaša. Dok je od 1887. do Prvog svetskog rata bilo sagrađeno 29 novih salaša, u narednom je periodu do 1930. sagrađen 21 dalji salaš, a između 1930. i 1950. već 57² salaša. Dva s moje strane predstavljena udruženja delovala su u okviru predloženih prilika.

NAĐSEKŠOŠKO POLJOPRIVREDNO UDRUŽENJE

Organizacija socijalnih udruženja započela je u prvoj polovini XIX veka. U našoj okolini kao prva je osnovana Kasina, koja je počev od 1829. predstavljala mesto susreta najuticajnijih građana grada Segedina.³ Po organizacionom obrascu poteklom iz vodećih društvenih slojeva vremenom su sopstvena udruženja osnovale najraznorodnije grupe, na primer po osnovu verske i društvene pripadnosti, ili na osnovu zanimanja.

1 Lokalne ekonomske prilike detaljno sam prikazao u sledećoj studiji: Antal Tot: Privređivanje u Kišsekšošu u prvoj polovini XX veka. U: *Godišnjak Muzeja „Jožef Atila”* iz Makoa II, 2018. – str. 388-407.

2 Ibidem. str. 402.

3 Gidai K. cit. delo. 1985. – str. 103.

Onde gde je društvena situacija bila determinantna često je u pojedinim naseobinama kao i u delovima naseobina istovremeno delovalo i po više udruženja sa zajedničkim ciljem. I krajem XIX veka je bilo karakteristično to da su razna udruženja i kružoke inicirale pojedine zvanične ličnosti – na primer beležnik – a ne pojedine grupe stanovništva. Iz toga je proisticalo i to da su ličnosti organizatora bile od odlučujuće važnosti u pogledu toga ko je postajao član udruženja.⁴

U njihovim nazivima veoma često figurira odrednica koja upućuje na mesto njihovog delovanja (npr. Narodno kolo iz Reske), cilj njihovog osnivanja (npr. Zakanjsko kulturno udruženje), ili društvenu situaciju (npr. Kolo maloimućnih poljodelaca). Ovi nazivi, međutim, ne upućuju uvek precizno u pogledu delatnosti. U okolini Hodmezevašarhelja često se možemo susresti sa čitalačkim kružocima, no po svojim ciljevima i po svojoj delatnosti i oni su, generalno uzevši, udruženja poljoprivrednika. Ovo dvojstvo u svom imenu nosi i godine 1909. oformljena i u svojstvu udruženja poljoprivrednika delujuća Kištelecka gospodarska čitaonica.⁵

Socijalna udruženja delovala su na osnovu prihvaćenih statuta. Njih su osnivači sastavljali uz pomoć gotovih obrazaca, a potom su posredstvom lokalnih vlasti zarad aprobacije bili podnošeni Ministarstvu unutrašnjih poslova. U statutu je figurirao naziv udruženja, mesto njegovog delovanja, cilj njegovog oformljenja i oblici njegovog funkcionisanja. Pored svega toga pismeno su bili utvrđeni uslovi za učlanjenje, iznos članarine, organizaciono ustrojstvo udruženja i rukovodeće ličnosti. Tekst statuta u načelu je zaključivalo odobrenje ministarstva unutrašnjih poslova.⁶

Vodeći organ bila je skupština koja se sastajala jednom godišnje, a koja je birala službenike i članove odbora. Broj članova odbora i broj izbornih funkcija zavisili su od veličine organizacije i od njenog sastava. (U spisima Feketeselskog poljoprivrednog udruženja, na primer, pronašao sam sledeće funkcije: predsednik, potpredsednik, počasni predsednik, beležnik, blagajnik, računospitač, kontrolor blagajne, predsednik-hilarist, bibliotekar, zastavničar.)⁷ Pravo i dužnost predsednika predstavljalo je sazivanje skupštine i odborskih sastanaka, kao i zastupanje udruženja.. Za ovaj zadatak zajednica je birala jednog ugledom raspoložućega člana, a kod poljoprivredničkih udruženja to je značilo nekog od „*prvogazdaša*”. Iz njihovih je redova dolazio i zamjenik predsednika koji je u slučaju bolesti predsednika ili njegove zauzetosti drugim obavezama obavljao predsedničke zadatke, te isto tako i blagajnik. Ovaj potonji je, pored toga što je čuvao novac udruženja, prikupljao i članarinu, na osnovu dozvole predsednika izdavao novac u razne svrhe, te podnosio skupštini radi usvajanja raču-

4 Juhas A. cit. delo. 1976. – str. 166.

5 Ibidem. str. 168.

6 Hajdu G. cit. delo. 1977. str. 12.

7 MNL CSML Szeged, spisi Feketeselskog poljoprivrednog udruženja.

novodstveni izveštaj. (U njegovom je slučaju poticanje iz imućnijeg sloja smatrano važnim i zbog toga što je on za povereni novac snosio punu materijalnu odgovornost, te je nakon eventualne pronevere od njega novac mogao da bude naplaćen.) Zadatak beležnika predstavljalo je beleženje skupštinskih i odborskih tema, obraćanja i odluka. Udruženja su za počasne predsednike birala ličnost izvan zajednice koja je u prošlosti mnogo toga učinila za njih (načelno na osnovu njene uticajnosti), ili koja će ih ubuduće potpomoći.⁸ Računoispitači i blagajnički Kontrolor su tokom godine u više navrata kontrolisali obračune blagajnika. Udruženja seljaštva su u okolini Segedina počela da se formiraju počev od osamdesetih godina XIX veka. Među prvim je bilo Segedinsko–Alšotanjaško centralno poljoprivredno udruženje, koje je formirano 1885.⁹ Organizovanje salašarskih udruženja krenulo je još kasnije, u prvoj i drugoj deceniji XX veka. Tada su, na primer, osnovani Feketeselski građanski kružok (1912), Feketeselsko poljoprivredno udruženje (1927),¹⁰ no isto tako i Nadsekšoško poljoprivredno udruženje (1926).

Cilj njihovog osnivanja su nakon dvadeset godina Donjecentralci formulisali ovako:

„... glavna smernica delovanja našeg udruženja uvek je bila ta da ekonomske nedaće alšotanjaškog stanovništva predočimo vlastima i učinimo sve kako bi vlasti legitimne ekonomske želje salašarskoga stanovništva saslušale i stavile mu na raspolaganje sredstva ekonomskog razvića.”¹¹

U to je vreme, dakle, primarni cilj udruženja afirmacija zajedničkih ekonomskih interesa članstva na lokalnom, gradskom i državnom nivou.

Donjecentralci su zarad poboljšanja svojih interesno-afirmativnih kapaciteta 1896. za počasnog predsednika izabrali gradonačelnika Ferenc Palfija.¹² Nadsekšošani se sećaju samo toga da je parlamentarni zastupnik Kalman Švoj uvek dobijao pozivnice za njihove važnije priredbe, a njegov su portret istakli na zid prostorije udruženja, te je tako on pretpostavljivo bio počasni predsednik ovog udruženja.

Na priredbama udruženja pojavljivalo se više značajnih ličnosti grada i države. U martu 1935. Narodni dom je posetio državni sekretar za poljoprivredu Ferenc Maršal,¹³ u avgustu 1935, prilikom otkrivanja portreta segedinskog arhižupana dr

8 Hajdu G. cit. delo. 1977. str. 27.

9 Godišnji izveštaj Segedinsko – Alšotanjaškog centralnog poljoprivrednog udruženja, 1906. – str. 8.

10 Gidai K. cit. delo. 1985. – str. 105.

11 Godišnji izveštaj Segedinsko – Alšotanjaškog centralnog poljoprivrednog udruženja, 1906. – str. 9.

12 Ibidem. str. 9.

13 Salaške novine, 31. mart 1935. – str. 6.

Karolja Ajgnera, pojavio se parlamentarni zastupnik Gergelj Vaš,¹⁴ a u maju 1939. pak premijer, grof Pal Teleki.¹⁵

Nadsekšoško poljoprivredno udruženje je svoju osnivačku skupštinu održalo 26. septembra 1926.¹⁶ Među osnivačima su se nalazili brojni kišsekšoški poljoprivrednici: Janoš Jojart, Mihalj Oltvanji, Vince Marki, Mikloš Maša i Tamaš Tot, čiji su portreti kasnije dospeli na zid, pored portreta počasnog predsednika i predsednika republike. Za predsednika udruženja izabran je Mikloš Maša. U to je doba već delovalo i jedno drugo udruženje poljoprivrednika – „Kolce”. Ono je u vreme sastanaka zakupilo jednu zgradu kraj Subotičkog puta, a njegov rukovodilac bio je pak kišsekšoški poljoprivrednik Karolj Berček, vlasnik vršalice. Obe organizacije su tokom nekoliko godina živele paralelno, a potom se „Kolce” utopilo u udruženje, gde su kasnije Karolja Berčeka takođe izabrali za predsednika.

Narodni dom počeli su da grade 1929, tri godine nakon osnivanja. Parcelu za izgradnju centrale koja se gradila u Kišsekšošu dao je Pal Oltvanji, sedišna parcela odsečena je od obližnjeg rita Tamaša Tota, dok su neophodan novac – kao i kod drugih udruženja – prikupili poljoprivrednici. Kompletnu svotu se nije uspjelo prikupiti, te je zbog toga uzet kredit čije su pokriće obezbedili imovina i zemlja starog neženje Istvana Tota. Zgrada je dovršena u proleće 1930. godine, a nju je 29. maja, na Uzašašće Gospodnje,¹⁷ osvetio reskeški župnik Antal Kopas.

Monolitna zgrada dužine oko 30 i širine 8 metara ubrzo je postala centar salaškog života. Osnovni uzrok tome bilo je to što se onde – saobrazno tadašnjoj praksi – nije nalazila samo zajednička prostorija udruženja. Neposredno iz velike sale bilo je moguće preći u krčmu, odatle se otvarala jedna manja prostorija, dok se iza pulta pak nalazio stan koji se sastojao iz krčmarove sobe i kuhinje. Pored stana se nalazila radnja i mlekarica. Na drugom kraju velike sale postavljena je pozornica. U prvim godinama to je bila jedna od klupa i dasaka sastavljena privremena scena, no 1938. je, međutim, sagrađen jedan viši, stalni podijum, za primopredaju kojeg je bila organizovana posebna svečanost.¹⁸ Neposredno pored nje nalazila se jedna omanja svlačionica iz koje se moglo izaći na pozornicu.

Zgrada je stajala na raskrsnici, a iza nje je ograđeno i dvorište, iskopan je bunar, te zasadeni platani. Često se dešavalo da su iza ovakvih zgrada građeni štala i kolska šupa. (Kod alšotanjaške centrale stajali su štala za 50 konja i kolska šupa.)¹⁹ Iako je

14 Ibidem. 25. avgust 1935. – str. 2.

15 Salaški glasnik, 21. maj 1939. – str. 1.

16 Vaštag J. cit. delo. 1996. – str. 345.

17 Ibidem. str. 327.

18 Svet salaša, 21. avgust 1938. – str. 3-4.

19 Godišnji izveštaj Segedinsko – Alšotanjaškog centralnog poljoprivrednog udruženja, 1906. – str. 22.

bilo mesta, u Kišesekšošu takvo nešto nije bilo izgrađeno, što je objašnjavano time da niko nije morao da prevaljuje veliki put, pa je zbog toga svako išao pešice.

Zgrada je obezbeđivala lokalitet za glavne i izborne skupštine udruženja poljoprivrednika, priredbe Nadsekšošskog omladinskog udruženja, nastavne kurseve namenjene poljoprivrednicima, komemoracije i balove. Pored svega toga udruženje je držalo krčmu, a u zakup je izdavalo radnju i mlekarnicu.

Stalni izvor prihoda udruženja bile su članarine. Blagajnička knjiga nadsekšošskog udruženja takođe sadrži ovakve zabeleške, no iz toga se ne može ustanoviti koliku je članarinu trebao da plaća individualni član. Drugi značajan izvor prihoda bilo je izdavanje zgrade udruženja zarad održavanja priredbi. To je u praksi značilo da su poljoprivrednici iz okoline tu priređivali svadbe svoje dece. Za tu su priliku, po pravilu, od udruženja iznajmljivali posuđe i pribor za jelo.

Najveće izvoriste prihoda je, sasvim izvesno, predstavljalo držanje krčme. Druga udruženja su često i njih izdavala u zakup, no ovde je, međutim, radije unajmljen „*holbar*” (primljen za merenje prodatog pića). Na prvoj stranici blagajničke knjige s vremena na vreme je naznačivana prodajna cena pića. U novembru 1946. litar rakije je prodavan za 20 forinti, litar vina za 4 forinte, a pola litra sode za 60 filera. Do jula 1948. cene su se povećale, no proširena je i ponuda. Tada se rakija prodavala za 36 forinti, vino za 8 forinti, carski kruškovac i rum su mereni za po 40 forinti, flaša piva stajala je 4,50 forinti, a soda pak 70 filera.²⁰

Precizniju sliku o dohodovnosti krčme dobićemo ukoliko upoznamo i nabavne cene. Dvadeset trećeg aprila 1947. udruženje je od Karolja Berčeka kupilo 300 litara rakije po ceni od 2 forinte i 60 filera za litar. Ona je u krčmi prodavana po 5 forinti. Za litar vina se plaćala trošarina od 45 filera, a od dohotka je trebalo prihodovati i platu za krčmara. Flaša sode se kupovala za 33 filera, litar rakije za 12 forinti i 60 filera, odnosno preprodavao se dalje za 20 forinti.²¹ Vino je kupovano od poljoprivrednika iz okoline, dok je rakija nabavljana iz takođe kišsekšoške destilerije Janoša Magde. Za soda-vodu se išlo u Reske, kod mesara i kobasičara Imrea Siča, koji je operacionalizovao i manji pogon za proizvodnju soda-vode.²²

Udruženje poljoprivrednika je raspolagalo i sa nekoliko mašina i poljoprivrednih alatki, no one nisu držane u Narodnom domu već kod imućnijih zemljoradnika. Kod Karolja Berčeka su se nalazili plug, zubača, lančasta drljača i valjak, kod Mihalja Oltvanjija podrivač, kod Pala Markija sejačica. Ukoliko je neko imao potrebu za nekom od ovih naprava, on je u unapred dogovorenom terminu dotične mogao da odnese i

20 MNL CSML Szeged, spisi Segedinsko – Nadsekšošskog poljoprivrednog udruženja, Blagajničke anotacije Nadsekšošskog poljoprivrednog udruženja.

21 Ibidem.

22 Vaštag J. cit. delo. 1996. – str. 383-384.

koristi. Pravo korišćenja mašina pripadalo je svakom članu udruženja. Sastav kupljenih mašina dozvoljava zaključak da su se među članovima udruženja nalazili brojni poljoprivrednici koji su raspolagali sa malo zemlje, pošto je onaj ko je privređivao na 8-10 jutara već imao sopstveni plug, zubaču i drljaču.

Mimo pozajmice mašina poljoprivrednici su potpomagani i putem organizovanja raznorodnih kurseva. Njihov je cilj uvek bio predstavljanje savremenih poljoprivrednih spoznaja. Za držanje kurseva bili su zamoljeni stručni predavači. O jednom takvom izvestio je i list „Tanyai Újság”. Kurs o negovanju voćaka je u februaru 1935. u saradnji sa kišsekšoškim učiteljem Istvanom Požgaijem održao voćarski ekonom Istvan Žamar, a na teme savremene prolećne nege i orezivanja.²³ Pored toga su organizovani i kursevi za zlatoklase poljoprivrednike, kao i oni iz vinogradarstva i vinarstva koji su se bavili pojedinim oblastima privređivanja, a kurseve je organizovala i Alfeldska zadruga „Zeleno polje”.

Dalju pomoć u ovim udruženjima predstavljala je mogućnost kupovine po povoljačenoj ceni raznog semena, sadnica, veštačkog đubriva i sredstava za prskanje putem Segedinskog udruženja poljoprivrednika, ili u okviru vladine setvenosemenske akcije, a posredstvom Privrednog inspektorata.²⁴ (Kišsekšoško udruženje je spadalo u nadzor Segedinske gospodarsvene udruge, te je 1946. na ime godišnje članarine platilo 15 forinti.)²⁵ Naravno, poljoprivrednici su pored toga uzajamno razmenjivali sorte grožđa ili voća.

Po udruženjima možemo da zapazimo i pokušaje prigrbljivanja kućne radinosti. Ona je mogla da predstavlja izvor prihoda za bezemljaše i sitne posednike, odnosno tokom zime dopunski dohodak za one koji su raspolagali sa više zemlje.²⁶ U Kišsekšošu sam čuo samo za jedan sličan pokušaj, kada je za mlade devojkice pokrenut kurs šivenja. Na njega su se, međutim, prevashodno upisale gazdaške kćeri, pošto siromašni ne bi bili kadri da nakon kursa kupe šivaću mašinu.

Narodni dom je predstavljao kulturni centar okoline. U zgradi je delovala mala biblioteka, a udruženje je bilo pretplatnik na listove „Szegedi Kisújság” (Segedinske male novine), „Szegedi Hírlap” (Segedinski vesnik), „Új Magyar Föld” (Nova mađarska zemlja), a kupovalo je „Magyar Közlöny” (Mađarski glasnik).²⁷ U velikoj sali su priređivane prigodne pozorišne predstave, komemoracije i, naravno, balovi.

23 Salaške novine, 3. mart 1935. – str. 4.

24 Svet salaša, 21. avgust 1938. – str. 2.

25 MNL CSML Szeged, spisi Segedinsko – Nadsekšoškog poljoprivrednog udruženja, Blagajničke anotacije Nadsekšoškog poljoprivrednog udruženja.

26 Juhas A. cit. delo. 1976. – str. 170 ; Godišnji izveštaj Segedinsko – Alšotanjaškog centralnog poljoprivrednog udruženja, 1906. – str. 12.

27 MNL CSML Szeged, spisi Segedinsko – Nadsekšoškog poljoprivrednog udruženja, Blagajničke anotacije Nadsekšoškog poljoprivrednog udruženja.

Nakon što je Narodni dom izgrađen, sve su školske svečanosti prebačene u njega. Tu je bila održavana Nikoljdanska svečanost, božićno praznovanje, te slavlje za Materice.

Najistaknutiji praznik u udruženjima poljoprivrednika bio je 15. mart.²⁸ U Kišsekšošu je tim povodom kao gost bio pozvan parlamentarni zastupnik Kalman Švoj, održana je vanredna skupština, a pevali su, recitovali ili kraći pozorišni komad prikazali u „mađarsku nošnju” odeveni učenici kancalselske škole. Nakon predavanja usledio je svečani ručak, a potom kraće veselje. *„Bilo je onih koji su se ljutili, jer je to već za vreme posta bilo, no zato su ipak napravili.”*

U život udruženja poljoprivrednika spadao je i jedan važan simbol – paradna zastava. Nakon njene izrade birana je *„barjaktaruša”* koja se o njoj starala. Sveštenik je u okviru posebne svečanosti osvećivao zastavu, a nju je potom barjaktaruša predavala predsedniku udruženja. Posle toga zastava je nošena na sve značajnije svečanosti i praznike. U zastavno koplje pobodeni zastavni klinovi – u koje je bilo utisnuto i ime donatora – označavali su u korist udruženja ponuđene novčane donacije.

Najznačajniji događaj vezan za privređivanje bila je žetelačka svečanost. Tokom prepodneva je u kancalskoj školi bila držana misa od strane sveštenika iz Reske, u okviru koje je bio osvećen i jedan unapred izrađeni venac od žita. Duvačkom orkestru je bilo naloženo da dođe za kraj mise, te je uz zvuke muzike i pod zastavom udruženja on pronošen do na kilometar udaljenoga Narodnog doma. Ostala zbivanja odvijala su se već tamo. Pored počasnog predsednika pozive za svečanost dobijali su i rukovodioci udruženja iz okoline, koji su kazivali kratke besede u kojima su iskazivali poštovanje spram roda, ubiranja letine. Bilo je uobičajeno da se u svojstvu dela svečanosti nagrađuju najbolji žeteoci. Muškarci su dobijali kosu, a žene (rukovezačice) srp, maramu.²⁹ Nakon toga je usledio svečani ručak, konzumacija žetvene lepinje, pletenog kolača, a potom bi počinjao bal.

Veći balovi priređivani su krajem poklada, na uskršnji dan, nakon žetve i berbe grožđa, odnosno na dan Katarine Aleksandrijske. Balovi za poklade bili su i među njima oni najveći. U Pokladnu subotu bio je *„mužobal”*, na koji su uglavnom išli supružnici. U narednim danima (u nedelju, ponedeljak i utorak) bal je održavan svakodnevno, a u utorak uveče već su *„čadili”* i momci. Ove su prigode smatrane za izuzetne, jer su drugom prilikom muzičari već u 11 sati ili u ponoć odsvirali Rakocijev marš, dok je u ovakvim prilikama veselje moglo da traje do jutra. Poseban je bio još i bal povodom berbe. Tada je velika sala Narodnog doma bivala iskićena na konopce okačenim grozdovima i jabukama. Poljari su pazili da niko ne otkida sa njih. Ukoliko bi neko to ipak učinio, a poljari pak to opazili, dotični je trebao da plati kaznu.

28 Gidai K. cit delo. 1985. – str. 106.

29 Godišnji izveštaj Segedinsko – Alšotanjaškog centralnog poljoprivrednog udruženja, 1906. – str. 14.; MNL CSML Szeged, spisi Feketeselskog poljoprivrednog udruženja.

Za svirku su bivali unajmljeni orkestri Imrea Magde ili Ištvana Siča, koji su saobrazno ondašnjim zahtevima muzicirali i kao duvački i kao gudački orkestar. Na poslednjem žetelačkom balu koji je bio priređen 11. jula 1948. udruženje je za platu muzičarima izdalo 200 forinti, a pored toga obračunato je i 89 forinti poreza na zabavu, te 143 forinte na ime balske iskupnine, dok je prihod od ulaznica za bal iznosio 321 forintu.³⁰

Pomenute veće balove organizovalo je udruženje poljoprivrednika. Pored toga su tokom cele godine na nedelju ili dve dana bili održavani balovi u organizaciji Nadsekšoškog omladinskog udruženja. (Ono je inače delovalo po obrascu udruženja poljoprivrednika, okupljalo je omladinu iz okoline, a njegov predsednik je bio Karolj Berček ml., dok je blagajnik pak bio Ištvan Berček.)

Ovi su balovi počinjali već popodne. Na vratima su stajali za sakupljanje ulaznica zaduženi članovi omladinskog udruženja, koji su takođe nastojali da od momaka pakupe i brice i boksera. Na osnovu sećanja i pouka ondašnjih novina za tim je i bilo potrebe, pošto su momci retko kretali na zabavu bez brice, ili u saru od čizme zadnutoga noža. List „*Tanyavilág*” (Svet salaša) u septembru 1938. ovako započinje jedan od svojih napisa: „*Već smo navikli da plesne zabave u nadsekšoškom Narodnom domu idu uz žrtve.*”³¹ Nakon toga on izveštava o tuči sa smrtnim ishodom koju su inicirali momci koji su prispeli iz Reske, a pominje i jedan raniji slučaj sa takođe kobnim ishodom. Tako je shvatljivo da su za obezbeđenje balova bili prinuđeni da prihvate i policajce iz Segedina.

Ova veselja nisu priređivana samo za članove udruženja, na njih su pristizali i iz udaljenijih mesta – iz Feketesela, Reske. Na njih je mogao da dođe, a i dolazio je svako, te su se u isti mah tu veselili gazdaški momak, sin nadničara i biroš. U narodnom domu priređeni bal bio je jedna od najvažnijih prilika za upoznavanje omladine.

„Igrali smo. Muzici je bio kraj – a onda nije bilo ovako kao sada, da idu i devojkice – pa su se mladići lepo oprostili i otišli u krčmu. A sa devojkama smo se uhvatili i držeći se za ruke šetali po sali. Samo smo se šetali i pričali, tako, po četvoro – petoro nas na okupu. No, a kada su posle svirci ponovo zasvirali iz krčme su izašli momci, pa je išao da igra onaj ko je hteo. Devojkice nisu išle u krčmu. Isprozivali bi ih. Govorili bi o njima da su ovakve i onakve! Kasnije je pak bilo i onih koje su ulazile..”

Odlazak na bal takođe je imao svoj strogi red. One devojkice koje su stanovale u istom kraju okupile bi se i krenule zajedno. Ako se momak udvarao nekoj devojkici on ni tada nije mogao da je prati na bal i nije mogao da ide po nju pred njenu kuću. To

30 MNL CSML Szeged, spisi Segedinsko – Nadsekšoškog poljoprivrednog udruženja, Blagajničke anotacije Nadsekšoškog poljoprivrednog udruženja.

31 Svet salaša, 4. septembar 1938. – str. 2.

stanje bi se namah promenilo kada bi se momak verio sa devojkom. Tim bi činom momak izjavio da mu je namera ozbiljna, a roditelji da su dali svoj blagoslov za brak, te da su muškarca primili u porodicu. Počev od tada rado su ga viđali u kući, pa su na bal mogli da odlaze zajedno.

Iz sećanja se dobro vidi da su udruženje i Narodni dom imali značajnu ulogu u životu Kišsekšošana. Prilikom skupština i u užem krugu, prilikom izbornih skupština, pružala se prilika za razmatranje pitanja od važnosti za zajednicu, te uz usaglašavanje interesa i za zajednički nastup za ili protiv nečega. Naravno, u tom odlučivanju mogla je da bude afirmisana samo volja članova (a i među njima onih uticajnijih), no rezultat je nezavisno od toga mnogo puta imao uticaja na sve osobe iz okruženja. Dobar primer za to je odlučivanje o opravci Subotičkog puta:

„Napravimo put ispred »Pojca« Mikloša! No ko to bi prvi udružitelj? Bezmalomaj onaj koji nema ni konja... Sabrali su zaprege, teraoce, manuelni rad, slatinu [vrsta zemlje] i napraviše ga bez i jednog filera.”

Ponajpre su nosili pesak sa brega pored drumareve kuće, time su ga izdigli, a potom na njega nastirali slatinu. Nakon nekoliko godina usledila je nova opravka. Tada su od grada zatražili kamen, koji je železnicom nošen na reskešku stanicu, a odatle je pak zaprežnim kolima odvožen na lokalitet.

Inicijativa se pokazala toliko uspešnom da je 1941. već sam grad planirao dalju izgradnju puta. Načinjena su dva plana. Saobrazno prvom, put bi bio produžen pravo duž granice, a prema drugom bi bio zaokrenut nadesno, prema školi Friđeša Poganja. Pitanje je raspravilo i udruženje, te je od grada zatražilo realizaciju druge varijante.³²

Pored toga što je uz pomoć Nadsekškoškog poljoprivrednog udruženja otvorena mogućnost za zajednički nastup, njegova je uloga bila istaknuta i u recepciji savremenih poljoprivrednih spoznaja. Predavanja su umnogome pomogla širenje intenzivne proizvodnje bilja i predstavila su nove metode i nove kulture koje se primenjuju u biljnoj proizvodnji i u stočarstvu. Praktičnu pomoć predstavljala je mogućnost beneficirane kupovine hemikalija i biljnih rasplodišta, no još je važnije od toga bilo organizovanje prikupljanja mleka putem izgradnje mlekarne. Organizovanjem balova, predavanja i realizovanjem svečanosti Narodni dom postao je centrom salašarskog društvenog života, čemu su umnogome doprineli otvaranje radnje i krčme.

Nadsekškoško poljoprivredno udruženje funkcionisalo je do 1948. godine. Tada ga je sustigla Uredba o ukidanju poljoprivredničkih udruženja Ministarstva unutrašnjih poslova, izdata 1947.³³ Poslednja zabeleška u blagajničkoj knjizi je sledeća: „Za-

32 Salaški glasnik, 1. jun 1941. -str. 3.

33 Juhas A. cit. delo. 1976. – str. 176.

ključena, i po njihovom nalogu zajedno sa gorenevedenom gotovinom na korišćenje preuzela Mađarska radnička partija.” Dana 2. novembra 1948. od salašarskih poljoprivrednika su oduzete 2252 forinte u gotovini, njihovim posredstvom izgrađeni Narodni dom i njihovo udruženje.³⁴

SEGEDINSKO-KIŠSEKŠOŠKO PRIVREDNO DRUŠTVO „VRŠALICA”

Pal Berček je tokom prve i druge decenije XX veka bio prvi vlasnik vršalice u Kišsekšošu. Tada su postojale samo mašine na parni pogon, koje su od početka tridesetih godina XX veka bile potisnute, a na njihovo su mesto dospeli moderniji tipovi na pogon traktorima sa motorom na unutrašnje sagorevanje.³⁵ Ovakvom mašinom raspolagala su dva sina pomenutog poljoprivrednika, Pal i Mikloš.

Mašina Mikloša Berčeka radila je u Kišsekšošu. Mašinist je zadugo bio Imre Koso, a potom je taj zadatak od njega preuzeo Karolj Bata. Za rad je bila potrebna cela ekipa, koju je vlasnik mašine unajmio angažovanjem ljudi iz okoline koji nisu raspolagali vlastitom zemljom. Sastav ekipe bio je dobrim delom stalan. Svako se trudio da radi tako da ga pozovu i naredne godine, pošto je žito dobijeno na ime nadnice bilo od fundamentalne važnosti u ishrani porodice. Mašina Pala Berčeka odlazila je u vršidbu i po „*krajini*”, u udaljenije krajeve. U okolini nije radila, pretpostavljivo zbog toga da ne predstavlja konkurenciju, kako bi obe mašine bile dobro iskorišćene.

Prilike u sredini dobro iluminira sporazum vlasnika mašina iz susednih oblasti koji je sklopljen 16. jula 1938,³⁶ a koji je važio za 1938. godinu. Pismeni sporazum sklopljen je među vlasnicima mašina iz Reskea, Etemeša i Dorožme. Njime je odlučeno o ujednačavanju naknada za vršidbu i o drugim, vlasnike mašina štitećim merama. Naknada za vršidbu je prema njemu iznosila 8 % od ovršenog žita, a ukoliko je pak vlasnik mašine trebao da se pobrine za ishranu ekipe naknada je iznosila 9 %, odnosno 8,75% kod mašina na parni pogon. Shodno sporazumu, mašina je mogla da krene najranije u tri časa izjutra, a vršidbu je trebala da završi do devet časova uveče. Onaj od potpisnika koji se ne bi pridržavao ovih uslova bio je obavezan da plati kaznu od 500 pengova. Polovina te svote pripala bi prijavljivaču, dok bi druga polovina pak dospela u od strane suda ustanovljeni sirotinjski fond.³⁷

Poljoprivrednici su zamerali ovom sporazumu i vlasnike mašina optuživali za formiranje kartela. Opravdanost protesta potvrđuju dalji delovi sporazuma: vlasnici mašina

34 MNL CSML Szeged, spisi Segedinsko – Nadsekškoškog poljoprivrednog udruženja, Blagajničke anotacije Nadsekškoškog poljoprivrednog udruženja.

35 Heđi A. cit. delo. 1994. – str. 82.

36 Svet salaša, 7. avgust 1938. – str. 6.

37 Salaške novine, 24. jul 1938.

nisu mogli da puste iz drugih krajeva pristigle vršioce da rade, a i među meštanima je mogao da vrši samo onaj koji je potpisao sporazum. Pored toga, ukoliko bi neko pokušao da od vlasnika mašine iskamči niži procenat, on taj posao tada nikako ne bi mogao da obavi, a pod tim uslovima nije mogao da ga prihvati ni drugi.

Poljoprivrednici su pokrenuli inicijativu za sporazum na kojoj nisu bili prisutni predstavnici mašinista. To su naknadno pravdali time da njima takav poziv nije stigao, a da njihov sporazum pak smatraju zakonitim i za njihov opstanak neophodnim.

Među protestvujućima je bio Pal Kišpeter, predsednik udruženja poljoprivrednika iz Domaseka, koji je napravio detaljan proračun o troškovima vršidbe:

Za vršidbu 100 kvintala žita u slučaju ušura
od 7,5% vlasnik mašine dobija 750 kg.

Od toga: 250 kg pripada radnicima
50 kg pripada mašinisti
60 kg pripada nabacivaču
50 kg predstavlja pogonski trošak
50 kg je neophodno za plaćanje poreza

Ukupni troškovi vlasnika mašine,
dakle, iznose: 460 kg
Vlasniku mašine preostaje: 290 kg³⁸

Na ovaj način preostalo žito je, prema poljoprivrednicima, obezbeđivalo čist prihod, no vlasnici mašina su, međutim, svoj položaj videli drugačije. Povećani ušur smatrali su pravičnim i pozivali se na uredbu ministra za poljoprivredu, koja je gornju granicu ustanovila na 10 %. Svoj sporazum pak objašnjavali su na sledeći način:

„Za ovom su zaštitom, međutim, vlasnici mašina i imali potrebe, pošto je opštepoznato da su u AlšotANJI, u periodu pre donošenja uredbe, upravo zbog takmičenja u bagatelistanju cene gotovo svi vlasnici mašina propali.”³⁹

Izvori kao potpisnike sporazuma ne pominju nadsekšoške i feketeselske vlasnike mašina, no njegov se uticaj proširio i na ova područja. To potvrđuje i to što je inicijator postizanja sporazuma između dve strane bio Emil Fodor, predsednik Feketeselskog udruženja građana.⁴⁰

38 Salaške novine, 31. jul 1938. – str. 3.

39 Ibidem.

40 Svet salaša, 24. jul 1938. – str. 2.

Zastupajući poljoprivrednike u ovom pitanju, on je predočio da su vršidbeni ušur nekoliko godina ranije povećali na 9 % sa obrazloženjem da je poskupela cena „*pogonskog petroleja*”, te da se centa žita može utržiti samo za 10-14 pengova. U 1938. žito je bilo moguće prodati već i za 20 pengova, a i pogonsko gorivo je postalo jeftinije, te se, dakle, sporazum ne može objašnjavati teškim položajem vlasnika mašina.⁴¹

Zemljoradnici su vlasnike mašina pozvali na novo usaglašavanje. Već su se i u pozivu trudili da predoče da uređivanje ovog pitanja nije samo u njihovom interesu.

„Ukoliko lokalni vlasnici mašina svoje prisustvo ni ovde ne bi smatrali truda vrednim, postaraćemo se da za buduću vršidbu već sada angažujemo potreban broj vršalica iz okoline. Staraćemo se i o tome da se za mašine iz okoline angažuju ovdašnji radnici.”⁴²

Ovom poslednjom rečenicom su evidentno nastojali da preduprede to da se lokalni poslužioc mašina koji nisu raspolagali zemljom u strahu za svoju koranicu hleba okrenu protiv njih.

Na sastanku poljoprivrednika koji je održan 14. avgusta otišli su još i dalje.

„Ranije su se još i nadali da će im uspeti da se sporazumeju sa vlasnicima mašina, no nakon što na svoje u ovom smeru upućeno pitanje ni odgovor nisu dobili, doneli su odluku da se udruže u interesnu grupu i nabave sopstvene vršalice. Na prvi poziv gazde iz neposrednog susedstva već su 6000 P-ova od cene mašine upisale, te se time, računajući i na podršku vlade, nabavka prve vršidbene garniture može smatrati osiguranom.”⁴³

Na sastanak je bio pozvan i predstavnik jedne fabrike mašina, koji je govorio o modalitetu nabavke. Jedna garnitura je u to vreme stajala 12.000 pengova, no mašinu je bilo moguće preuzeti nakon isplate akontacije, a preostali deo trebalo je otplatiti za tri godine. Jedan advokat je takođe podstičući na kupovinu rekao da će prema njegovim proračunima mašina i uz 8 % ušur svoju cenu zaraditi za 3-4 godine, dok su poljoprivrednici od prisutnih zastupnika u državnom parlamentu Kalmana Švoja i Gergelja Vaš-Hunjadija zatražili podršku za svoju kreditnu molbu koju su podneli vladi.⁴⁴

U Kišesekšošu, nalik Feketeselu, nisam čuo za neprijateljsko raspoloženje, što svoj razlog pretpostavljivo ima u tome što je vlasnik mašine Karolj Berček raspolagao znatnim uticajem i u udruženju poljoprivrednika. Ipak, upadljiva je sličnost između zbivanja u okruženju i oformljenja Segedinsko-Kišesekšoskog privrednog društva „Vršalica”.

41 Ibidem.

42 Svet salaša, 24. jul 1938. – str. 2.

43 Svet salaša, 21. avgust 1938. – str. 2.

44 Ibidem.

Članstvo čiji je broj premašivao 100 osoba jednim se delom sastojalo od kišsekšoških poljoprivrednika koji danas pripadaju Reskeu, a delom pak od susednih poljoprivrednika sa nadsekšoškog područja. Za njihovog predsednika izabrali su kraj severozapadnog ruba Kišsekšoškog jezera stanjućeg Ištvana „Kefe” Kosoa. Njihov je blagajnik ponajpre bio Janoš Magda, a kasnije pak Vince Marki, da bi potom počev od 30. decembra 1939. to bio Antal Tot.⁴⁵ Reviziju blagajničkih knjiga vršila su obično jednom godišnje tri kontrolora i svojim su potpisom potvrđivali prihvatanje računopolagačkih izveštaja, dok se mogućnost za raspravu o pitanjima od interesa po članstvo pak otvarala na glavnim skupštinama.

Iz članarina je do 13. avgusta 1939. udruženje imalo prihod od 4335 pengova, što je iznosilo otprilike jednu trećinu nabavne cene mašinske garniture. Poljoprivrednici su kupili jednu vršalicu od 42 cola fabrikata MAVAG (Mađarska državna fabrika gvožđa, čelika i mašina) i jedan traktor marke „Ford”⁴⁶ od Međunarodnog akcionarskog društva za trgovinu mašinama. Za kupovinu je bilo neophodno i podizanje kredita, koji je obezbedila segedinska filijala Englesko–Mađarske banke.

„Zajedničkom mašinom” obavljana je samo vršidba žita za članove, drugde se nije radilo. To je dobrim delom značilo okolinu Kišsekšoškog jezera pored subotičkog puta, dok je južni deo Kišsekšoške i nadalje pohodila mašina Karolja Berčeka. Vršidbena nadoknada obračunavana je na sličan način kao i kod privatnih mašina: zadržavan je „udeo” od ovršenog žita. Saobrazno sećanjima to je ukupno bilo 11%, od kojih je 6% pripadalo „mašini” (iz toga su pokriveni troškovi pogona, popravki, te isplaćivan podignuti kredit), dok je 5% pripadalo radnicima. Upoređujući ovo sa proračunima predsednika domasečkog udruženja poljoprivrednika, možemo uvideti da je distribucija troškova srazmerno identična. (Viši ušur se odnosi na četrdesete godine, a tada su sasvim izvesno već i privatne mašine radile za sličnu nadoknadu.)

Mašinista je bio Imre „Sutra” Koso, poljoprivrednik sa 15 hektara, dok je vršalica stajala na Nadsekšoškom salašu br. 91. Radi zaštite mašine tu je bila sagrađena i mašinska šupa. Pored više komada sitnije opreme (npr. džakovi, gvozdeno bure) društvo je tu imalo i jedan dvobrazdni plug, što upućuje na to da se traktor koristio i za oranje.

Naravno, mašinista i radnici su dobijali svoju platu. U blagajničkoj knjizi prihoda veće svote stoje uz imena žitnog trgovca Geze Kiša, mlinara iz Reskea Jožefa Hanthazija, Mlina „Tisa” i horgoške Mlinske zadruge,⁴⁷ što upućuje na to da je ušur mašine bio utržen na ovim mestima.

45 Blagajničke anotacije o prihodima i rashodima Segedinsko-Kišsekšoškog privrednog društva „Vršalica” (u privatnom vlasništvu).

46 Zapisnik o primopredaji mašina načinjen 1951. godine (u privatnom vlasništvu)

47 Blagajničke anotacije o prihodima i rashodima Segedinsko-Kišsekšoškog privrednog društva „Vršalica” (u privatnom vlasništvu).

Društvo je živelo do 1951. godine, ali u poslednjoj godini više nije delovalo. Uzrok tome i okolnosti istog dobro predočava deo ponudbenog zapisnika načinjen 19. maja 1950:

„U ime Kišsekšošskog mašinskog udruženja opunomoćeni Imre Koso nudi Segedinsko-Morahalomskoj mašinskoj stanici imovinu udruženja čineću Mavagovu 42-colovku i pogonsku mašinu fabrikata „Ford”, kao i svu pripadajuću opremu bez naknade.

Ovaj ponudbeni zapisnik bio je uzet bez ikakve prinude, odnosno nagovora, već je rezultat socijalne manifestacije Članova Mašinskog udruženja spram naše demokratske i socijalističke države.”⁴⁸

Nakon četiri dana, 23. maja, traktor i vršalicu preuzela je Segedinsko-donjecentralna mašinska stanica Državnog poljoprivredno-mašinskog pogona.⁴⁹ Nakon toga društvo je moglo da deluje tek nominalno.

Svoju poslednju skupštinsku sednicu društvo je održalo 11. februara 1951, na kojoj se od preko stotinu članova pojavilo tek jedanaestoro njih. Tu je doneta odluka o prodaji još postojećih imovinskih predmeta društva. Do tada je mašinska šupa već bila utržena za 1050 forinti. Skupština je nakon što je ustanovila da društvu nakon prodaje i isplate dugovanja preostaju 382 forinte njih ponudila reskeškoj mašinskoj stanici, te samu sebe ukinula. „Predsednik na predlog članova izjavljuje da je ovim Mašinsko gazdinstvo ukinuto i da je delovanje rukovodstva prestalo.”⁵⁰

Iz istorijata dva udruženja naziru se konture i jednog zanimljivog nadmetanja. Na jednoj strani nalazimo Mikloša Berčeka, koji je pretpostavljivo prvi među prvim zemljoposедnicima u okolini. Vlasnik je vršalice, a u Kišsekšošu formira udruženje zemljoposедnika. Mali posедnici iz okoline na tom istom mestu, udruženi sa brojnim sitnim posедnicima obrazuju Nadsekšoško udruženje poljoprivrednika. Nakon kraćeg paralelnog delovanja od strane Mihalja Berčeka vođeno „Kolce” utapa se u udruženje, a kasnije, međutim, njega i tamo biraju za predsednika. U Slučaju Segedinsko – Kišsekšošskog privrednog društva „Vršalica” njegov se interes kao vlasnika vršalice sudara sa interesom poljoprivrednika iz okoline, koji nastoje da troškove vršidbe održe niskim. Udruživanjem i kupovinom mašine oni uspevaju da se osamostale, no istovremeno veliki deo njih i nadalje je član udruženja koje deluje pod predsedništvom Mikloša Berčeka.

48 Ponudbeni zapisnik, 19. maj 1950. (u privatnom vlasništvu).

49 Zapisnik o primopredaji vršalice i traktora (u privatnom vlasništvu).

50 Zapisnik glavne skupštine Segedinsko-Kišsekšošskog privrednog društva „Vršalica” (u privatnom vlasništvu).

U svojoj celini ovaj je proces rezultirao društvenim i ekonomskim razvićem lokalne zajednice, a potom ubrzo nestaje zajedno sa predstavljanim udruženjima.

LITERATURA:

- Gidai Kalman: Segedinska salašarska udruženja. U: *Zavičajni vesnik Čongradske županije*, 1985. – str. 103-112.
- Hajdu Geza: *Vašarheljska udruženja i biblioteke : 1827–1944*. Segedin, 1977.
- Hedi Andraš: Poljoprivreda. U: *Istorija Segedina 4*. Urednik: Lajoš Šerfeze. Segedin, 1994. – str. 55-127.
- Juhas Antal: Prilozi istorijatu kištelečkih socijalnih udruženja. U: *Studije o istoriji i narodnom životu Kišteleka*. Urednik: Antal Juhas. Kištelek, 1976. – str. 155-188.
- Tot Antal: Privređivanje u Kišekšošu u prvoj polovini XX veka. U: *Godišnjak Muzeja „Jožef Atila” iz Makoa II*, 2018. – str. 388-407.
- Vaštag Jožef⁵¹: Zanatstvo. U: *Zemlja i narod Reskea*. Urednik: Laslo Peter. Segedin, 1996./a. – str. 376-387.
- Društveni život. U: *Zemlja i narod Reskea*. Urednik: Laslo Peter. Segedin, 1996./b. – str. 344-346.
- Godišnji izveštaj Segedinsko – Alšotanjaškog centralnog poljoprivrednog udruženja za 1905. godinu*. Izdao: Dr Imre Gerle, sekretar udruženja, 1906.

ČLANCI IZ NEDELJNIKA:

Salaški glasnik:

- „Salašarski narod je sa ogromnim oduševljenjem dočekaao premijera grofa Pala Telekija, koji je od jutra do kasne večeri posećivao udruženja poljoprivrednika.” 21. maj 1939. – str. 1.
- „Gde da se gradi put nadsekšoških poljoprivrednika?” 1. jun 1941. – str. 3.

Salaške novine:

- „Kurs nege voćaka.” 3. mart 1935. – str. 4.
- „Državni sekretar Maršal među nadsekšoškim poljoprivrednicima.” 31. mart 1935. – str. 6.

51 Navedeni radovi objavljeni su u publikaciji „*Monografija Reskea*”, u poglavlju Đule Belenjija: „Stvaranje samostalne opštine”.

- „Svečanost otkrivanja portreta u Nadsekšošu.” 25. avgust 1935. – str. 2.
„Jedinstveni sporazum vlasnika vršalica.” 24. jul 1938.
„Spor vlasnika mašina i zemljoradnika korisnika vršidbenih usluga.” 31. jul 1938.
– str. 3.

Svet salaša:

- „Na pozor feketeselskim poljoprivrednicima.” 24. jul 1938. – str. 2.
„Pismo uredništvu Sveta salaša.” 7. avgust 1938. – str. 6.
„Jedan istinski skup poljoprivrednika u Feketeselu.” 21. avgust 1938. – str. 2.
„Nadsekšoški momački rat sa jednim mrtvim i troje ranjenih.” 4. septembar 1938.
– str. 2.

KAZIVAČI:

Jožef Berček (* 1928)
Piroška Nađ, udovica Vincea Markija (* 1927)

SKRAĆENICE:

MNL CSML Szeged = Mađarski nacionalni arhiv, Arhiv Čongradske županije,
Segedin

TIBOR MOLNAR

SENČANSKO ZANATSTVO OD POČETAKA DO KRAJA I SVETSKOG RATA

Senta je jedna od najstarijih nasobina Potisja: njen prvi pisani pomen – u obliku *Zyntharew* – poznat je iz jedne povelje iz 1216, po kojoj je udovica župana Šaula uz odobrenje kralja Endrea/Andraša II darivala posed ovdašnjem samostanu.¹

Za vreme tatarske najezde ona je uništena, no nakon toga je iznova izgrađena: od 1367. već se pominje kao posed budimskog Kaptola.²

Povelje iz XIV i XV veka naseobinu pominju kao varoš (*oppidum*) koja je usled svog geografskog položaja obavljala značajan tranzitni saobraćaj, te raspolagala razvijenim zanatstvom. O razvijenosti naseobine uverio se prilikom svog tamošnjeg boravka iz 1494. i kralj Ladislav II: rezultat posete bila je kraljevska darovna povelja iz 1506. Darovnom poveljom on je Sentu uzdigao u rang kraljevskog grada (*civitas*) i opskrbio je svim privilegijama.³

Elementi grba – žitni klas i dve kečige – upućivale su na poljoprivredu i ribarstvo: dva drevna zanimanja bila su važnija od ma kog drugog koje je tada bilo upražnjavano u gradu i okolini.⁴

Počev od 1513. već su postojali obućarski i krojački cehovi: prema protokolu budimskog Kaptola datiranom sa 15. majem, za Senčane će biti prepisani i odobreni slični patentni segedinskih cehova.⁵

Godine 1506. stečene privilegije stanovništvo Sente nije moglo zadugo da uživa: nakon mohačke propasti iz 1526. i u ovim su se krajevima pojavili turski vojni odredi, koji su opljačkali i porušili grad i okolna sela. Senti je – baš kao i nakon tatarske najezde – uspelo da se donekle obnovi. Iz 1548. godine potičući poreski registar koji se odnosi na Segedinski sandžak nju pominje kao grad. Međutim, veliki deo stanovništva je zapravo pobjegao. Nisu ostale ni zanatlije, osim ako nekolicinu ribara ne smatramo

1 Janoš Sloboda (glavni i odgovorni urednik): *Monografija Sente I*. Senta, 2000. – str. 201-203. (u daljem tekstu: *Monografija*)

2 *Monografija*. – str. 209-211.

3 *Monografija*. – str. 214-219.

4 Opširnije videti u: Janoš Doboš: *Pečat i grb Sente*. Senta, 1997.

5 U cehove su se udruživale zanatlije koje su se bavile istovrsnim zanatom, njihov nastanak može se vezati uz razvitak srednjevekovnih gradova. Kao organizacije koje su objedinjavale zanatlije postojali su u Mađarskoj do 1872.

za njih. Prevashodno zanimanje onih koji su ovde ostali bilo je pastirstvo: u popisu iz 1560. ona se već pominje samo kao selo.⁶

Veliki preokret zbio se krajem XVII veka, 11. septembra 1697: u bici koja je vođena kod Sente hrišćanska vojska koju je predvodio Eugen Savojski trijumfovala je nad glavnom turskom armadom: u smislu Karlovačkog mira sklopljenog 1699. koji je okončao rat, Turci su trebali da se povuku sa prostora između Dunava i Tise. Okončanje potčinjenosti, međutim, nije značilo i momentalni razvitak: kraj je još poprilično dugo ostao nenaseljen, dok je kvalitetno plodno zemljište ostalo neobrađeno.⁷

U bačkom Potisju osnovana je vojna granica: pretežni deo graničara činili su Srbi. Godine 1702. u Senti je popisano 1.657 osoba, a među njima su bili 561 vojnik, osmoro zanatlija i svega jedan krčmar.⁸

Značajna promena nastala je sredinom XVIII veka: ukinuta je vojna krajina. Marija Terezija je svojom poveljom izdatom 1751. – izuzevši Sentu i još devet potiskih opština iz sastava županije – oformila Potiski krunski dištrikt. Osamnaesta tačka Povelje o privilegijama, koja je dotične formulisala u 20 tačaka, Sentu je iznova uzdigla u rang grada (*oppidium*). Povelja o privilegijama se u osnovi odnosila na pravoslavce, sa neskrivenom namerom da graničare zadrži ovde.⁹ Senta je dobila posebno pismo o privilegijama koje je bilo izdato 28. juna 1751, a koje je pak potanko izlagalo njene povlastice:

„... ujedno u njoj godišnje dva redovna slobodna sajma, odnosno slobodni državni sajam: i to pak prvi po rimokatoličkome kalendaru 17. dana meseca avgusta, a drugi pak 19. dana meseca novembra zajedno sa nedeljnim vašarima po pojedinim ponedeljnicima održani, sa istim onim patentima i privilegijama po kojima ih drugi naši slobodni kraljevski gradovi, varošice ili opštine održavaju, u gorenapisanoj opštini Senta neka stalno održavani budu i na snazi ostanu. [...] Iz razloga toga trgovce, kramare, torbare i ma kakve druge pazarne ljude, pojedinačno i zbornu ovim našim redovima ohrabrujemo, uspokojavamo i osiguravamo vas da na u gorepomenutom gradu Senti našim posredstvom dopuštene i opunomoćene, sa nedeljnim pijacama skopčane vašare, odnosno slobodne državne sajmove, sa svom vašom robom, espapom i dobrima, slobodno i sigurno, bez ikakvih napasti i opasnosti po vašu ličnost, vašu imovinu i vaše artikle idete, ...”¹⁰

Nakon toga moglo je da dođe do planskog naseljavanja područja: pretežni deo naseljenika činili su oni koji su poticali iz severnih županija, a među njima i zanatlije.

6 Monografija. – str. 225-245.

7 Monografija. – str. 247-254.

8 Monografija. – str. 261. Ne precizira zanimanje zanatlija. U pogledu popisa videti u: Peter Đetvai: *Istorijat naseljavanja Postiskog krunskog dištrikta. I. Istorijat Potiskog krunskog dištrikta i poreklo novovekovnog mađarskog stanovništva*. Kaloča, 1992. – str. 148-150.

9 Monografija. – str. 279-280.

10 Monografija. – str. 280.

Jevreji koji su se naseljavali u dištrikt takođe su mogli da se bave samo zanatstvom ili trgovinom.¹¹

Godine 1771. je u 10 opština dištrikta popisan ukupno 201 zanatlija, no samo je njih 26 bilo iz cehova, dok su drugi delovali izvan njih. Ignac Kaproš je u svom godišnjem imaorničkom izveštaju pisao sledeće: „... *ovdašnji neuki narod nije rođen nizašta drugo nego za držak pluga, motiku i kosu ...*”¹²

Organizovanje cehova teklo je sporije nego u drugim krajevima: senčanski čizmari, krojači i ćurčije svoj esnafski pravilnik dobili su 1776. Postoji podatak iz 1793. da je pored mađarskih zanatlija u Senti delovalo i sedmoro nemačkih, troje srpskih i dvoje jevrejskih¹³ zanatlija.

Organizovanje cehova je u Senti i okolini karakteristično za početak XIX veka: zanati su se tada izdvojili iz kućne radinosti i razvili se u strukovno obrazovanu privrednu granu. Godine 1815. privilegije je dobio esnaf tkača, kao i mešoviti ceh kolara, kovača, užara i staklara. Esnafski patent je 1823. godine dobio mešoviti ceh bravara, stolara, remenara, opančara i strugara, a 1824. pak mešoviti ceh dundera i mlinara.

Zanati su u Bačkoj stajali u tesnom uzajamnom sudelovanju sa poljoprivredom: zanati su prvenstveno obrađivali iz poljoprivrede potičuće sirovine i – mimo zadovoljavanja opštih potreba – uglavnom proizvodili proizvode koji su bili korišćeni u poljoprivrednoj proizvodnji. Značajan deo zanatlija se – pored struke – bavio i poljoprivrednom proizvodnjom.

Prema popisu iz 1828. 12,5 % stanovništva varošice Sente bavilo se zanatstvom: popisivači su evidentirali 1.858 domaćina, među kojima se 236 bavilo zanatstvom – broj onih koji su se tokom cele godine isključivo bavili zanatstvom iznosio je samo polovinu te brojke. Broj radionica dostigao je cifru od 126.¹⁴ Najviše je bilo čizmara – njih 44 – te samo neznatno manje vodeničara i vetrenjačara: njih je bilo 40. Postojala su 32 tkača, 27 ćurčija, 16 kovača i bravara, po 15 krojača i dundera, a delovala su i 4 kolara.

Dok su se oformile zanatske radionice i ojačali cehovi više je županija – među njima i Bačko-bodroška – iniciralo ukidanje cehova. Suprotno centralnoj vladi, one su, naime, u esnafskom sistemu videle smetnju za dalji razvoj obrtništva. Činjenica je da je u prvoj trećini XIX veka vreme pregazilo esnafski sistem, no do proširivanja njegovih okvira moglo je, međutim, da dođe tek nakon oslobodilačke borbe iz 1848/49, a do njegove likvidacije pak tek znatno kasnije. Sredinom XIX veka u Senti je postojalo osam cehova: čizmarski, krojački, ćurčijski, tkački, mešoviti koji je objedinjavao kovače,

11 Monografija. – str. 281-282.

12 Monografija. – str. 292.

13 Jevreji nisu mogli da budu članovi cehova, zbog toga su često upražnjavali deficitarne zanate.

14 Monografija. – str. 306.

kolare i užare, mešoviti esnaf koji je objedinjavao stolare, bravare, staklare i kožare, kao i mešoviti ceh mesara, obučara, limara, česljara, nožara, licidara, rešetara i pekara.¹⁵

Godine 1856. u Senti je donet pravilnik o delovanju šegrtske škole, tzv. nedeljne škole: nedeljnu školu šegrta su trebali da posećuju do svog oslobođenja.¹⁶

Godine 1872. porođen je i prvi zakon o zanatstvu koji je propisivao ukidanje cehova, odnosno osnivanje zanatlijskih udruženja koja bi – u svojstvu primarne obrtničke vlasti – došla na njihovo mesto.

Početkom 1874. osnovano je Senčansko obučarsko zanatlijsko udruženje, a još te iste godine i Objedinjeno senčansko zanatlijsko udruženje.

Prema popisu iz 1880. Senta je već imala 21.200 stanovnika.¹⁷

Udruženja zanatlija bila su osnovana na osnovu novog zakona o zanatstvu koji je bio donet 1884.

U slučaju Sente organizovanje je započeto 1886, dok je udruženje bilo formirano januara 1888. Senčansko udruženje zanatlija čiji su ciljevi – slično drugim organizacijama – bili zaštita interesa zanatlija, uređenje uzajamnih odnosa među zanatlijama, potpomaganje delovanja obrtničkih vlasti i uređivanje ugovornog angažovanja šegrta, nalazilo se pod nadzorom segedinske Trgovinske i zanatske komore.

Osnivanje Senčanskog udruženja zanatlija okruživale su velike ambicije: ubrzo je oformljeno Zanatlijsko čitalačko društvo, kao i Društvo za samopomoć i samoobrazovanje kalfi. Istini za volju, ova udruženja nisu ispoljila značajniju delatnost. Samo udruženje zanatlija pak tim više: prema sačuvanim zapisnicima udruženja ono je često držalo sednice i raspravljalo o raznorodnim pitanjima.

Na sednici koja je održana 22. marta 1894. – a koju je vodio predsednik Jožef Kovačević, te čiji je zapisnik načinjen sa crnim okvirom – članovi su primili na znanje tužnu vest po kojoj je umro Lajoš Košut. Na tom sastanku doneta je odluka o tome da će zanatlije inicirati sakupljanje priloga za Košutov spomenik koji je trebao da bude podignut u Senti.¹⁹ Spomenik, međutim, nikada nije napravljen. Treba znati da to nije bio jedini spomenički slučaj Senčana! Za bicentenarijum Senčanske bitke iz 1697. naručen je spomenik Savojskom, koji takođe nije mogao da bude isplaćen: zbog toga je izrađeni spomenik – zahvaljujući Francu Jozefu I – postavljen u Budimu.²⁰

15 Istorijski arhiv, Senta. F. 381 – Hronika Andora Dudaša. U: Atila Pejčin: *Senčansko cehovsko zanatstvo do 1872*. Senta, 2011. – str. 75. (u daljem tekstu: *Pejčin*)

16 Pejčin. – str. 75-76.

17 *Podaci o nacionalnostima (maternjejezičkim) naseobina Južne krajine (1880-1941)*. Budimpešta, 1998.

18 Monografija. – str. 640.

19 Istorijski arhiv, Senta. F. 423 – Udruženje zanatlija, Senta (1820-1952). T. 9: Predstojnički zapisnik 1888-1899.

20 Opširnije videti u: Ildiko Balaši: Roman senčanskog Eugenovog spomenika. U: Janoš Sloboda (glavni i odgovorni urednik): *Senčanska bitka*. Senta, 1995.

Prema svedočenju zapisnika načinjenog 22. juna 1895. godine, čestite senčanske zanatlije raspravljale su o radosnijem pitanju: Franc Jozef I je – povodom inspekcije jedne vojne vežbe – 20. septembra bio na proputovanju kroz Sentu. Na tu vest udruženje je ispoljilo nepodeljenu želju da u pogledu prijema uzme učešće u pripremama koje su tekle u gradu. Poseta vladara nije bila bez koristi: grad je dobio trotoare, asfaltirane ulice i električnu rasvetu. Građanstvo je oduševljeno dočekalo austrijskog cara i mađarskog kralja. Prema zapisniku sa sednice udruženja od 23. oktobra 1895, u mataerijalnom pogledu sve se nije odvijalo prema planovima, pošto je konstatovano sledeće:

„...Decidno je utvrđeno da se troškovi koji su nastali prilikom ovdašnjega boravka Njegovog Veličanstva isplatiti imaju, budući da je za ove izdatke skupština od 15. avgusta tekuće godine predsedništvo punovlašćem u pogledu izdataka opskrbila.”²¹

Godine 1897. Senčansko udruženje zanatlija imalo je 503 člana, a registrovano je 234 pomoćnika i isto toliko šegrtu. U poslednjim godinama XIX veka oživela je aktivnost zanatske omladine: oformljen je samoobrazovni kružok, održavane su čitalačke večeri, priređivani su balovi. Početkom 1898. njihova biblioteka raspolagala je sa 447 svezaka.²²

Krajem XIX veka sve više se razvijajuća laka industrija – naročito industrija tekstila, odeće i obuće – snabdevala je tržište sve većom količinom robe, te je time predstavljala sve snažniju konkurenciju zanatlijama. O tome da su zanatlije jedni drugima pravili konkurenciju da se i ne govori. U vezi toga je poznat jedan dopis koje je hodmezevašarheljsko Udruženje zanatlija uputilo Senčanima, sa pitanjem da li su na ovdašnjoj pijaci zabranili utržbu „*totskim čipkarima*”? Prilikom raspravljanja ovog dopisa jedan član udruženja je predložio da bi trebalo zabraniti prodaju i „*totskim testijašima*”. To potvrđuje postojanje oštre konkurencije, pošto su glinene posude u južne krajeve prispevale i iz severnih županija.²³ Senčanske ekonomske prilike koje su nastale na prekretnici vekova monografija Borovskog okarakterisala je ovako:

„ ... Zajedno sa postepenim posrtanjem zanatstva ide oživljavanje trgovine, veleindustrije i – generalno – snage kapitala. Od pre nekoliko godina pojavljuje se sve više i više fabrika. Postoji šest parnih mlinova, jedna parna pilana, osam drvara, jedna fabrika nameštaja, dve

21 Istorijski arhiv, Senta. F. 423 – Udruženje zanatlija, Senta (1820-1952). T. 9: Predstojnički zapisnik 1888-1899.

22 Geza Tripolski: *Sto godina udruženja zanatlija Sente 1888-1988. A zentai Ipartestület száz esztendeje 1888-1988.* Senta – Zenta, 1988. – str. 34. (u daljem tekstu: *Tripolski*)

23 Tripolski. – str. 34-35.

ciglane i crepare, jedna fabrika peći. Godine 1899. i 1907, kada su prilike u samostalnoj carinskoj zoni bile povoljne, austrijski preduzetnici su se spremali da ovde podignu fabriku gumenne robe, kudeljara, fabriku za izradu košulja i kragni, te nadalje fabriku za proizvodnju veštačkog đubriva, no sa odlaganjem uspostavljanja samostalne carinske zone odloženo je i podizanje fabrika. Zanatstvo igra važnu ulogu u upošljavanju stanovništva, poput: pletenja kotarica, pletenja mreža, izgotovljenja tarane. U trgovačkim krugovima čuveni su senčanska kotarica za transport voća i pletena kolska sedišta. U novije vreme, međutim, pojedina preduzeća su se, upravo uz pomoć kreditnih zadruga koje su osnovane u korist običnih ljudi, dokopala korpopletara i veoma ih mnogo izrabljuju.”²⁴

Senčansko Udruženje zanatlija ispoljavalo je i određenu socijalnu delatnost: pod njegovim nadzorom bili su organizovani domaći zanatski kursevi. Učesnici kurseva – po pravilu siromasi – podučavani su pletenju kotarica, vezivanju metli i tkanju asura, kako bi i tokom zime – kada je smanjena mogućnost za nadničarski rad u poljoprivredi – dolazili do prihoda. Te akcije materijalno je pomagao i grad.²⁵

Godine 1902 članstvo udruženja zanatlija bilo je nezadovoljno radom rukovodstva, pa ga je zbog toga smenilo: za novog predsednika je – tajnim glasanjem – izabran Karolj Pinter. U to vreme udruženje je imalo 474 člana. Fluktuacija članstva bila je izuzetno velika: tokom godine učlanilo se njih 33, a istupilo je 40 osoba.²⁶

Godine 1903. senčansko Udruženje zanatlija je u zajednici sa lokalnim Udruženjem poljoprivrednika organizovalo uspešnu privrednu i zanatsku izložbu, koja je imala brojne učesnike iz prestonice i unutrašnjosti. Premda je preostalo malo podataka o njoj, po svoj prilici se radilo o grandioznoj manifestaciji.²⁷

Godine 1902. grad je zadesila teška nesreća koja nije imala ljudskih žrtava, no koja je otežala saobraćaj i funkcionisanje privrednog života: srušio se drveni most koji je nadsvodio Tisu. Godine 1904. rukovodstvo udruženja zanatlija podneskom se obratilo skupštini opštine, a kojim je urgiralo izgradnju novog mosta. To je obrazloženo time da je u Staroj Kanjiži izgradnja mosta stigla do stadijuma u kojem bi izgradnja gvozdenog mosta – ukoliko se u Senti pak smesta ne bi delovalo – pre bila ostvarena tamo, što bi pak rezulturalo potpunom propašću senčanskih zanatlija i trgovaca. Moguće je da je i urgencija senčanskih zanatlija doprinela tome da je gvozdeni most 1908. godine bio sagrađen u Senti, što je – barem za neko vreme – udahnuo novi polet u ekonomski život regije.²⁸

24 Šamu Borovski (urednik): *Bačko-bodroška županija I*. Budimpešta, 1909. – str. 287. (u daljem tekstu: *Borovski*)

25 Tripolski. – str. 35.

26 Tripolski. – str. 35.

27 Tripolski. – str. 35.

28 Opširnije videti u: Zoltan Valkai: *Arhitektura Sente*. Novi Sad – Senta, 2002. (u daljem tekstu: *Valkai*)

Uprkos prividnom poletu, sve teži položaj zanatlija pomenuo je i Borovski:

„... Negda imućne zanatlije Sente napreduju putem osiromašenja ka poljoprivreedi, ili ka od svoje radne snage živućemu taboru radnika, nadničara. U ovim okolnostima doktrinari socijalizma osvajaju u sve širim krugovima, premda je snažan i kontrapokret u ime vere.”²⁹

Marta 1906. nadnicama i uslovima rada nezadovoljne senčanske zidarske i tesarske kalfe obustavile su rad. Razvio se osobeni novinski rat: kalfe su novinskim saopštenjem predstavile javnom mnjenju svoje zahteve, kao i to da bi oni želeli da rade, ali da ih špekulacije majstora sprečavaju u tome. Komisija sastavljena od majstora izradila je kontramere, koje su takođe objavljene u lokalnim listovima.³⁰

Tesari su 1908. osnovali senčansku grupu državnog udruženja građevinskih radnika, no njihov statut ministar nije odobrio. Pod uticajem toga senčanski policijski kapetan Janoš Madari zabranio je delovanje organizacije, a protiv njenih rukovodilaca podneo je prijavu.³¹ Pismeni izvori o nastavku slučaja, međutim, nisu sačuvani.

Senčanske zanatlije su uprkos teškoćama vodile brigu o razviću stručnih znanja: 1909. su – sa odobrenjem ministra trgovine – organizovale kurs za dalje stručno usavršavanje pod rukovodstvom gimnazijskog profesora Arpada Vereša. Učesnici su slušali predavanja iz poslovne korespondencije, praktične aritmetike i geometrije, nacrtne geometrije i crtanja slobodnom rukom, kao i iz knjigovodstva.³²

Godine 1909. u gradu su postojale 534 zanatlije, kao i 216 trgovaca, a dozvolom za rad su 1911. raspolagali 521 zanatlija i 143 trgovca.³³

Na redovnoj godišnjoj skupštini koja je bila održana 1911. razmatrano je smanjenje robnog prometa senčanskih pijaca. Konstatovano je da se seosko i gradsko stanovništvo – koje je bilo najveći potrošač zanatskih proizvoda – preorijentisalo na Čantavir i Bačku Topolu, a da su izostali i banatski potrošači. Glavnog uzročnika njihovih briga videli su su u nerazvijenosti saobraćajnih prilika. U svojstvu rešenja – za koje su, na ne baš najsrećniji način, zatražili podršku upravo u opoziciji opstojeće Nezavisne partije – inicirali su izgradnju uskotračne salašarske železnice, kao i izgradnju kaldrmisanog puta koji bi povezivao Čoku i Ostojićevo.³⁴

Šesnaestog aprila 1911. u požaru je izgorela senčanska Gradska kuća i na Glavnom trgu opstojeća Crkva svetog Ištvana. Gradski oci nisu dugo oklevali: 1912. započeta

29 Borovski. – str. 287.

30 Tripolski. – str. 36.

31 Tripolski. – str. 38.

32 Tripolski. – str. 36.

33 Monografija. – str. 340.

34 Istorijski arhiv, Senta. F. 423 – Udruženje zanatlija, Senta (1820-1952). T. 12: zapisnik kupštinski 1897-1911.

je izgradnja nove Gradske kuće. Tokom grandiozne izgradnje koja je završena 1914. do radnog angažmana su – istina, samo kao podizvođači – došle i senčanske zanatlije – zidari, tesari, moleri.³⁵

Godine 1912. senčansko Udruženje zanatlija je za 32.500 kruna – na otplatu – u centru grada kupilo jednu stambenu zgradu, koju je nameravalo da koristi kao svoje sedište. Poređenja radi: u 1912. godini jedno katastarsko jutro bačke oranice – bez obzira na njen kvalitet – prodavalo se i kupovalo za 1.200 – 2.500 kruna. No umešao se, međutim, rat: nisu mogli da otplaćuju rate, pa je zato 1917. zgrada prodana – nakon toga udruženje 10 godina nije raspolagalo vlastitim sedištem.³⁶

U periodu pre I svetskog rata politička borba je svoj pečat utisnula i na rad senčanskog udruženja zanatlija. Dvadeset petog marta 1913. održana je burna skupština, na koncu koje je predsednik Pal Pisar – koji se po lokalnoj štampi više bavio politikom nego stvarima udruženja – podneo ostavku na svoju dužnost.³⁷ Ostavku je pretežni deo skupštine primio sa euforičnim oduševljenjem, a za novog predsednika izabran je pak majstor-sapundžija Eden Horvat.³⁸

No 1913. godina nije zborila samo o tome, zbili su se i znameniti događaji: 19. i 20. avgusta proslavljena je 25-godišnjica postojanja udruženja. Devetnaestog avgusta su uveče priređeni koncert pod vedrim nebom i bakljada. Stanovništvo grada je 20. avgusta u zoru probudila muzička budnica, a gosti su dočekani na železničkoj stanici i brodskom pristaništu. Svečana sednica je održana u Velikoj gostionici, nakon koje je, naravno, usledio svečani ručak. Popodne je u Narodnoj bašti priređena narodna svetkovina.³⁹ Krajem 1913. članstvo udruženja zanatlija obuhvatalo je 595 osoba,⁴⁰ dok je broj stanovnika grada premašivao brojku od 30 hiljada.⁴¹

U leto 1914, mesec dana nakon Sarajevskog atentata, izbio je I svetski rat. Senčanske vojne obveznike obuhvatila je već i delimična mobilizacija. Tokom rata u vojnu službu je pozvano više hiljada senčanskih muškaraca, a i mnogi od senčanskih zanatlija. Nažalost, dostupni podaci o broju mobilisanih nisu sačuvani, no znajući broj herojski poginulih, u okvirima Sente on je mogao da se kreće oko brojke od 6 hiljada.⁴² Prema zapisniku skupštine koja je održana 12. marta 1916. godine, ratnu službu je krajem 1915. vršilo 186 zanatlija, a 1916. pak 163.

35 Valkai.

36 Tripolski. – str. 37.

37 Pal Pisar je svoju političku delatnost razvio u Nacionalnoj partiji rada.

38 Tripolski. – str. 37.

39 Tripolski. – str. 37.

40 Monografija. – str. 340.

41 Senta je prema popisu stanovništva iz 1910. imala 29.666 stanovnika.

42 U Austro-ugarskoj monarhiji umrlo je 17,05% onih koji su učestvovali u ratu. Opširnije videti u: Jolan Sij (glavni urednik): *Mađarska u prvom svetskom ratu. Leksikon A-Ž*. Budimpešta, 2000. – str. 782.

Prema najnovijim istraživanjima kući se nikada nije vratilo 1.009 senčanskih vojnika: poginuli su ili su nestali u ratu. Pretežni deo senčanskih žrtva Velikog rata, brojčano izraženo 621 osoba, poticao je iz redova onih koji su se bavili poljoprivredom: život su uglavnom izgubili nadničari bezzemljaši, sluge po gazdinstvima, ili sitni posjednici sa po nekoliko jutara zemlje.⁴³ Ukupni broj u ratu poginulih zanatlija, trgovaca i nameštenika iznosio je 193 osobe, što je činilo približno 19 % ukupnih žrtava/herojski poginulih lica.⁴⁴

Među palim vojnicima nalazio se i predsednik Udruženja zanatlija, sapundžija Eden Horvat, koji je kao narodni ustanik služio u 314. mađarskom kraljevskom domobranskom pešadijskom puku, a koji je poginuo herojskom smrću na ruskom ratištu 30. marta 1916.⁴⁵

Novembra 1918. je i Senta dospela pod srpsku okupaciju, dok je mirovni ugovor koji je potpisan 1920. konačno otragao grad od njegove domovine: započelo je novo poglavlje i u životima senčanskih zanatlija i u životu senčanskog Udruženja zanatlija.

43 Opširnije videti u: Tibor Molnar: *Herojski poginuli bačkoga Potisja u Velikom ratu (1914-1918)*. Senta, 2015. (u daljem tekstu: *Molnar*)

44 Molnar.

45 Molnar. – str. 483.

KRISTINA ROTAR

ISTORIJAT SEGEDINSKE TRGOVINSKE I ZANATSKE KOMORE OD NJENOG OSNIVANJA DO 1920.

Sredinom XIX veka Segedin je postao ozbiljan trgovinski centar. Erdeljska so je od srednjeg veka putem reke Maroš dospevala u Alfeld, te je još od vremena Zlatne bule (1222) Segedin bio jedno od najvažnijih stovarišta soli. Grad nije imao značajno zanatstvo, ali su segedinski vašari bili čuveni. U drugoj polovini veka vašari su tokom godine održavani u pet navrata (17. februara, 5. maja, 31. jula, 10. oktobra i 30. novembra). Vašari su bili priređivani na različitim punktovima grada. Životinjski i kolarski generalno je bio održavan u Rokušu, žitna pijaca bila je do 1872. održavana na Žitnom trgu, koji je kasnije poneo ime Dugonjićevog trga. Pre 1879. trgovina senom odvijala se na mestu poslovnog direktorata Mađarskih državnih železnica (MÁV), koje je po caru Ferencu bilo nazvano Ferencovom pijacom. Nakon poplave Trg Svetog Ištvana je postao žitno trgovište. U tom periodu Segedin je često bio mesto na kojem su bile priređivane strukovne izložbe i trgovački kongresi. Zanatske izložbe potpomagale su razvoj trgovine.

U februaru 1874. u segedinskim trgovačkim krugovima se javila ideja o priređivanju državne izložbe zanata, plodina i životinja koja bi bila upriličena u gradu. Organizaciju je energično podržao fabrikant užarske robe Nandor Bakai i Mor Gelert, koji je bio urednik *Alfeldskog zanatskog lista*. Izložba i sajam održani su u periodu između 20. avgusta i 12. septembra 1876, uz učešće 2.227 izlagača, među kojima je njih 484 bilo iz Segedina. Manifestacija se potvrdila kao izuzetno uspešna. Nakon toga je 1891. u Segedinu bila otvorena strukovna izložba drveta i meblirstva. Godine 1886. u Segedinu je priređen kongres trgovačke omladine, a nakon toga pak Drugi trgovački kongres koji je održan 17. i 18. oktobra 1896. Počev od 1899. postalo je uobičajeno priređivanje sajma zanatstva bazarskog tipa od artikala mesnih trgovaca u periodu pre Božića i Uskrsa. Trgovinski život koji bi se mogao nazvati i temperamentnim zaželeo je da njegovi protagonisti svoje interese zastupaju organizovani u strukovne organizacije. Segedinski trgovci su 1822. stvorili organizaciju ovakvog karaktera, a koja je prestala da postoji nakon 1862. Njeno mesto je preuzelo Segedinsko Lojdovo društvo koje je osnovano 19. oktobra 1867, a čiji su direktori postali Žigmond Burger i majstor-druker Karolj Lilin.

Organizacija je u sedamdesetim godinama XIX veka prvenstveno forsirala poboljšanje saobraćajnih prilika: sačinjene su predstavlke o poboljšanju javnih puteva, železničkih stanica, brodskog saobraćaja Tisom, a u cilju njihovog razvića. Jedan od

važnih ciljeva koje je Lojzdovo društvo postavilo bilo je i ostvarivanje uspostavljanja samostalne trgovinske i zanatske komore u Segedinu. Komora je na koncu u Segedinu 1890. i osnovana. Njena osnivačka skupština je pod predsjedavanjem vrhovnog Župana i ministarskog poverenika Alberta Kalajja bila održana 7. septembra 1890. Na skupštini je aklamacijom za predsednika bio izabran Karolj Lilin, a za potpredsednike pak žitarski trgovac Mikša Vajner i stolar Ferenc Rajner.

Posle toga važan zadatak je predstavljalo obezbeđenje sedišta komore. Prilikom sastanka koji je bio održan 25. oktobra 1890, Segedinska trgovinska i privredna banka je novoosnovanoj organizaciji privremeno ponudila prostoriju u zgradi banke. Kancelarija komore je do septembra 1897. funkcionisala u zgradi banke na Klauzalovom trgu.

Skupština je na svojoj sednici održanoj 10. novembra 1890. donela odluku o budžetu komore za 1891, čiji je iznos bio 9.850 forinti. Pred kraj godine, 28. decembra, komora je održala još jednu skupštinu. Ova je skupština odlučivala o rukovodstvu komore, te je ovoj skupštini prethodila aktivna kampanja. Na položaj rukovodećeg sekretara kandidovan je Žigmond Kulinji, dok je funkciju drugog sekretara popunjavao Nandor Bakai. Funkciju beležnika komore obavljao je Bertalan Vekeš.

Opseg nadležnosti komore obuhvatao je područje od 14.493,06 km², a u toj oblasti tada je živelo 1.000.017 stanovnika.

Izabrani predsednik komore Karolj Lilin umro je 20. januara 1892. Umesto njega sednica komore je na predsedničku stolicu uzdigla Ferencu Gala, jednog od osnivača, te ujedno i predsednika Segedinske trgovinske i privredne banke. On je svoju funkciju obavljao sve do svoje smrti koja je nastupila 31. maja 1898. Nakon toga je na čelo komore 30. septembra 1898. dospeo Lajoš Sarvadi, koji je ovu dužnost obavljao tokom gotovo dve decenije. Od osnivanja komore 1890. godine, pa do svoje smrti koja je usledila 6. juna 1905, dužnost sekretara komore obavljao je Žigmond Kulinji, koji je rođen u Sentešu 1854. Iako je u Budimpešti i Beču studirao prava, on je ipak odabrao novinarstvo. U periodu između 1873. i 1876. on je bio saradnik „*Segedinskog glasnika*“, a u međuvremenu je 1874. osnovao *Alfeldski zanatski list*. Njegova glavna dela su „*Nakon poplave*“ (1880) i „*Novija istorija Segedina*“ (1900). Iz kratke biografije Kulinjija se isostavlja da on nije bio ekonomskom žicom obdareni čovek. Za vreme njegovog sekretarisanja rad komore se iz smera stroge stručnosti pomerio u pravcu pridobijanja javnog mnjenja i propagande. To, međutim, nije konstatacija sa negativnom konotacijom, pošto su širi društveni slojevi u toj epohi znali izvanredno malo o mehanizmima delovanja ekonomske politike. Istovremeno, jednostavan proces nije predstavljalo ni privikavanje trgovačkog društva na postojanje komore, odnosno buđenje svesti kod njih da ona predstavlja organ za zastupanje interesa. Dalji težak zadatak predstavljalo je i savlađivanje averzije koja se spram organizacije ispoljavala. Kulinji u jednom godišnjem izveštaju komore piše sledeće:

„Segedinsku komoru čekao je i čeka pionirski rad među onim elementima kod kojih ne samo da nedostaje korporativni duh, već dobrim delom i poštovanje prema telima koja su pozvana da imaju ulogu u najosobenijim im pitanjima. Segedinska komora već i tokom prve četiri godine može da ukaže na osnivanje više novih trgovinskih i zanatskih udruženja, kao i na to da se prema komori sa manje otuđenosti i nepoverenja među trgovcima i zanatlijama odnose i oni koji nisu u dovoljnoj meri imali saznanja o vezi koja pored potpunog razumevanja poziva zanatlijske klase hiljadama niti povezuje i najskromnijega nadničara zanatskog rada sa narodnogospodarstvenom delatnošću države.”

Za ovaj period je karakteristično to što je komora često zasedala, kao i to da je svaki minorni događaj iz rada komore bio publikovan na stupcima listova.

U tim decenijama zanatsku komoru preokupirala su sledeća pitanja:

- Pospešivanje uspostavljanja zanatskih organizacija na njenom području.
- Nastojanje ka uspostavljanju sistema strukovnog obrazovanja, pa je tako, na primer, komora uzela učešća u osnivanju segedinske drveno-metaloprerađivačke škole.
- Komora je, nadalje, smatrala važnim postavljanje telefona po većim nasobinama okruga.
- Komora je naročito tretirala pitanja saobraćaja. Inicirala je izgradnju konektivnog puta u Alfeldu, koji bi se od Baje, pa preko Feledhaze, Čongrada, Senteša, Sarvaša i Bekeščabe kretao sve do Đule. Dalji zahtev bio je taj da se između Čongrada i Senteša sagradi most preko Tise. Komora je požurivala izgradnju za javni saobraćaj takođe podesnog mosta preko Dunava kod Baje, odnosno adaptaciju mosta preko Tise kod Aldoa kojim bi isti postao podesan za javni saobraćaj. Godine 1894. u dnevnom redu sednice komore figurira iskop kanala između Dunava i Tise, s tim da on na Tisi ima dva ušća: kod Čongrada i Segedina.
- Među industrijskim biljem komorskog okruga istaknuta je bila bačka konoplja, koja je proizvođena na području oko reke Mostonge. Važan zadatak je zarad uspostavljanja intenzivnije proizvodnje predstavljala regulacija Mostonge, odnosno formiranje navodnjavanih površina.
- U tom periodu komoru jedva da je zanimalo pitanje segedinske paprike. Pitanja skopčana sa paprikom javljaju se tek od 1904. godine.
- Komora je organizovala i brojna stručna predavanja narodnoprivrednog karaktera.

U prvom periodu istorijata komore zbila su se dva događaja od kapitalnog značaja. Petog jula 1892. požar je uništio najveće segedinsko industrijsko preduzeće – Sege-

dinsku predionicu konoplje. Vlasnici preduzeća su se ustezali od ponovne izgradnje fabrike, pa je stoga rukovodstvo komore zamolilo misnistra trgovine Belu Lukača za intervenciju u pitanju ponovnog pokretanja fabrike. To se tokom 1893. uz obezbeđenje državne potpore i dogodilo.

U 1893. takođe su započele i organizacione pripreme za priređivanje Milenarijum-ske državne izložbe u 1896. Na ovoj smotri mađarskog privrednog života sa područja segedinske komore učestvovalo je 596, a iz Segedina pak 100 izlagača.

U tom periodu red je došao i na izgradnju sedišta. Komora je na svojoj sednici od 30. novembra 1895. donela odluku o izgradnji sedišta. Ova odluka je, međutim, već predstavljala finalni čin, budući da je gradska skupština parcelu od 672 m² na uglu Verešmartijeve ulice i ulice Ferenc Deaka prepustila Lojdovom društvu. Lojdovo društvo, međutim, nije moglo da na sebe preuzme teret izgradnje, te je zbog toga na sednici od 30. novembra imenovana četvoročlana komisija (Janoš Čanji, Bertalan Kun, Karolj Rajner i Gustav Vagner), koja je izradila plan izgradnje, a takođe i budžet. Dokumentaciju koja se odnosila na izgradnju komora je ministru trgovine podnela 22. februara 1896.

Polaganje kamena-temeljca došlo je na red 6. septembra 1896. uz učešće ministra trgovine, barona Ernea Danijela. U temelj je dospela sledeća povelja:

„Za vreme slavne vladavine njegovog carskog i apostolskog kraljevskog visočanstva Franca Jozefa I, 30. dana meseca novembra godine 1895. segedinska tregovinska i zanatska komora odlučila je da u spomen-godini hiljadugodišnjega postojanja mađarske države za službeni lokalitet i prihvata zanatsko-trgovačkog domicilnog muzeja komorskoga okruga podesno sedište sagradi.

Na osnovu ove, od strane ministra trgovine Ernea Danijela potvrđene odluke, komora na od strane grada Segedina poklonjenome placu izgradnju svoga sedišta započinje. Kamen-temeljac u prisustvu članova komore i brojne slavljeničke publike 6. septembra 1896. ministar trgovine Erne Danijel Samošujvarsko-Nemetski polaže, a prigodom onoga milenarijumskoga praznika i otkrića kulturnih tvorevina zarad kojega je na današnji dan veće Slobodnoga kraljevskoga grada Segedina zasedalo pod vrhovnim županstvom Alberta Kalajja Nadkaločkog i gradonačelstvom Ferenc Palfija Zakanjskog.

Zgradu je projektovao: arhitekta Albert Vig, umetničko rukovodstvo obavlja: arhitekta Mihajl Tot, rada na izgradnji se za 50.183 forinte primio subotički arhitekta Ferenc Rajhl.

Trgovinska i zanatska komora ovu zgradu podiže sa željom da u njoj tela komore do daleke budućnosti, vazda verno dužnosti svesna, služe obožavanoj narodnogospodarstvenoj stvari i zanatskome i trgovinskome razviću okruga.”

Red na svečano otvaranje sedišta došao je 7. septembra 1897.

Osmog septembra 1899. Zemaljski savez gospodarskih udruženja je u Segedinu priredio državnu poljoprivrednu izložbu. Radi obilaska izložbe Segedin su posetili premijer Kalman Sel, ministar poljoprivrede Ignac Daranji, ministar trgovine Šandor Hegediš i ministar pravde Šandor Plos.

Na prekretnici vekova u središtu komorskih rasprava figurirali su: razvoj brodarstva na Tisi, činjenje pristaništa na Tisi upotrebljivim, izgradnja segedinskog zimskog pristaništa, kao i obrazovanje stalnog keja. Pitanja od interesa za obrtništvo takođe su se javljala kao stalne teme. Komora je podržavala osnivanje zanatskih proizvođačkih zadruga. Dve najveće ovakve zadruge bile su Prva segedinska cipelarska, čizmarska i papučarska zadruga i Prva segedinska krojačko-zanatska zadruga. Komora je u ovom periodu nastojala da kod vlade izdejstvuje proširenje delatnosti zanatskih udruženja, kako udruženja ne bi bila puki uredi, već lokalni centri zanatstva i privrede. Komora je, nadalje, sačinila program industrijalizacije za Baju i Suboticu. Početkom XX veka već su se javljala ona žarišta i izvorišta napetosti koja su nagoveštavala mogućnost izbijanja jednog većeg međunarodnog konflikta. Atmosfera u godinama koje su prethodile izbijanju Prvog svetskog rata pokazivala je svoj uticaj i u radu komore. Nakon smrti Žigmonda Kulinjija u leto 1905. godine sekretarske dužnosti je preuzeo Laslo Perješi, koji je bio penzionisani direktor više državne muške trgovačke škole. Iz izveštaja koji su nastali u Perješijevo vreme jasno se ocrtava kakva su pitanja zanimala privredno javno mnjenje epohe. Među njima figurira priprema privrednog odeljivanja od Austrije, pitanje balkanskih trgovinskih ugovora, već i zbog toga što je u tim godinama segedinsko meblirstvo postalo omiljeno u Beogradu i Bukureštu. Segedinski stolari su jednim delom izradili nameštaj beogradske palate (konaka). Kao stalna tema se javlja pitanje protežiranja zanatstva, kao i potreba za organizovanjem zanatskih kurseva i osnivanjem oglednih radionica. Pitanje izgradnje kanala Dunav-Tisa se potvrdilo kao hronično.

Struka je sa ogromnim oduševljenjem primila proglašavanje Zakona br. III iz 1907. godine. Ovim je zakonom, naime, utemeljena državna potpora brojnim preduzećima na području segedinskog komorskog okruga. Nakon izbijanja Prvog svetskog rata bilo je mobilisano mnogo službenika komore, pa je tako približno započeo ratni uredski rad. Zajedno sa tim bilo je neophodno suočiti se i sa potpuno novim zadacima, pošto je celokupni privredni život bio organizovan u skladu sa potrebama vojske. Počev od sredine 1915. komore su gotovo transformisane u ađutanture, pošto su, naime, one brinule o pružanju pomoći srodnicima mobilisanih zanatlija i trgovaca. Ratne su godine unekoliko transformisale i sliku koja je bila stvorena o budućnosti ekonomskog života. U onoj meri u kojoj se na osnovu onovremenih zabeleški i zapisnika to može rekonstruisati, izvesno je da je opštim postalo shvatanje po kojem mađarsko-austrijske privredne veze ne mogu da ostanu na temeljima iz 1867. Komora je u leto 1916. stala uz samostalno privredno uređenje. Istovremeno se ocrtavaju i obrisi koncepcije

koja bi služila jačanju balkanskih veza. Godine 1917. rađa se plan po kojem bi se u Segedinu oformila jedna tzv. Balkanska akademija. Javljale su se i zamisli koje su ciljale na regulaciju Maroša i izgradnju stalnog segedinskog pristaništa.

U ratnim godinama službenicima komore poveravani su zadaci poluvojno-polucivilnog karaktera. U 1916. je zajedničko Ministarstvo rata oformilo komisiju koja je bila sastavljena od mađarskih i austrijskih stručnjaka, sa zadatkom da registruje ekonomska dobra na srpskim područjima koja su se nalazila pod austro-ugarskom upravom. Ova je komisija obišla veliki deo Srbije i Makedonije. O ovoj su prospekciiji sačinjena dva izveštaja. Jedan pod nazivom „Privredni život okupirane Srbije” za širu javnost, te jedan poverljivi izveštaj o tamošnjim prilikama koji je uručen premijeru Ištvanu Tisi.

Prva sednica komore nakon okončanja rata odigrala se 23. novembra 1918. Veći deo državne teritorije tada se već nalazio pods neprijateljskom okupacijom, pa je od 64 člana komore učešće na sednici uzelo njih 14.

Pored okupacije, proglašavanja Mađarske Sovjetske Republike, te, uopšteno uzevši, haotičnog unutrašnjepolitičkog i spoljopolitičkog stanja, ogroman problem su predstavljali smeštaj i upošljavanje vojnika koji su se vraćali kući sa fronta. Komora je početkom 1919. organizovala dva paralelna tromesečna trgovačka strukovna kursa. Kursevi su imali 160 slušalaca, od onih iz oficirskog zbora pa sve do običnih vojnika.

Trijanonski mirovni diktat (4. jun 1920) u potpunosti je transformisao područje segedinskog komorskog okruga.

Komorski okrug je pre 1920. stajao ovako:

	Površinat/ km ²	Broj stanovnika prema popisu stanovništva iz 1910.
Slobodni kraljevski grad Segedin	816	118.328
Grad Hodmezevašarhely sa municipalnim pravom	761	62.445
Županija Čongrad	1922	144.795
Grad Baja sa municipalnim pravom	87	21032
Bačko-bodroška županija	8834	632560

Stanje komorskog okruga nakon Trijanona:

	Površinat/ km ²	Broj stanovnika prema popi- su stanovništva iz 1910.
Slobodni kraljevski grad Segedin	764	118.295
Grad Hodmezevašarhelj sa municip- alnim pravom	761	60.854
Županija Čongrad	1885	141.838
Grad Baja sa municipalnim pravom	87	19.410
Preostali deo Bačko-bodroške županije	1709	95.171
Preostali deo Županije Arad	246	21.669
Preostali deo Torontalske županije	230	15.726
Županija Bekeš	3670	310.542
Županija Čanad	1458	129.436

GABOR VINCE

„TREĆI NALET KOLHOZIRANJA” („TEESIRANJE”) U ČONGRADSKOJ ŽUPANIJI

Istorijat provincijske Mađarske, agrarnog društva u periodu između 1948. i 1961. – donekle pojednostavljeno – možemo opisati i kao rat bez objave rata koji je pokatkad prekidaloo „primirje”. Pošto je o ovome u svojoj monumentalnoj monografiji detaljno pisao Jožef E. Kovač¹, ja ću se u svom radu osvrnuti samo na zbivanja u Čongradskoj županiji nakon 1956.

Pre nego što započnem sa razmatranjem moje teme, smatram svakako neophodno potrebnim razjašnjavanje par pojmova.

Nakon sovjetske okupacije Mađarske – a posle jednog kraćeg prelaznog perioda – i kod nas je počev od 1948. otpočela izgradnja društveno-ekonomsko-političkog sistema staljinističkog tipa, odnosno staljinizacija države. U svom govoru od 20. avgusta 1948. Rakoši je anonsirao pozadruživanje države, te je započelo osnivanje „zajednice seljačkih radnih zadruga”. Postojala su tri tipa ovih zadruga.

U slučaju I grupe seljačkih radnih zadruga (SRZ) u vlasništvu njenih članova su preostali zemlja i proizvodna oprema, kao i životinjski fond. Jedan deo poslova obavljan je zajednički, a jedan deo pak (na primer ubiranje roda) individualno. Većim delom uroda svako je takođe raspolagao zasebno. Ovaj oblik privređivanja manje je bio vezan nego „klasični kolhoz”, seljačka radna zadruga III tipa („prava seljačka radna zadruga” – pravi te-es), pa je zbog toga u očima mnogih on bio popularniji – no komunistička vlast je njega smatrala samo za neki vid „početnog zadrugarstva”, za neku vrstu prvog stepenika na putu koji je vodio do SRZ III tipa.

SRZ II tipa nije bio istinski rasprostranjeni oblik kultivacije. U ovom slučaju zajednički je obavljano i ubiranje roda, članovi SRZ mogli su da raspolažu manjim delom uroda, a prestao je i značaj individualne marljivosti, pošto je diferencijacija dohodaka bila minimalna.

U slučaju SRZ III tipa učlanjeni seljaci su – izuzev okućnice od jednog i po jutra – svoju celokupnu zemlju, proizvodnu opremu i tegleće životinje „trebali da predaju u zajednicu”. To je bio „klasični kolhoz”, odnosno seljačka radna zadruga sovjetskog tipa. Njena suština bila je u tome da u slučaju ove „zadruge” (koja nije imala ništa zajedničko ni sa stvarnim, zapadnoevropskim, tzv. zadrugama Rajfajzenovskog tipa)

1 Jožef E. Kovač: *Ukidanje seljačkog društva u komunističkoj diktaturi. Politička društvena istorija provincijske Mađarske 1945 - 1965.* - Koral, Budimpešta. - 2012.

ne možemo da govorimo o dobrovoljnosti, samopomoći, samoupravi, demokratiji i nezavisnosti. Veliki deo članova učlanio se pod dejstvom prinude, uopšteno uzevši oni nisu birali ni predsednika, već je dotičnu osobu određivala lokalna partijska organizacija. Njihovo delovanje regulisao je obavezni – po sovjetskom uzoru načinjeni – tzv. tipski statut. U očima nadležnih vlasti (lokalnih partijskih i upravnih organa) SRZ III tipa bio je „te-es, te su nastojali da sa manjom vezanošću skupčane SRZ I tipa što pre transformišu u „prave te-esove, to jest u SRZ III tipa.

Vrativši se mojoj osnovnoj temi, poslednji veliki nalet kolhoziranja (prinudnog teesiranja) u Čongradskoj županiji sproveden je slično kao i na drugim područjima države. Treba, međutim, zabeležiti da kao što su širom države u pogledu sprovođenja kolhoziranja postojale hronološke razlike i u Čongradskoj su županiji postojale naseobine i srezovi koje se uspelo „pozadruživati” ranije, a postojale su i „jogunaste” regije i naseobine koje su nastojale da ispolje neku vrstu otpora protiv centralne volje. U mom predavanju prezentovaću više primera za ove slučajeve.

Prinudno kolhoziranje svoj je vrhunac doživelo pre „desnog Nađ Imreovskog skretanja”, odnosno u proleće 1953. godine: tada je funkcionisalo sto pedeset šest seljačkih radnih zadruga (te-esova), sa više od deset hiljada porodica, četrnaest hiljada četiri stotine članova, sa ukupnom površinom od stotinu i šesnaest hiljada jutara, a devedeset zajednica seljačkih radnih zadruga (ZSRZ – [te-es-če]) sa sedam hiljada i četiri stotine članova (šest hiljada i četiri stotine porodica) mučilo se na četrdeset hiljada jutara zemlje.²

Jedan od rezultata „Programa reformi” vlade Imrea Nađa iz 1953. bio je taj da je krajem poslovne godine postalo moguće da ranije silom prinuđeni članovi istupe iz SRZ i ZSRZ. Premda je korespondentna odluka vlade sadržavala i više „kočnica” koje su sprečavale potpuni kolaps kolhoznog sistema (dugovanja SRZ su, na primer, u podjednako meri distribuirana istupiocima, koji su pak bili obavezni da ih kasnije isplate), značajan deo kolhoza je prestao da postoji.³

U Čongradskoj županiji je sve do kraja 1953. bilo rasformirano dvadeset i osam zadruga (sa dvanaeset i po hiljada jutara), a gotovo hiljadu petsto porodica (dve i po

2 Arhiva Čongradске županije Mađarskog nacionalnog arhiva, spisi Partijskog komiteta MSRP Čongradске županije (nadalje: AČŽ, MSRP-spisi), 1. fond, 14 fondovna grupa (1958-1960), 73. kutija, 3. depoziciona jedinica („Informacije, izveštaji, beleške centralnim partijskim organima o poljoprivrednim radovima, političkom i ekonomskom stanju državnih gazdinstava i seljačkih radnih zadruga, o razvoju zadružnog pokreta i o iskustvima učvršćivanja njegovog razvoja”), beleška o stanju seljačkih radnih zadruga od 24. decembra 1958. upućena Jožefu Bognaru, rukovodiocu Poljoprivrednog odeljenja izvršnog veća Saveta Čongradске županije, 1. - str. 3.

hiljade članova) odabralo je put tradicionalnog, individualnog privređivanja. Pored toga, prestalo je da postoji i devetnaest ZSRZ-a (sa osam i po hiljada jutara), a hiljadu petsto osamdeset i pet porodica je nadalje iznova bilo transformisano u samostalne poljoprivrednike. Prema mišljenju Jožefa Bognara, pretežnim su delom raspuštene SRZ sastavljene od sitnih seljaka, te one koje su bile uspostavljene silom, kao i one čija površina nije dostizala pet stotina jutara. Rukovodilac odeljenja je samokritički pisao:

„U periodu pre odstupanja od određenog pravca na području naše županije počinili smo grešku, jer smo u prvi plan stavili brojčani razvitak zadruga, u pojedinim opštinama smo pokrenuli razvojnu kampanju, čija je posledica bio nasilan brojčani porast. Komasiciju zemljišta seljačkih radnih zadruga stvorenih metodom prinude sproveli smo istovremeno sa razvojem, te smo time pokolebali proizvodnu sigurnost među radnim seljaštvom. Princip postepenosti potisnuli smo u pozadinu, prvenstveno smo stremili ka formiranju seljačkih radnih zadruga, dok državnu pomoć za formiranje proizvodnje na industrijski nači pak nismo umeli da obezbedimo.”⁴

Politika „nove etape” nije bila dugog života, nametanje kolhoziranja mirovalo je samo privremeno. Nakon konačnog pada Imrea Nađa 1954. Rakosijevi su želeli da nastave njihovu antiseljačku politiku onde gde su u proleće 1953. stali. Iznova je otpočela propaganda protiv „kulaka”, te je započet novi talas kolhoziranja. Revolucija iz 1956. svemu je učinila kraj. U danima revolucije iznova je prestao da postoji znatan deo kolhoza – prvenstveno oni koji su bili osnovani tokom 1955-56.⁵

U županiji je 1. oktobra 1956. delovalo sto četrdeset devet SRZ-a sa dvanaest hiljada i dve stotine članova, a na ukupnoj površini od gotovo devedeset devet hiljada jutara, te mimo toga pak sedamdeset i dve ZSRZ sa pet hiljada trista članova i dvadeset pet hiljada i pet stotina jutara. Pod uticajem „kontrarevolucije” raspuštena je pedeset i jedna SRZ, dve hiljade sto osamdeset sedam članova iznova je postalo samostalno, a takođe su prestale da postoje i trideset dve ZSRZ, dok je hiljadu sto

3 U drugoj polovini 1953. je od pet hiljada dve stotine dvadeset četiri SRZ i ZSRZ raspušteno šest stotina osamdeset osam, a u 1954. pak dve stotine pedeset. Članstvo SRZ i ZSRZ je sa tri stotine šezdeset pet hiljada osoba do kraja 1953. smanjeno za sto dvadeset šest hiljada osoba, a u 1954. pak za daljih dvadeset hiljada osoba. Sredinom 1953. registrovana zajednička obradiva površina od milion šest stotina dvadeset hiljada hektara do kraja godine je smanjena za četiri stotine sedamdeset sedam hiljada, a tokom 1954. pak za šezdeset jednu hiljadu hektara. Videti u: *Agrarni svet u Mađarskoj 1848-2002*. (Urednik: Janoš Eštek... et al.). - Argumentum, Budimpešta. - 2002.

4 AČŽ, MSRP-spisi, 1. fond, 14 fondovna grupa, 73. kutija, 3. depoziciona jedinica, beleška Jožefa Bognara od 24. decembra 1958. - str. 1.

5 Opširnije videti u: Tibor Valuh: *Agrarna pitanja i mađarsko selo u 1956-57*. U: *Godišnjak VIII*. Institut 1956, Budimpešta, 2000. - str. 286-302.

šezdeset članova odnelo sa sobom gotovo šest i po hiljada jutara zemlje. Iz preostalih zadruga je – zajedno sa zemljom – takođe istupilo gotovo četiri i po hiljade članova. Situacija je, međutim, bila istinski fluidna, pošto je, naime, u novembru-decembru 1956. iznova oformljeno nekoliko – par nedelja ranije rasformiranih – SRZ. Zbog toga su krajem godine delovale već sto tri zadruga. Gotovo hiljadu i po članova je istupilo i iz preostalih SRZ-a. „... *curenje iz SRZ teklo je još i tokom 1957, nasuprot 1.509 pristupilaca bilo je tokom godine 2.117 istupilaca.*” – pisao je Jožef Bognar u svom gorepomenutom izveštaju.⁶

Pogledajmo nekoliko primera šta se tokom „kontrarevolucije” dogodilo sa pojedinim zadrugama.

Hodmezevašaheljska SRZ „Novi život” osnovana je u jesen 1951. U danima revolucije se raspala. Prema zabeleški koja je bila sačinjena 1967. godine, sve to nastalo je „*kao posledica halabučenja dve-tri osobe*”, te usled toga što „*članovi, kao i onde postojeća partijska organizacija nisu bili u stanju da manifestuju odlučan nastup koji je to mogao da spreči, tim više što je partijski sekretar SRZ izgubio kontakt sa gradskim partijskim komitetom, nije bio u mogućnosti da primi odgovarajuće instrukcije, pošto je on i samog sebe raspustio. Partijska organizacija je u okviru svojih ovlašćenja učinila sve kako bi sprečila raspuštanje, spustila se do granice fizičkog obračuna [sic!], no morala je da popusti pred premoćnom silom.*” Takođe hodmezevašarheljska SRZ „Janoš Hunjadi” osnovana je u jesen 1955. „*Partijske organizacije nije bilo, tako da za vreme kontrarevolucije nije mogla da ispolji političku delatnost. [...] Kontrarevolucionarni uticaj duboko je prodro među članstvo SRZ, te je ona još te iste godine i raspuštena. [...] Pre raspuštanja SRZ je zvanično napravila završni račun, uzajamni obračun je izvršen, zajednički podignuti kredit od države je podmiren, a pošto su sva dugovanja sređena, preostalo je jedno njihovo tele tako što ga nisu opterećivale nikakve obaveze. Zajedničkom odlukom priređen je zajednički banket [sic!], na kojem je tele zaklano...*” – može se pročitati u jednom takođe rukopisnom izveštaju.⁷

U periodu nakon gušenja revolucije nova kvislinška vlada – koja je sebe nazivala „Revolucionarnom radničko-seljačkom vladom” – trudila se da manifestuje popustljiviju politiku prema seljacima. To je očitovala 3. februara 1957. doneta Uredba sa zakon-

6 AČŽ, MSRP-spisi, 1. fond, 14 fondovna grupa, 73. kutija, 3. depoziciona jedinica, beleška Jožefa Bognara od 24. decembra 1958. - str. 4.

7 Beleške je načinio Laslo Salma na molbu Jožefa Haladija, koji je tada bio nastavnik hodmezevašarheljskog Odseka za stočarstvo. Haladi je materijal skupčan sa lokalnim SRZ 1973. predao vašarheljskoj arhivskoj ispostavi, gde se i danas može istraživati, signatura:

skom snagom br. 10 „o uređenju vlasničkih i korisničkih odnosa poljoprivrednih nekretnina”, zahvaljujući kojoj je i nadalje postojala mogućnost istupanja iz SRZ-a i ZSRZ-a – no paralelno sa tim iznova su započela osnivanja zadruga. (Saobrazno jednoj kontemporarnoj statistici, na nivou države je 30. maja 1956. postojalo tri hiljade devet stotina jedanaest seljačkih radnih zadruga, dok ih je godinu dana kasnije bilo tek dve hiljade pet stotina osamdeset jedna, pri čemu je broj članova pak sa dve stotine devedest i četiri hiljade petsto trideset tri smanjen na sto dvadeset dve hiljade četiri stotine i četiri.⁸⁾

Sledstveno zakonskoj uredbi broj 10/1957. u Čongradskoj županiji četiri hiljade četiri stotine četrdeset petorici bivših članova SRZ-a vraćeno je dvadeset pet hiljada četiri stotine četrdeset osam jutara zemlje. „*U vremenima nakon kontrarevolucije zadruga su prvenstveno napustili sitni i srednji seljaci, iznova stupivši na put samostalnog privređivanja.*” – konstatovao je Jožef Bognar. Tako je, na primer, između devedeset i četiri porodice sekkutaške Seljačke radne zadruga „Zlatni klas” iz nje istupilo četrdeset pet, iz takođe kutaške zadruga „Košut” od šezdeset i šest porodica njih trideset i osam, a u Čorvi (potonjoj Ruži) je iz SRZ „Napredak” od sedamnaest članova (!) istupilo njih deset. Rukovodilac odeljenja je uvideo i to da su se „*uopšteno uzevši, raspale one seljačke radne zadruga koje nisu bile sposobne za život. [...] Kontrarevolucija je, dakle, u suštini zadrugama nanela znatno veći udar nego devijacija iz 1953.*”⁹

Od 1. januara do 30. novembra 1958. u Čongradskoj županiji je osnovano daljih šesnaest zadruga i isto toliko zajednica seljačkih radnih zadruga, na ukupnoj površini od gotovo tri hiljade trista jutara. Na području Senteškog sreza bilo je osnovano deset SRZ i šest ZSRZ, na području Segedinskog sreza jedna, odnosno pet, na području grada i sreza Mako po tri, u Hodmezevašarhelju i ataru Senteša pak po jedna SRZ, odnosno ZSRZ. (Objedinjavanjem je ukinuto jedanaest zadruga.) Među ZSRZ tri su „prešle na viši tip” (postale su SRZ), a dve su ukinute pošto nisu zaista i delovale.

Situaciju tokom godine moguće je donekle upoznati iz jedne onovremene rekapitulacije. U julu su se, naime, Andraš Žibok, tadašnji rukovodilac Poljoprivrednog odeljenja Izvršnog veća Županijskog saveta, kao i drugi sekretar Lajoš Feher pismom obratili rukovodiocu Poljoprivrednog odeljenja Centralnog komiteta Mađarske socijalističke radničke partije Lajošu Feheru. Njime širom države poznatog agrarnog političara informišu o tome da su prodiskutovali od strane Sekretarijata saveta seljačkih radnih zadruga načinjeni „predlog razvoja zadruga” sa poverenikom Saveta seljačkih radnih zadruga i odeljenjem za poljoprivredu, te da će materijal uvrstiti u njihov župa-

8 Publikuje Janoš Honvari: *Mađarska ekonomska istorija XX veka*. IP Aula, Budimpešta, 2006. - str. 361.

9 AČŽ, MSRP-spisi, 1. fond, 14 fondovna grupa, 73. kutija, 3. depoziciona jedinica, beleška Jožefa Bognara od 24. decembra 1958. - str. 4.

nijski plan rada. Predlog se bavi dvama mogućnostima „brojčanog razvitka” SRZ-a: 1.) „*Reorganizacijom malih sela u zadružne opštine*” i 2.) „*Daljim razvojem*” malih SRZ-a. U malim selima županije, naime, postoje SRZ, no one su „*ekonomski i politički slabe*”, same su proigrale svoj ugled, te zbog toga seljaci tamo rado ne rade, radije bi oformili novi kolhoz. Među malim selima pozitivan primer bila je Ambrozfalva. Prema njima, onde je bio dobar „*rad*” partije i saveta, te se tome može zahvaliti što je kolhoz od gotovo pet stotina jutara ekonomski snažan, a rad kolhoza za „*sa strane opstojeće trudbeničke seljake*” atraktivan.¹⁰ „*Na taj su način uspeli da postignu – pisali su oni – da i trenutno održavaju tesne kontakte sa 50–60 seljaka-trudbenika, koje redovno i posećuju. Ovu opštinu tretiramo kao težište, pružamo joj svaku pomoć, kako bi mogla da postigne što veći rezultat. No uprkos tome mi ne možemo da postignemo to da svi seljaci stupe u ovu SRZ, oni biraju niži oblik zadrugarstva, te ćemo zbog toga pored stupanja u postojeću SRZ pospešivati osnivanje ZSRZ.*”¹¹ U onim opštinama županije koje su raspolagale brojčano većim stanovništvom i atarom svugde su delovale po dve-tri dobro funkcionišuće zadruge. Dvoje vašarheljskih „*aparatchika*” to je objašnjavalo time što u ovim opštinama (kao što su to na primer Sekkutaš, Mađarčanad, Fabijanšebešćen, Deska) predsednik saveta ima plaćenog zamenika koji „*rukovodi poljoprivrednim zadacima*”, te su u ovim mestima postigli ponajviše „*rezultata*”. Što se „*daljeg razvoja*” loše funkcionišućih kolhoza sa malom površinom tiče, njih treba politički i ekonomski razvijati, kako bi oni za „*one koji su van njih postali privlačni*”.

Zapravo je bilo mnogo problema u s njihove strane pomenutim „*loše funkcionišućim*” kolhozima. Oni su oformljeni još u prvom polугоду godine. Pošto su „*na put zadrugarstva*” stupili uglavnom seljaci-bezemljaši (koji su jednom već bili članovi SRZ-a!), SRZ su mogle biti formirane samo od zemljišta koje je predstavljalo državnu rezervu. Jedino što je na malim, u proseku jedva od stotinu jutara većim, nejednom od više segmenata sastavljenim zemljišnim posedima, bilo nemoguće obavljati uspešno gazdovanje na industrijski način. A tom prilikom još nisam ni prešao na problem da je u ovim SRZ oprema bila slaba, a životinjski fond i stručno znanje zdušnih članova SRZ pak plaćevno. (Takvo je bilo stanje, na primer, u Čanjteleku, Pustaseru, Ilešu i Foraskutu.) Više puta citirani rukovodilac poljoprivrednog odeljenja, Jožef Bogнар, fundamentalne greške nije, međutim, video u gorenavedenom, već u slabom „*agitacionom radu*”. Seljačke radne zadruge su, po njemu, bile slabe zato „*jer zbog lošeg privređivanja članovi seljačkih radnih zadruga nemaju moralni osnov za političku agitaciju. Ukoliko u potonjim mestima analiziramo sastav članstva seljačkih radnih zadruga, konstatovaćemo*

10 U Ambrozfalvi prva je zajednica seljačkih radnih zadruga „*Dimitrov*” oformljena još u jesen 1949, a potom još tri druge, koje su, međutim, bile prilično manje i slabije. Četiri ZSRZ su se fuzionisale početkom 1959, te je oformljena SRZ „*Dimitrov*”.

11 AČŽ, MSRP-spisi, 1. fond, 14 fondovna grupa, 73. kutija, 3. depoziciona jedinica, pismo Andraša Žiboka i Lajoša Fehera od 1. jula 1958. - str. 1-2.

da ga čine najaljkaviji, piću najodaniji seljani, da se za rukovođenje podesni drug među njegovim članovima ne može naći, te da za uzdignuće nedostaje marljivost.”¹²

Naravno, postojali su i pozitivni primeri. U županiji je „zadružni pokret” (to jest prinudno kolhoziranje) postojao u „progresivnijem” gradu Makou (što je objašnjavao kultivacijom luka, uzajamnom povezanošću sitnih seljaka i tradicijom zadrugarstva) i Senteškom srezu, (gde su „*ka zadrugarstvu privrženi*” prvenstveno kubikaši i agrarni proleterii), te u „bazu tvorećem” tadašnjem administrativnom centru, Hodmezevašarhelju. „*U Hodmezevašarhelju je – glasi drugarsko objašnjenje – sledstveno obimnom kulačkom kaišarenju oslobođeni seljački sloj prepoznao put svoga napretka.*” Na „put napretka” ne žele da stupe jedino razvijenim stočarstvom i robnom proizvodnjom raspoložuća sitnoseljačka gazdinstva iz Makovskog sreza. Najviše problema je već 1958. (a i u narednim godinama) bilo sa vinogradarskim i voćarskim oblastima Segedinskog sreza, pošto dotično seljaštvo „*teško odustaje od svoje vere u individualno privređivanje [sic!]...*” Mesni rukovodioci krajem godine iznova inicirano „zadrugarskog pokreta” učinili su sve kako bi „ubedili” i ove poljoprivrednike...

Nova kampanja kolhoziranja pokrenuta je odlukom Centralnog komiteta Mađarske socijalističke radničke partije „o pojedinim pitanjima u vezi agrarne politike partije i daljem unapređenju pokreta seljačkog radnog zadrugarstva” iz decembra 1958. godine. Na toj sednici CK je doneo odluku i o tome da u svakoj županiji obrazuje akcionu grupu od pedeset-sto „valjano izobraženih komunista”, te da nadalje uputi u sela pet stotina „drugova” „zarad ojačanja seoskih partijskih organizacija i saveta, postojećih i u postupku formiranja opstojećih SRZ-a.” Time je – bez objave rata – pokrenut rat protiv sloja provincijalnog agrarnog društva koji je – ne želeći da shvati „reči vremena” – ostao privržen individualnom privređivanju.

Prva etapa „trećeg talasa kolhoziranja” (1958. – zima 1959) proizvela je atraktivne rezultate i u Čongradskoj županiji. Prema stanju od 31. decembra 1958, delovalo je stotinu i devetnaest seljačkih radnih zadruga i zajednica seljačkih radnih zadruga, kao i pedeset pet proizvodnih grupa sa gotovo jedanaest hiljada članova (od toga je četiri hiljade tri stotine pedeset osoba predstavljalo bezzemljaše!), na – zaokruženo uzevši – sto hiljada jutara. U pojedinim selima udeo „društvenog sektora” bio je dobro preko pedeset procenata. (Srazmera teesiranog područja je u Eperješu i Čerebekenju podjednako iznosila sedamdeset sedam, a u Deski šezdeset osam procenata, a pored toga jedan deo seoskih atara dospeo je u državno vlasništvo.)

12 AČŽ, MSRP-spisi, 1. fond, 14 fondovna grupa, 73. kutija, 3. depoziciona jedinica, beleška Jožefa Bognara od 24. decembra 1958. - str. 5.

To kako je razvitak zadrugarskog pokreta (odnosno ekspanziju prinudnog kolhoziranja) videla Kadarovska vlast, možemo spoznati iz mesečnih izveštaja koji su izrađivani u Poljoprivrednom odeljenju Izvršnog veća Županijskog saveta i slati Poljoprivrednom odeljenju CK MSRP.

Andraš Žibok, rukovodilac poljoprivrednog odeljenja, 7. februara 1959. javlja da je decembarska odluka CK MSRP raspravljana na partijskom aktivu županije, uz učešće hiljadu dvesta pedeset delegata. Županijski aktiv slediće pak sreski i opštinski partijski sastanci. Ritmički napreduje formiranje „zadružnih komisija” – sa po trideset do šezdeset članova – a one su počele da deluju i u onim naseobinama (kao što su na primer Balašća i Čengele) u kojima do tada zadruge nisu postojale. U određenim „težišnim opštinama” organizovane su „političke akademije” koje su se satojale od pet predavanja, te „mali mitinzi”, odnosno pod drugim nazivom „seljački mitinzi”. Na njima su županijski i sreski kadrovi agitovali među učesnicima čiji je broj varirao od sto pedeset do tri stotine, a pokrenuti su i sa filmskim projekcijama skopčani ciklusi političkih predavanja. (Na predavanjima je bilo reči o čemernim prilikama pre „oslobođenja”, o sadašnjosti i „čudesnoj budućnosti”.) Ovoga puta ovaj metod imao je ozbiljne rezultate. U Eperješu, seocetu u okolini Senteša, na primer, u kojem je bio organizovano tuce „malih mitinga”, na poslednja dva izjavu o pristupanju potpisalo je petnaest „individualnih seljaka”. Onde je takođe na jednom drugom „malom mitingu” pod rukovodstvom jednog seljaka-srednjaka sa jedanaest jutara osnovana dvanaestočlana „pripremna ZSRZ komisija”. U Pustaseru, gde je delovala jedna slabašna seljačka radna zadruga, prvi sekretar Segedinskog sreskog partijskog komiteta sazvao je na „mali miting” dvadesetoricu individualnih seljaka – no već prilikom započinjanja zbora sakupilo se njih devedeset dvoje. *„Naše mišljenje o malim mitinzima je da je od vremena odluke vlade – koja je objavljena i u štampi – među individualno radećim seljacima interesovanje prema SRZ odista veliko. Nasuprto tome, oni se ustručavaju od ulaska u seljačku radnu zadrugu.”*

Nadalje se ispostavlja da su agitacione brigade pojedina sela regularno okupirale i na gotovo dnevnom nivou organizovale „male mitinge”, na kojima su naglašavane „prednosti zajedničkog rada”. Kao primer rukovodilac odeljenja je naveo slučaj Eperješa.¹³ U ovom malenom selu sa par stotina duša održano je tuce „malih mitinga”, a na poslednja dva učlanilo se petnaest poljoprivrednika, te je, štaviše, na jednom drugom „malom mitingu” pod rukovodstvom jednog seljaka-srednjaka osnovana samostalna ZSRZ. Bilo je, međutim, i više „problematičnih mesta”. U Reski je, na primer, *„član partije Janoš Časar, individualni seljak, izjavio, nisam raspoložen da se učlanim u seljačku radnu zadrugu, neka se prvo učlane partijski i državni funkcioneri.”* Na nadmagočkom „malom mitingu” četvoro „trudbeničkih seljaka” se izjasnilo da nisu

13 Pet godina ranije seoce je još imalo naziv Kiškiralj.

voljni da se učlane sve dotle dok oni žive bolje nego članovi teesa. „U opštinama Čengele i Balašća članovima zadružnih komisija je prečeno zbog organizovanja SRZ.” U januaru se u županiji u zadrugu koja je raspolagala sa sto trideset i četiri jutra (no od toga je trideset jutara predstavljalo rezervno državno zemljište) učlanilo dve stotine četrdeset osam porodica sa tri stotine devet članova – istovremeno su istupile osamdeset dve porodice sa stotinu pedeset i pet članova, no uspeli su da iznesu tek trideset pet jutara. Jedna seljačka radna zadruga osnovana je na dve stotine četrdeset jutara sa svega jedanaest članova, kao i dve SRZ na stotinu četrdeset jutara, sa dva tuceta porodica. Mimo toga osnovane su četiri pripremne komisije sa trideset osam članova. „Većina porodica koje su istupile po našem su mišljenju istupile iz slabo funkcionišućih seljačkih radnih zadruga i prešle su u jače seljačke radne zadruge.” – završio je Žibok svoj izveštaj.¹⁴

Iz izveštaja Žiboka i drugog sekretara Lajoša Fehera od 9. marta možemo dobiti izvesnu sliku o tome kako je tekla „kampanja kolektivizacije”, u kojoj su „*istinski seriozno*” svoj udeo uzeli i „*saveti i drugi državni organi, te radnici raznih ustanova*”. Po srezovima i gradovima su osnovane „stalne agitacione brigade” sa po šezdeset – osamdeset članova, a one su pak tokom februara po opštinama „*pružale aktivnu pomoć u radu na agitaciji seljačkih radnih zadruga*”. Naravno, sreski i gradski partijski komiteti, kao i osnovne organizacije tesno su sarađivali po opštinama sa „komisijama za razvoj SRZ”, odnosno „usmeravali” su njihov rad. Iskustvo izveštaj podnosećih drugova bilo je da su „*u većini opština drugovi istinski oduševljeni, mnogi u svom slobodnom vremenu uzimaju učešće u prosvetiteljskom radu*.” Naravno, nisu pisali – jer verovatno to nisu ni znali – o tome šta su dotični, „ubeđivanju podložni” samostalni zemljoradnici kazivali o ovom „entuzijazmu”...

Kada je Ambrozfalva početkom meseca bila proglašena za „seljačko radno zadružnu opštinu”, „nadležni” su odlučili da će sve dok i susedne opštine ne budu „transformisane” (odnosno dok ne učlane i uzjogunjene samostalne poljoprivrednike) svakoga dana petnaest – dvadeset agitatora „pomagati” partijskoj organizaciji susedne opštine u „organizaciji te-esa”. Naravno, i u ovom izveštaju se naglašava da je u „organizacionom radu”, u agitaciji, glavno sredstvo već afirmisani „pojedinačni i grupni razgovor”. On je realizovan – pisali su – tako što „*partijski i državni rukovodioci pozivaju 5-10 uglednih seljaka-srednjaka na razgovor i ubeđuju ih u to da budu inicijatori u razviću reorganizacije. Gorenavedeni način uspešno smo primenili u svim našim srezovima i opštinama*.” Što se pak metode „ubeđivanja” tiče, oni su zarad uspokojavanja saopštili: „*Tokom organizacionog rada do sada smo samo odista okazono iskusili nestrpljenje spram seljaka. I ove su se manifestacije pre javljale od strane članova SRZ. Sa primenom raznih štetnih ili nedozvoljenih metoda do sada se nismo sreli*.” Ovde, međutim,

14 AČŽ, MSRP-spisi, 1. fond, 14 fondovna grupa, 73. kutija, 3. depoziciona jedinica, – str. 67.

treba da napomenem da se istoričar koji se bavi ovom tematikom može susresti sa „primenom raznih štetnih ili nedozvoljenih metoda”. Treba pogledati pominjanu knjigu Jožefa E. Kovača i njegove studije.

U izveštaju je dat osvrt i na raspoloženje u županiji opstojećeg „trudbeničkog seljaštva” (odnosno članova SRZ-a) u vezi „radnozadругarskog pokreta”: ono se po njima „*uopšteno uzevši može nazvati dobrim*”. Ovaj ura-optimizam karakteriše i kasnije izveštaje. No iz materijala državne bezbednosti, onovremenih izveštaja agnata i drugih izvorišta (kao i iz naknadnih reminiscencija) zato se može saznati da se u vreme trećeg naleta kolhoziranja raspoloženje ni najmanje nije moglo „nazvati dobrim”, štaviše, istina je upravo ono suprotno.

Treba još pomenuti da sused u svojstvu pozitivnog primera navedene Ambrozfalve, Pitvaroš, nikako nije želeo da preuzme njen „sledivi primer”. U do 1947. godine čisto slovačko selo su, naime, prilikom „razmene stanovništva” na mesto iseljenih Slovaka naseljene iz Felvideka proterane mađarske porodice, čime su korenito izmenjene etničke proporcije. Dok je desetoprocenatni „ostatak” Slovaka bio sklon stupanju u kolhoz, felvidečki Mađari tome su se kruto opirali! Slična situacija je bila i u takođe višenacionalnom Mađarčanu (sa mađarskim, srpskim i rumunskim stanovništvom). Saobrazno piscima izveštaja, srpski poljoprivrednici su bili oni koji nisu bili voljni da se učlane u SRZ. (Ovo zahteva dalja istraživanja, kako bi se moglo odgovoriti na pitanje šta je bio uzrok ovoj po etničkim šavovima povlačećoj se diferencijaciji.)

Iz dokumenta se može saznati i to na šta su se pozivali poljoprivrednici koji su pružali otpor prilikom odbijanja da potpišu izjave o pristupanju. Bilo je onih koji su se – na potpuno shvatljiv način – bojali gubitka svoje samostalnosti. Stariji, u penzionerskom dobu opstojeći poljoprivrednici pak smatrali su zemljišnu rentu nedovoljnom za dalju egzistenciju. (Ne treba zaboraviti: dok je individualno privređivanje funkcionisalo u vidu velike porodice, o starijima su se sve do njihove smrti brinuli drugi članovi porodice!)

Prema piscima izveštaja „kontra-zadružne manifestacije” mogle su se iskusiti samo sporadično: u Čongradu je partijski komitet primio anonimno preteće pismo, istučen je zamenik predsednika (sent)mihaljtske SRZ „Slobodna Tisa”, partijski sekretar je išamaran, dok je predsedniku pak „*nedopustivim rečima*” kazivano i prebacivano „*da vi niste započeli organizovanje SRZ ovde SRZ nikada ne bi bilo.*” U vezi atrociteta policija je uhapsila četiri osobe...

U Čanadalbertinu i Pitvarošu širile su se glasine da se do maja ne stupa u kolhoze, pošto će se tog meseca ruske trupe povući iz Mađarske, pa će tada prestati prinudno SRZ-organizovanje, jer „*ono što sada rade to rade zato jer tako zapovedaju Rusi.*” Ovome ću dodati samo toliko da je ovo verovanje (nadanje) iskrsllo i u drugim delovima države. Kao i to da će „zapadni oslobodioci” ipak doći. (Ne treba zaboraviti da su se tome nadale stotine hiljada krajem četrdesetih godina, a takođe i 1956. godine!)

Prema navedenom izveštaju, u Segedinu su u Tekstilnoj fabrici i u Kudeljari izvesni „dvodomi” ljudi (odnosno oni koji su imali državno zaposlenje, no koji su pored toga obrađivali i svoju zemlju) širili glasine da se „*ne treba plašiti od te-es pokreta, a ako dođu agitatori uvek treba odgovarati sa „učlanićemo se”, inače se ne plašite, pošto će zapadni parni vljak uskoro stići i sve prevladati.*”

Tokom februara „seljačko radno zadružne opštine” postali su Nađmagoč, Fabijanšebešćen, Eperješ, Arpadhalom, Čerebekenj, Nađteke, Derekedhaz, Ambrozfalva, Nader i Ujsentivan.¹⁵ Ukupno su formirane dvadeset tri SRZ i ZSRZ, bilo je prinuđeno da se učlani pet hiljada sto porodica koje su „u zajednicu” unele dvadeset osam hiljada jutara.¹⁶

U prva tri meseca u županiji su ukupno osnovana četrdeset četiri kolhoza (po jednom drugom izveštaju za jedan manje), koji su, međutim bili prilično malobrojni.¹⁷ Među novim SRZ u njih trideset sedam (pored ostalih reč je o Derekedhazi, Nađmagoču, Naderu, Sekkutašu i Klarafalvi) članstvo se, međutim, tek od jeseni želelo latiti „zajedničkog privređivanja”. Ovakvo ponašanje može se smatrati za neki oblik otpora prema prinudnom pozadruživanju. U slučaju da poljoprivrednici više nisu mogli da podnesu pritisak kojem su bili izlagani, ukoliko im je bilo dosta kontinuirane agitacije, verbalnog ili eventualno fizičkog terora, predavali su se (ali su se na mnogo mesta već nakon nekoliko nedelja predomislili!), no išli su na odugovlačenje. Nadali su se da će do jeseni valjda nastupiti neki svetski politički preokret, „desiće se nešto” (kao, na primer, nakon Staljinove smrti), pa će iznova moći da istupe. Jedan od oblika otpora takođe je predstavljalo i tokom proleća na više mesta (između ostalih i u Naderu) preduzeto širenje glasina da „*vlada neće nastaviti organizovanje seljačkih radnih zadruga [sic!], te da će do 1. maja moći da istupi svako ko do tada preda svoju nameru o istupanju.*”¹⁸ Po ovakvim naseljima su se pojavile brigade od po dvadeset pet – trideset članova i „porazgovarale” sa onim istupanju namernima... Zahvaljujući tome se tokom maja u Naderu uspelo zaustaviti istupanja, no oni koji su tek od jeseni bili voljni da se uključe u „zajednički rad” još uvek su se opirali. U cilju „učvršćivanja” takvih SRZ u maju su za svih trideset šest u jesen startujućih SRZ-a sačinjeni takozvani akcioni planovi, u kojima su utvrđeni najvažniji zadaci „*kako u političkom, tako i u*

15 Prema jednom letnjem dokumentu, prilikom brojčanog razvika „zadružnog pokreta” u županiji do tada je devetnaest sela transformisano u „zadružne opštine”.

16 AČŽ, MSRP-spisi, 1. fond, 14 fondovna grupa, 73. kutija, 3. depoziciona jedinica, - str. 71-72.

17 U slučaju trideset kolhoza može se reći da njihovo članstvo čini više od dvadeset pet porodica, a da im je površina veća od četiri stotine jutara. (Prema martovskom izveštaju devedeset procenata porodica čine „seljaci-srednjaci” sa po četiri-pet jutara.)

18 AČŽ, MSRP-spisi, 1. fond, 14 fondovna grupa, 73. kutija, 3. depoziciona jedinica, - str. 75-76.

privrednom, odnosno organizacionom pogledu”, a svaka dotična SRZ dobila je svog „odgovornog druga” koji je bio odgovoran za sprovođenje akcionog plana. Do juna su uz izuzetak dve SRZ i „oklevajuće SRZ” sačinile svoje proizvodne planove, iako skupština njih nije svugde i raspravljala. Planovi su, međutim, bili sačinjeni uzalud, pošto gotovo jedna trećina članova SRZ i nadalje nije bila voljna da uzme svoj udeo u „zajedničkom radu”.¹⁹ Iz toga se pak „može zaključiti da jedan deo članova tokom jeseni ne namerava da radi u zajednici” – izvestili su u svom izveštaju od 8. jula drugovi Žebek i Feher, manifestujući fantastičnu oštroidost.²⁰

Sa „problematičnim” SRZ sreski partijski komiteti su se nadalje posebno bavili, pošto je prema županijskom partijskom rukovodstvu u takvima potrebno ispoljiti „*intenzivniji politički rad*”. Iz jednog izveštaja se, međutim, ispostavlja i to da se prema ovakvom članstvu SRZ od strane radnika „*manifestuje netrpeljivost*” (na primer, od strane radnika nadlačke kudeljare). I tada je na površinu isplivao sukob između „dvodomaca” (odnosno onih koji su imali državno zaposlenje, no koji su pored toga obrađivali i svoju zemlju) i „pravih gradskih radnika”.

Kao jedno od objašnjenja za ove probleme, županijsko rukovodstvo je na proleće iznelo to da je osnovna organizacija MSRP postojala svega u tri od četrdeset četiri kolhoza koji su osnovani počev od 1. januara, te su stoga ubrzali partijsko organizovanje, što je pak do početka maja rezultiralo formiranjem osnovnih organizacija u deset novoformiranih SRZ, dok je u daljih osam organizovanje bilo u toku. Sredinom godine su kao rezultat organizovanja osnovne organizacije MSRP manjkale svega u četiri od stotinu dvadeset SRZ koje su funkcionisale u županiji, dok partija još uvek nije bila prisutna u trideset i četiri od ukupno trideset sedam ZSRZ. U kolhozima koji su bili oformljeni u jesen – prvenstveno u onima koje su formirali seljaci-srednjaci – osnovne organizacije su formirane sa otezanjem i teško. Za većinu malobrojnih partijskih organizacija, međutim, bio je karakterističan slab „partijski život”.

Vraćajući se organizaciji SRZ, još je u aprilu – „u interesu boljeg obavljanja posla” – od strane sreskih i županijskih partijskih komiteta i saveta u osamnaest „zadružnih opština” upućeno ukupno stotinu dvadeset kadrova, koji su tokom dan-dva pomagali u „*obavljanju konkretnog praktičnog rada*”. (To šta ovo znači nije zapisano. Možda su gradski drugovi hteli da objasne članovima SRZ-a kako treba sejati... ?) U smislu odluke CK MSRP oni iz VII i XX budimpeštanskog kvarta prihvatili su se „patronaže” nad dvadeset devet SRZ-a. Iz ova dva prestonička kvarta izaslati su pogonski direktori i partijski sekretari.

19 Na primer, u klarafalskom „Napretku” od stotinu osamdeset četiri člana samo je stotinu osam, a u ferencsalaškom „Novom životu” pak od sto četrdeset sedam samo njih sto dvadeset planiralo da se uključi u „zajednički rad”. U jednom letnjem izveštaju pak može se pročitati da u pet SRZ-a ni rukovodstvo nije blo „*za pokretanje zajedničkog rada*”.

20 AČŽ, MSRP-spisi, 1. fond, 14 fondovna grupa, 73. kutija, 3. depoziciona jedinica, - str. 80.

Petnaestog maja MSRP je na sednici županijskog Izvršnog veća – a na osnovu martovskih odluka CK – raspravljala o „*političkoj i ekonomskoj konsolidaciji*” SRZ-a, a sledstveno onde donetoj odluci sastanci su bili održani i na lokalnom nivou. Na njima su kadrovi referisali o do tada učinjenom radu, odnosno „*dobili su pomoć za dalji rad na konsolidaciji*”. U svom izveštaju od 9. juna drugovi Žibok i Feher ponosno su izvestili da se „*situacija konsolidovala i u zadružnim opštinama Klarafalva, Nadmagoč i Sekkutaš*.” Međutim, „atmosfera je i nadalje loša u nadlačkoj SRZ, 15. mart, u kojoj članstvo na skupštini nije prihvatilo obrazac statuta.”²¹ (Prema jednom avgustovskom izveštaju, osam kolhoza u županiji tada nije sačinilo svoje tipizirane statute. S tim u vezi skrećem pažnju na to da su zasebni formalni statuti – koji su, naravno, bili načinjeni na osnovu sovjetskog uzorka – bili obavezni za sve kolhoze, no u brojnim mestima su nastojali da se izvuku od ove obaveze, pošto su teško podnosili sputavanje.)

Pre početka žetve agitacija je tekla dalje: u junu je širom županije „razgovarano” sa tri hiljade poljoprivrednika (koji su ukupno imali hiljadu jutara), a dve stotine pedesetoricu među njima uspeali su da „ubede” da potpišu pristupnu izjavu, dok je dve stotine dvadeset sedmoro njih svoju zemlju „ponudilo državi”. Naravno, problemi su se javljali. U Makovskom srezu, na primer – još uvek samostalni – seljaci protivili su se komasaciji (koja je predstavljala jedan od prvih koraka na džombastom putu koji je vodio ka članstvu u SRZ!), pa je zbog toga među njima nakon završetka žetvenih radova postao neophodan „političko – prosvetiteljski rad”.

Krajem leta prvi sekretar Poljoprivrednog odeljenja CK MSRP Karolj Nemet poslao je svoj rekapitulacioni izveštaj o županijskim iskustvima dotadašnjeg „razvoja” „zadružnog pokreta”²². U njemu je, pored ostalog, napisano i to da premda „razvoj” u županiji nije bio toliko grandiozan kao u pojedinim područjima države (na primer u županiji Đer-Šopron), ipak je postignut obimniji „razvoj” od onog koji je bio planiran. To je objašnjavano time što je „*opšta politička atmosfera bila povoljnija nego u prethodnim godinama*.” Uz to je dodato: „*Poverenje prema partiji i vladi*” u „širokim masama” seljaštva „*u velikoj je meri poraslo*”, što je prvenstveno objašnjeno ispravljanjem „u ranijim godinama”, odnosno u Rakošijevoj epohi, počinjenih „grešaka” i ukidanjem obaveznog otkupa. Otvoreno „anti-zadružno raspoloženje” nije bilo registrovano – pisali su. (Godinu dana nakon egzekucije Imrea Nađa i njegovih drugova, kada su represalije još uvek bile u toku, od toga pri zdravoj pameti nije ni trebalo zazirati – no uprkos tome budnost nije popuštala!) Širokom agitacijom „*uspelo se kod znatnog dela seljaštva postići razumevanje da je njegov prosperitet i ostvari-*

21 AČŽ, MSRP-spisi, 1. fond, 14 fondovna grupa, 73. kutija, 3. depoziciona jedinica, - str. 77.

22 AČŽ, MSRP-spisi, 1. fond, 14 fondovna grupa, 73. kutija, 3. depoziciona jedinica, - str. 85-98.

vanje humanijeg okruženja definitivno moguće ostvariti jedino u okviru socijalističke industrijske poljoprivrede. Na stanje je povoljno uplivala okolnost da su udari na kontrarevolucionare [čitaj: široke represalije i zastrašivanja nakon slamanja revolucije – V. G.] dezorganizovali redove neprijatelja, te oni nisu bili sposobni za organizovani otpor.” Sastavljač izveštaja, Andraš Žibok, rukovodilac županijskog poljoprivrednog odeljenja i potpisnik njegovog izveštaja, prvi sekretar županije Karolj Nemet, uspeh „zadružnog organizovanja” objašnjavali su time da je u županiju stigla vest po kojoj je u Zapadnom Zadunavlju, u županiji Đer-Šopron,²³ „nastali masivniji razvitak imao povoljan uticaj na rad partije, saveta i masovnih organizacija, te nadalje takođe i na seosko stanovništvo...” Drugi metod predstavljalo je već pomenuto organizovanje „malih mitinga”, na kojima su „kvalifikovaniji drugovi” (županijski rukovodioci, parlamentarni zastupnici) „u neformalnom vidu” obavljali „grupne razgovore” sa ubeđivanju namernim uglednim seljacima, no glavni metod bila je „individualna agitacija, živom rečju obavljani, od čoveka ka čoveku usmereni ubeđivalački rad”. Grupna ili individualna agitacija pokazala bi se, međutim, kao neefikasna, bez obzira na to koliko je bila naturana. Najefikasniji metod ubeđivanja – pretežno u slučaju starijih poljoprivrednika – bila je zemljišna renta. O čemu je tu reč? Kadarev režim je tokom prinudnog kolhoziranja – suprotno njegovom prethodniku, Rakošiju – pored korbača stavio i šećer, odnosno one mere kojima je pokušano da se gutanje gorke tablete za seljaštvo učini podnošljivim. U njih je – pored uvođenja zadružne penzije – spadalo i to što je za predatu zemlju (koja je zemljišno-knjižno do 1967. ostala na imenu izvornog vlasnika) seljačka radna zadruga plaćala skromnu zemljišnu rentu – kvazi zakupninu. Onim starijim poljoprivrednicima čiji su sinovi i unuci otišli iz sela, te koji su tako ostali sami, zemljišna renta značila je barem nekakav – iako veoma minimalan – stalni prihod.

Iz gornjeg izveštaja se ispostavlja i to da se pretežna većina poljoprivrednika u pojedinim opštinama učlanjivala odjednom, što je rešavalo i problem „uređenja zemljišta” (odnosno komasacije). U mnogim slučajevima, čak i po manjim selima, poljoprivrednici koji su potpisivali izjavu o pristupanju radije su osnivali novu zadrugu ukoliko je ona već postojeća radila slabo. Nejednom to je, međutim, izgledalo tako da su članstvo ranije oformljenih i slabih kolhoza činila bivša služinčad i agrarni proleter, a novih pak seljaci srednjaci (raniji „kulaci”). Ovaj problem potpisnici izveštaja tumačili su tako što bivši agrarni proleter i služinčad i nisu u njihovim posredstvom organizovani kolhoz rado primali „kulake”, pošto se „bivše sluge po gazdinstvima nisu lako mirile sa tim da sada rade skupa sa svojim bivšim gazdama u istoj SRZ.” Što se pak iskrslah „negativnih manifestacija” tiče, oni su izvestili da pošto se „rezultati” zadružne agitacije nisu podjednako manifestovali na području županije (pošto su još uvek postojale

23 O ovome detaljnije videti u: Kovač E., 2012. - str. 280-302.

„rezistentne opštine”) to pak jeste „*kod pojedinih partijskih i državnih rukovodilaca izazvalo nestrpljenje. Politički rad počeo je da biva potisnut u pozadinu.*” O tome šta je ovo „nestrpljenje” značilo oni su, naravno, duboko ćutali. Sa velikom verovatnoćom moglo je biti reči o primeni „kondenzovanog narodnog vaspitača”²⁴. Među greškama su pomenuli i to da su u pojedinim mestima, uglavnom u gradovima (na primer u Hodmezevašarhelju) u „agitacioni rad” „bez trijaže uključene velike mase”, te da su zbog toga u tim mestima „rezultati” bili najmanji... Naravno, i ova je greška bila na vreme eliminisana. Greška je bila i to što je u početku dopušteno formiranje SRZ sa osnovnom površinom od sto pedeset – tri stotine jutara. Pomenuto je i to da se deo članstva ranije oformljenih i dobro delujućih kolhoza ustezao od „*učesća u agitacionom radu, nisu shvatili značaj razvoja...*” strahujući od toga da će u slučaju povećanja broja članova (naročito ukoliko uzmu starije, za rad jedva sposobne ljude) udeo u dobiti biti manji.

U interesu „jačanja” SRZ formiran je „politički i stručni kadar” od pedeset osoba, koji je uz jedan izuzetak popunjen. („*Uz izuzeće jednog predsednika – koji je pijanica – istureni drugovi svoj posao obavljaju dobro i sa razumevanjem.*”) Prema izveštaju ovim se „stručnjacima” može zahvaliti što u županiji verovatno neće biti zadruga koje se „mogu nazvati slabim”. Ta nada nije bila osnovana, kasnije se ispostavilo da uistinu ipak ima zadruga koje slabo rade. U jesen je sedamnaest zadruga proglašeno za slabe, te su u sedam od njih poslati (stručnom spremom raspolažući) predsednici, a u druge pak računovođe.²⁵ Postojala je nada da u županiji neće biti „slabih” SRZ, ili takvih koje će godinu završiti sa deficitom. Nakon skupština na kojima je 1959. donet završni račun postalo je, međutim, evidentno da u županiji odista postoje brojni ovakvi kolhozi...

U svom izveštaju od 19. avgusta Karolj Nemet i Andraš Žibok bili su prinuđeni da priznaju: „*U Zadrudnim opštinama još uvek individualno radeći seljaci tvrdoglavo se ograđuju od pristupanja. Ne žele ni da čuju o tome da i oni nekada budu članovi SRZ. Velika većina je prilikom komasacije prihvatila kompenzacione nekretnine, pa ma koliko da su udaljene od opštine. Ovi individualni seljaci koji su ostali izvan zadruga naglašavaju da i to neće ostati tako, jer to nije zakonito. Drže se podalje od po opštinama priređenih sastanaka i drugih manifestacija. Potražili smo ih prikom*

24 U neformalnom žargonu „kondenzovani narodni vaspitač” označavao je pendrek. Videti u: Jožef E. Kovač: „Kondenzovani narodni vaspitač”. Iskustvene povesti kolektivizacije (1958-1959). U: *Koral* br. 36. - str. 52.

25 Plate, troškove smeštaja i troškove misije u provincijske zadruge „preusmerenih” stručnjaka obezbeđivalo je ranije radno mesto. Ukoliko su u „prihvatnom” kolhozu bili zadovoljni njihovim radom oni su pored izvorne zarade participirali i u dotaciji radne jedinice i premijama, štaviše, mogli su da dobiju i okućnicu. Zbog toga se ova kao privremeno pokrenuta „misija” afirmisala kao atraktivna: do 1963. je od pet i po hiljada u provinciju poslanih stručnjaka pet stotina njih trajno tamo i ostalo (pre vremena je, međutim, otkaz dalo njih sedam stotina). Hovari, cit. delo. - str. 373.

komasacije kako bi mogli da stupe u seljačke radne zadruge koje se graniče sa njihovom zemljom. Oni su izjavili da će ostati „slobodni” ljudi pa ma gde da dobiju zemlju.” Seljaštvo „nezadružnih opština” bilo je skloni da prizna „prednost velikog pogona”, no „trenutni stav individualnog seljaštva, iako ono generalno nije neprijateljski nastrojeno prema SRZ, prilično je rezervisan. Oni iznova govore da ostane sve ovako kako je, oni će platiti ono što država od njih traži, samo da oni i nadalje mogu samostalno da privređuju. Delatnost neprijatelja svojim je težištem usmerena ka seljačkim radnim zadrugama koje kreću u jesen, nastoje da tu izazovu zbrku. On pokušava da članove SRZ drži podalje od otpočinjanja zajedničkog rada. Neprijatelj je ubacio to da ukoliko se članovi SRZ ne pojave na skupštini neće moći ništa da se uradi, jer bez njih se ne može odlučivati, pa će napasti pozivajući se na zadrugu demokratiju. U rezonovanjima neprijatelja svugde se zarad paralisanja zajedničke delatnosti oglašava glas „Slobodne Evrope.” „Neprijatelj” (odnosno protivnici prinudnog kolhoziranja) je isticao da učlanjivanje „nije zakonito”, te je zbog toga deset procenata članova SRZ koje su „počinjale u jesen” počeo da obrađuje samo svoje sopstvene parcele. „Kod jednog dela individualnog seljaštva postoji takav otpor – pisali su Žibokovi – da nisu voljni da preuzmu njima određene nekretnine, te se i u ovome oseća dejstvo neprijatelja. Proklamuju neophodnost održanja individualnog seljačkog gazdinstva, izvrću ispravne odluke partije, govore o tome da su obustavljeni organizacioni radovi, jer se dokučilo to da će bez individualnog gazdinstva država bankrotirati.” Tomu pride, prema vestima u regijama koje se graniče sa Rumunijom, taj izvesni „neprijatelj” je ubacio lažnu vest da u Rumuniji „već dele seljačke radne zadruge”, te da će se i kod nas to uskoro dogoditi... Među članstvo kolhoza koji su „počinjali u jesen” plisirali su i to da „izdrže tri godine, a onda će njihovu zemlju dobiti nazad.”

Na kraju je koncipirano više predloga. Među njih spada i taj da se u naseobinama sa atarima većim od deset hiljada jutara (kao što su na primer Hodmezevašarhelj i Senteš), kao i u onim seljačkim radnim zadrugama koje, doduše, imaju površinu veću od pet stotina jutara, no koja se satoji iz više zasebnih tabli, dozvoli unutaratarska „delimična komasacija”, pošto važeći zakon o uređenju zamljišta ne omogućava komasaciju tamo gde većina „trudbeničkog seljaštva” opštine nije odabrala „zadrugu privređivanje”. Predloženo je i to da se u slučaju SRZ-a sa površinom koja je veća od hiljadu jutara „kadrovskim pregrupisavanjem” (pored ostalog alociranjem predsednika i knjigovođe) pruži pomoć već prilikom započinjanja „zajedničkog privređivanja”. Što se pak „daljeg brojčanog razvića pokreta seljačkih radnih zadruga” tiče, po njima je „oslanjanjem na dosadašnje rezultate, za mesec i po do dva meseca – do kraja oktobra – moguće je političkim i organizacionim radom u našoj županiji stvoriti političke preduslove za brojčani razvitak koji bi bio veći od prolećnog.” Njihov je cilj da među tri sreza županije senteški i makovski srez postane „zadružni srez”, odnosno da grad Senteš postane „zadružni grad”. Izjavljuju: „Želimo da značajnije istupimo i

u Segedinskom srezu i u Hodmezevašarhelju. Planirani razvitak bi značio da od 63 opštine u županiji pored već postojećih 19 zadružnih opština bude oformljeno novih 20 zadružnih opština, a od 5 gradova 2 zadružna grada." Po ovim kalkulacijama u rukama „socijalističkog sektora” nalazilo bi se gotovo šezdeset pet procenata ukupne površine županije, te pedeset i pet procenata oranica. Na to je, međutim, trebalo još čekati do početka naredne godine.

Nakon letnje žetvene sezone u zadrugama je i nadalje tekla komasacija („uređenje zemljišta”). Do septembra rad je – izuzev u Makou – završen u dvadeset devet kolhoza koji „počinju u jesen”. Paralelno sa tim iznova je započeta masovna agitacija (po onovremenom eufemizmu „narodnoprosvetiteljski rad”) među još opirućim se poljoprivrednicima. Prema jednom izveštaju od 14. septembra²⁶ kao rezultat toga se „574 *trudbenička seljaka sa zemljišnom površinom od 2.181 katastarskog jutra učlanilo u SRZ. Nepokretnosti je u površini od 943 katastarska jutra državi ponudilo 355 osoba, što je iskorišćeno za formiranje industrijskih tabli SRZ-a.*” Većina kolhoza koji „počinju u jesen” je zauzela stav za „pokretanje zajedničkog rada”. (Otpor je primećen jedino prilikom predaje setvenog semena.)

U novembru je pored županijskog partijskog komiteta oformljen „aktiv” od pedeset osoba, te je u svim opštinama oživljen rad ranije obrazovanih „razvojnih komisija”. „Grupe za agitaciju” koje su uzele učešća u organizovanju su uz dvodnevne i trodnevne pripreme pripravili za „politički rad”. Andraš Žibok i njegov sekretar, Lajoš Feher, u njihovom izveštaju od 9. novembra bili su u pogledu organizovanja istinski optimistični: „*na osnovu dosadašnjih iskustava [...] stav individualnih seljaka je oklevajući, ali nije neprijateljski.*”²⁷ (Kontemporarni izveštaji državne bezbednosti, međutim, referišu o brojnim „neprijateljskim manifestacijama”!)

Krajem novembra je sa novom snagom započeta masovna agitacija u cilju „brojčanog razvitka pokreta seljačkih radnih zadruga”. Početkom decembra Žibok je izvestio da je zahvaljujući „odgovarajućoj političkoj pripremi” „*raspoloženje seljaštva i nadalje adekvatno. Ne postoje ozbiljniji kontraargumenti seljaka od onih koji su postojali na proleće, da vlada naredi učlanjivanje, ne želim da budem prvi, posejao sam – voleo bih još da požanjem, ili onakvih poput – dogovorićemo sa porodicama, to su pre razlozi za odugovlačenje kojima žele kasnije da pomere vreme učlanjenja.*”²⁸ Oni koji su i nadalje odbijali „zajedničko privređivanje” pozivali su se na Kadarov govor na VII kongresu MSRP s početka decembra 1959, u kojem je on na farisejski način naglašavao „princip dobrovoljnosti” u vezi organizovanja SRZ. Zbog toga je više njih izjavilo: zbog čega ih uznemiravaju ako se saobrazno tome organizovanje SRZ

26 AČŽ, MSRP-spisi, 1. fond, 14 fondovna grupa, 73. kutija, 3. depoziciona jedinica, - str. 100.

27 AČŽ, MSRP-spisi, 1. fond, 14 fondovna grupa, 73. kutija, 3. depoziciona jedinica, - str. 105.

28 AČŽ, MSRP-spisi, 1. fond, 14 fondovna grupa, 73. kutija, 3. depoziciona jedinica, - str. 107.

zaista temelji na principu dobrovoljnosti? Više njih je iz Kadarovog govora shvatilo da se učlanjivanje može odugovlačiti do 1964–1965. Na više je mesta pak rečeno da peštansko rukovodstvo shvata „seljake” te da se kolhoziranje forsira samo u lokalnu. „*Na ovakve izjave – pisali su Žibokovi u svom izveštaju od 8. decembra*²⁹ – *drugovi agitatori umeli su da daju adekvatne odgovore.*” Naravno, u tom periodu nije spavao ni „klasni neprijatelj”, pošto je „njegova aktivnost ojačala”. U stanju su da tvrde da samostalne poljoprivrednike lišavaju njihove zemlje, „*govore o beznadežnom položaju, besperspektivnosti, promeni sistema, psuju lokalne rukovodioce i pišu im klevetnička pisma.*” Partijsku su centralu, međutim, umirili da su protiv ovakvih manifestacija u zajednici sa „odgovarajućim organima” (odnosno organima državne bezbednosti) „prihvatili borbu”, te da će i „u političkom radu” raskrinkati „širioce glasina”. Seljake koji su se još opirali u županiji je uznemiravao „aktiv” sa ukupno gotovo tri hiljade dve stotine osoba. Na kraju su priznali i to da je politička i stručna pripremljenost „agitatora” doduše adekvatna, ali da se kod „pojedinih drugova” usled početnog fijaska javlja „nestrpljivost” (te – mogli bismo da dodamo – počinje da funkcioniše „kon- denzovani narodni vaspitač”), ali da u velikoj većini slučajeva „zarad organizovanja postavljeni drugovi” svoj rad obavljaju aktivno i savesno. Do sada se nisu manifestovala „preterivanja” (iz do sada upoznatih spisa se ispostavlja da će – barem u Čongradskoj županiji – do fizičke prinude doći pre u narednoj godini, premda smatram isključeni- nim da u 1959. tokom „agitacije” ni jednom nije došlo do zlostavljanja...), „drugovi” koji su uključeni u agitacioni rad su, uopšteno uzevši, shvatili da pri sadašnjem or- ganizovanju postoji potreba za „strpljivim, istrajnim političkim radom”. Na osnovu iskustava, agitatore je prilikom pokretanja organizovanja jedan deo seljaštva primio nedruželjubivo, no nakon par dana agitacije ovaj se stav promenio, pa su nakon ne- kog vremena sa agitatorima „prijateljski razgovarali”. Uspehi su bili postignuti onde gde su počinjali da se učlanjuju seljaci-srednjaci koji su raspolagali većim zemljišnim površinama, kao što su, na primer, Martelj i Mađarteš.

Kao posledica masovne agitacije koja se odvijala u poslednjem mesecu (kontinuirana ubeđivanja, uznemiravanja, različite forme pritisaka) do kraja godine učlanilo se više od četiri hiljade osoba sa gotovo dvadeset sedam hiljada jutara, osnovano je jedanaest novih zadruga, a početkom godine pet sela proglašeno je za „zadružne opštine”.³⁰ Prema trijumfalističkom izveštaju od 7. januara 1960. u Čanadpaloti je za jedan dan, 2. januara, njih šest stotina potpisalo pristupnu izjavu. „*Seljaci – trudbenici uzajamno*

29 AČŽ, MSRP-spisi, 1. fond, 14 fondovna grupa, 73. kutija, 3. depoziciona jedinica, - str. 106-108.

30 Prema onovremenim izveštajima *Novina Čongradske županije*, u prvoj polovini januara 1960. „zadružne opštine” postali su Mađarteš, Kišzombor, Mindsent, Feldeak, Mađarčanad i Apatfalva.

su se posećivali i uverili se u osnivanje seljačke radne zadruge.” – glasi izveštaj. Do tada oformljeni kolhozi ustanovljeni su zarad „trenutnog pokretanja”, ovoga puta, dakle, više nije pokušavano sa ranijim „trikom”, sa „jesenjim početkom”, te tako ni novoformirane SRZ nisu mudrovala u vezi prihvatanja „tipskog statuta.”) Pošto su svoj ideo u agitaciji imali i oni koji su već stupili u zadruge (naravno, uopšte nije sigurno da su to učinili dobrovoljno i oduševljeno, iz ubeđenja, već pod dejstvom određenog pritiska!), broj učlanjenih je skočio pretežno u Makovskom srezu.³¹ Broj „zadružnih opština”, odnosno „zadružnih gradova” je uzet zajedno 8. februara dostigao pedeset. Kao rezultat „brojčanog unapređivanja” od 1. novembra 1959. do tada „zadružni pokret” je uvećan za gotovo trideset pet hiljada članova, a „u zajednicu” je dospelo sto šezdeset sedam hiljada jutara. No dalji „razvoj” je 4. stopirala partijska komisija, kako bi se koncentrisala na jačanje do tada oformljenih zadruga. Rad na organizovanju je sa lokalnim snagama tekao samo na području gradova Senteš i Čongrad, pošto su i ti gradovi što pre želeli da postanu zadružni gradovi. (Na osnovu „trijumfalističkih izveštaja” štampe, međutim, postalo je evidentno da agitacija nije prestala – izuzev onde gde više nije bilo nikoga za ubeđivanje...³²)

Bilo je istinske potrebe i za „jačanjem” zadruga. Iako je prilikom polaganja završnih računa početkom 1960. svega deset zadruga završilo sa deficitom bilansa (odnosno gubitkom čiji je iznos dostigao devet stotina šezdeset hiljada forinti), a toliko pak samo zato jer je devet SRZ na zajedničko uputstvo ministarstva finansija i ministarstva poljoprivrede participiralo u „finansijskoj pomoći” posredstvom kreditnog transfera. (Poznavajući onovremenu statističku dokumentaciju, ne smatram isključenim da je i ovaj rezultat nastao samo uz pomoć „adekvatnog šminkanja”...)

Sedamnaestog februara 1960. Antal Abraham, rukovodilac odeljenja za partijske i masovne organizacije županijskog partijskog komiteta, u jednoj je belešci na šest stranica³³ referisao rukovodiocu OPMO CK MSRP Peteru Vargi o „stanju u partijskim organizacijama SRZ i zadacima koji stoje pred njima”. U njemu je napisao da u županiji deluju dve stotine i tri SRZ, a da je od toga stotinu trideset i pet oformljeno ranije, a šezdeset osam pak iznova. Partijska organizacija je delovala samo u sto dva-deset i tri SRZ (sa ukupno sto devedeset i tri člana i dve stotine trideset kandidata

31 Pogledati na primer *Novine Čongradске županije* u broju od 16. januara 1960: „Jačaju seljačke radne zadruge Makovskog sreza”. (Iz članaka se ispostavlja da u Ofeldeaku postoji samo još jedan poljoprivrednik koji se protivi, a koji i nadalje nije voljan da stupi u kolhoz. To, naravno, nije moglo da bude prepreka tome da se za par dana kasnije i ovo selo proglasi za „zadružnu opštinu”.) Srez je 23. januara 1960. proglašen za „zadružni srez”.

32 Pogledati *Novine Čongradске županije* u broju od 22. januara 1960: „Noviji pobjednički izveštaj iz poljoprivrede u preobražaju”.

33 AČŽ, MSRP-spisi, 1. fond, 14 fondovna grupa, 73. kutija, 3. depoziciona jedinica, - str. 116-121.

za članove), dok u drugima nije. U devet SRZ je obavljena detaljna analiza o stanju partijskih organizacija i o zadacima koji stoje pred njima. On je njihov najvažniji zadatak video u tome da svoje članstvo vaspitavaju u „socijalističkoj samosvesti“, da ih upoznaju sa statutom, pravima i dužnostima članova. U zadrugama se opaža „izvesni stepen sukobljavanja“ između bezzemljaša i onih članova koji su uneli zemlju, pošto se prethodnima ne dopada to da potonji dobijaju zemljišnu rentu. (*„Mnogi među njima govore o tome da ,mi obrađujemo njihovu zemlju, mi za nju plaćamo i porez, a ipak oni dobijaju zemljišnu rentu“* – pisao je Abraham.) Navodno se moglo opaziti i to da participanti sa većim zemljišnim površinama *„ne uzimaju učešće u radu u onoj meri u kojoj to čine ostali.“* Ponajpre su se udružili seljaci-srednjaci i poželeli da rade u jednoj brigadi – naravno, o tome nije moglo biti ni reči. Abraham je rukovodstvima dva kolhoza predložio da zemljišnu rentu ni ne isplaćuju, već da je usmere ka potpomaganju starih i penzionera. „Problem mladih“ na nekim je mestima bio pravilno rešen. Na primer, u vašerheljskoj „Doži“ mesečno su primali akontaciju, za njih su obezbeđeni radio i TV (po svoj prilici u klubu SRZ), potpomagane su inicijative lokalnog Saveza komunističke omladine. Na drugim su mestima pravilno bili rešeni problemi starijih i žena sa decom. Partijske organizacije pokatkad su referisale predsedniku, no trebalo bi da to čine i za agronoma – smatrao je Abraham. *„Iskustvo je, generalno uzevši, takvo da se prethodno na partijskom sastanku postigne dogovor o tačkama dnevnog reda koje doprevaju pred upravu SRZ. One tačke dnevnog reda koje doprevaju pred skupštinu pak unapred bivaju dogovorene na sastancima članova partije.“* On je to smatrao ispravnim i potrebnim, a važnim je smatrao brožčano jačanje partijske organizacije SRZ-a, kao i formiranje položaja samostalnog partijskog sekretara u svim SRZ-ima sa po četiri-pet hiljada jutara – nezavisno od broja članova. (Red je ubrzo došao i na to.)

Saobrazno jednom novom izveštaju³⁴ o stanju u „zadružnom pokretu“ od 9. marta, tokom „organizacionog rada“ u županiji su oformljene sedamdeset dve nove SRZ, od kojih je zbog fuzionisanja na koncu delovalo njih šezdeset devet. Među njima je šezdeset pet raspolagalo fondom krupne stoke, a dvadeset i jedna zajedničkim fondom svinja, pošto su, naime, pre stupanja u zadrugu poljoprivrednici svoje (u srazmeri sa okućnicom) „suvišne“ životinje ili prodali, ili su ih pak prepisali na članove svoje porodice, odnosno rođake. Stanje je bilo najlošije na području Segedisnog sreza, gde su ukupno bile predate svega četiri svinje. Veliki deo konja je, međutim, bio predat, pošto nije viđen smisao u njihovom daljem držanju. Do trenutka izrade izveštaja osnovna organizacija MSRP je oformljena u dvadeset osam novih SRZ. U novooformljenim kolhozima atmosfera je – prema piscima izveštaja – bila dobra, *„nije se opazala aktivnost usmerena ka urušavanju zadružnog života.“* Međutim, u prvoj polovini februara opšta atmosfera je na nekim mestima počela da se kviri.

34 AČŽ, MSRP-spisi, 1. fond, 14 fondovna grupa, 73. kutija, 3. depoziciona jedinica, - str. 122-124.

U velikim atarom i sa više od šest stotina članova raspoložućem ružaškom „Sunčevom zraku” preko noći je „*došlo do izbijanja organizovanog neprijateljstva spram zadruga*” U SRZ-u, odnosno u selu se – po interpretaciji Andraša Žiboka i Lajoša Fehera – zbio sledeći događaj. Na sastanku brigade od 4. marta stotinu i pedeset učesnika nije bilo voljno da sasluša rukovodstvo...

„pojedine bukadžije su upadicama skup srozale do skandala. Podigle su graju za individualno privređivanje, podbunjivale protiv zajedničkog delovanja, govorile o tome da su silom naterane u zadrugu, itd. Nakon podbunjivačkih dobacivanja gotovo 60-70 prisutnih osoba odjednom je otišlo, a sledili su ih i drugi. Još tog istog dana gotovo 50 osoba pismeno je svoju nameru o istupanju prijavilo predsedniku opštinskog Saveta. Petog marta jedan deo članova je u grupama od po 10-15 osoba počeo demonstrativno da se okuplja ispred većnice, te je za pola sata obrazovana masa od gotovo 200 osoba. One su iznova sa sobom ponele predsedniku saveta pismeno adresirane papire kojima se prijavljuje istupanje. Do Saveta izašavši partijski i državni funkcioneri nisu mogli da se sporazumeju sa masom, pošto su i ovde bile prisutne osobe koje su davale ton, a koje su masu podstrekavale protiv njih. Pošto se moglo strahovati od nastanka skandala, masa je odlučno pozvana na razlaz. Na to je veći deo prisutnih otišao, dok je jedan deo sa par bukača još ostao tamo. Rukovodioci koji su bili napolju obavili su poseban razgovor sa grupama razumnijih ljudi, nastojeći da ih ubede da je to što oni rade protivzakonito, jer je u smislu zakona o seljačkim radnim zadrugama istupanje moguće tek nakon isteka 3 godine. Deo ljudi je shvatio informišuću reč, pojedini su i nadalje galamili, bilo je takvih koji su izjavili da su oni u zadrugu stupili zato što su ih išamarali. Kada je takvom odlučno bilo postavljeno pitanje ko ga je išamarao i zbog čega je išamaran, rekao je da ga je pre pet godina išamarao njegov mlađi brat jer nije umesto njega želeo da uradi posao. Ovu njegovu izjavu ponovili smo s njim i pred tamošnjim članovima zadruga koji su to proglasili sramnim, pošto ih je on još ranije svojim izjavama doveo u zabludu. Onde još preostali članovi zadruga ubrzo su otišli. Nakon toga prijavljivanje namere o istupanju nije se više dešavalo lično već putem pošte, preporučenim pismom došlo je 75 komada. U subotu uveče jedan član zadruga je ranije u zajednicu već predatoga konja odveo kući iz zajedničke zadrugne štale. Međutim, izuzev toga do daljeg razvlačenja zadrugne imovine nije došlo. Radi smirivanja članstva seljačke radne zadruga u subotu popodne smo sa agitacionom grupom od 150, a u nedelju sa onom od 300 osoba, prvenstveno kod članova seljačke radne zadruga „Sunčev zrak”, obavili edukativni rad. Nakon masovnog razgovora ispostavilo se da je kompletna protivzadrugna [akcija] organizovano potekla od lica po imenu Gardan i Laku, a operativni organi su protiv ovih lica pokrenuli postupak.”³⁵

35 Među istraživim materijalima u Istorijском arhivu službi državne bezbednosti ne može se pronaći sa ružaškim predmetom skopčani dosije.

Ova poslednja rečenica jasno potvrđuje da su svog udela u prinudnom kolhoziranju – istina, u pozadini – imali i organi državne bezbednosti. Bilo bi moguće pominjati bezbrojne primere kada su „protivzadružne bukače” stavljali pod nadzor, a dešavalo se i to da su nakon preliminarnog prikupljanja podataka dotične ličnosti ucenjivali i angažovali kao agente. (Inače 7. aprila su već javili to da je u Ruži „uspostavljen red” i da rade i oni članovi koji su ranije kod opštinskog saveta prijavili svoju nameru o istupanju.)

Kao rezultat prinudnog kolhoziranja – odnosno u seljačkom žargonu „brojčanog unapređenja zadružnog pokreta” – za vreme leta je u županiji delovalo već sto devedeset pet SRZ-a, a od toga je početkom juna u sto osamdeset (prema jednom podatku od 16. avgusta već sto osamdeset šest) postojala osnovna organizacija, dok je među njima pak u dvadeset osam (to su bile SRZ sa velikom osnovnom površinom i brojnim članstvom) postojao i samostalni partijski sekretar. Tokom „kadrovskog pregrupisanja” sto dvadeset sedam kadrova (predsednik, agronom, knjigovođa) dospelo je u županijske SRZ, a uprkos tome gotovo četrdeset procenata predsednika i jedna četvrtina knjigovođa nisu imali nikakve kvalifikacije... Tada je već tri četvrtine obradive zemlje županije pripadalo „socijalističkom sektoru”. „Najgora” situacija bila je u Segedinskom srezu, pošto je u njemu „socijalističkom sektoru” pripadalo tek četrdeset procenata zemlje, dok je od trideset opština bilo svega trinaest „zadružnih”. (Pet gradova, kao i Makovski i Senteški srez, bili su proglašeni za „zadružne” gradove, odnosno srezove.)

Situaciju iz leta 1960. možemo upoznati iz jednog izveštaja datiranog sa 16. avgustom.³⁶ Po njemu, atmosfera među članovima ranije oformljenih kolhoza bila je dobra. Među novoformiranim SRZ-ima „problemi” su ranije postojali u Ruži, dok se u julu pak broj namera o istupanju „u većem omeru” manifestovao u Temerkenju. (Tu je sto četrdeset članova predalo rukovodstvu molbu za istupanje, pozivajući se na to da u kolhozu ne nalazi svoju računicu, no bilo je i takvih koji su molbu predali samo zato što su „čuli da se ona sada može predati.”) Zarad demobilizacije „pokreta za istupanje” rukovodstvu SRZ je od strane partijskog komiteta pružena „politička pomoć”, zahvaljujući kojoj su molbe povučene.³⁷ (Izveštaj ne referiše o tome koji su udeo u pružanju „političke pomoći” imali policija i služba državne bezbednosti...) To da deo članstva „zajedničku svojinu” nije smatrao svojom predstavljalo je opštu pojavu. „*To se manifestuje i u tome* – pisali su Andraš Žibok i Lajoš Feher – *što sitni i srednji seljaci koji se učlanjuju sa zemljom i poljoprivrednom opremom na obavezu unosa često gledaju tako kao da im seljačka radna zadruga oduzima njihovu svojinu. Novi članovi*

36 AČŽ, MSRP-spisi, 1. fond, 14 fondovna grupa, 73. kutija, 3. depoziciona jedinica, - str. 149-158.

37 U vezi temerkenjskog kolhoziranja pogledati objekatski dosije Ferenc Huske: IASDB, O-1497/134. i prilog br. 6.

često osećaju da ne rade za sebe već za zadrugu, pošto se tek krajem godine ispostavlja šta će član za svoj rad dobiti.” To, naravno, nije bio županijski, već državni problem. Članstvo je zbog sistema nagrađivanja³⁸ utemeljenog na „jedinici rada” (sovjetskog tipa) živelo u konstantnoj neizvesnosti, budući da se tek prilikom završnog računa na kraju godine ispostavljalo „koliko je vredeo” njihov tokom godine učinjeni rad. (Zbog toga je više njih isticalo da je od ovoga bolji bio i stari svet služinčadi, jer se tada barem tačno znalo na koji se dohodak mesečno, odnosno godišnje, može računati.) Averzija prema sistemu „jedinice rada” bila je tolika da je u jednom delu SRZ ona počela da biva potiskivana u pozadinu u korist isplate u gotovom novcu (ili napoličarstva) – što je, međutim, izazvalo negodovanje ortodoksnog partijskog rukovodstva.³⁹ Rukovodstvo SRZ dospelo je između dve vatre: oni uistinu nisu mogli da odstupe od sistema „jedinice rada”, odnosno od centralistički forsiranog tzv. tipskog statuta, no članstvo je takođe na neki način trebalo učiniti zainteresovanim, pošto bi inače ostali bez trudbeničkih ruku u sezonskim poslovima.⁴⁰ Ovu dilemu svugde su pokušali da reše na drugačiji način.

Što se rukovodstva zadruga pak tiče, njihov je „politički i stručni nivo”, prema podnosiocima izveštaja, generalno umnogome bio poboljšan (šezdeset šest predsednika je završilo „predsedničko-edukativni kurs”, šestorica su imali fakultetsku, a trinaestorica pak diplomu više ekonomske škole), no četvrtina njih još je uvek bila slaba: sedamdeset i tri predsednika kolhoza nisu raspolagala ma kakvim kvalifikacijama. U četrdeset četiri SRZ-a nije bio uposlen ni jedan jedini agronom, dok je u šezdeset osam agronom prispeo „pregrupisanjem”, a u četrdeset i pet pak uz pomoć države. Jedna četvrtina knjigovođa bila je bez kvalifikacija, diplomama je raspolagalo svega pet procenata njih, dok je četrdeset procenata imalo barem maturu.

U više kolhoza je od samih početaka postojao ozbiljan nedostatak radne snage, pri čemu se jedan od najvažnijih uzročnika mogao naći u tome što su mladi prilikom „zadružne reorganizacije” „glasali nogama”, odnosno nije im bilo ni na kraj pameti da

38 „Jedinica rada predstavlja u prirodnim mernim jedinicama izraženu količinu raznih poljoprivrednih poslova, koju pojedini član može da ostvari uz prosečan intenzitet rada i pod prosečnim okolnostima.” (Honvari, cit. delo. -str. 192). To koliko je tokom date poslovne godine „vredela” jedna „jedinica rada” nije stajalo u tesnoj vezi sa količinom i kvalitetom obavljenog posla. Njen izvor bio je ostatak po od strane države diktiranim cenama obračunatog neto-cenovnog dohotka koji je preostajao nakon odbitka obaveza koje su bile propisane prema državi, te se zbog toga uvek tek prilikom završnog računa na kraju godine ispostavljalo koliko to forinti „vredi” jedna „jedinica rada”.

39 Videti u: Žužana Varga: *Politika, afirmacija seljačkog interesa i zadruge u Mađarskoj 1956 - 1967*. IP Napvilág, Budimpešta, 2001. - str. 43-57.

40 Iz izveštaja od 10. septembra ispostavlja se da na više mesta „postoji takvo raspoloženje da članovi žele da odu u druga područja kako bi se latili berbe kukuruza”, zarad toga da bi mogli da obezbede držanje životinja na okućnici. Na taj su način želeli da dođu do izvesne količine gotovog novca, pa je zbog toga postojalo strahovanje da neće biti koga da obere kukuruz SRZ...

u njih stupe, radije su odlazili na bliže – ili udaljenije – državno radno mesto da rade za mesečnu platu. Naravno, to takođe nije predstavljao isključivi problem Čongradске županije, već državni problem. Nedostatak radne snage istinski je mogao da bude rešen tek onda kada se zadruge u dovoljnoj meri uspelo mehanizovati.

U leto 1960. je kao rezultat „brojčanog razvoja zadružnog pokreta” u županiji preostalo tek sedamnaest takvih opština u kojima su prevagu imali individualni poljoprivrednici. (To je značilo dvadeset tri hiljade četiri stotine sedamdeset „organizovanih” porodica sa sto sedamdeset dve hiljade jutara, pri čemu je odlučujući deo živeo u Homokhatšagu.⁴¹) *„U ovim opštinama – može se pročitati u izveštaju Žiboka i Fehera – politička atmosfera, stav samostalno delujućih seljaka spram organizovanja je rezervisan. Većina njih računa na reorganizacije, no inicijativa se sa njihove strane ne opaža. Svi su ubeđeni u to da će pre ili kasnije postati članovi seljačkih radnih zadruga, ali se i nadalje čvrsto drže svojih individualnih gazdinstava i učiniće sve zarad prolongiranja vremena pristupanja.”* U više sela moglo se opaziti da je deo samostalnih poljoprivrednika („naročito obrazovani”) bio siguran u to da u županiji do kraja godine kolhoziranje neće biti nastavljeno. Pojedinci su govorili da pre ili kasnije treba pristupiti, oformiti kolhoz, pošto se nalaze u ekonomskom gubitku, mašinske stanice, na primer, njih tretiraju kao drugorazredne, dok veštačko đubrivo jedva da dobijaju.

Partijski rukovodioci i rukovodioci saveta u ovih sedamnaest notornih opština su, naravno, tražili „što skorije pokretanje organizovanja”, no na lokalne organizatore, međutim, jedva da se moglo računati, maksimalno tek na petsto – petsto pedeset njih, te je zbog toga „za reorganizaciju” bilo potrebe za „spoljnom snagom”. (To jest delimično je opet iz grada trebalo izaslati agitatore, a delimično je pak već organizovane poljoprivrednike trebalo uputiti u susedna sela.)

U još „ustežućim se selima” kampanja je iznova započela u zimskom periodu. Petog decembra je „u još neorganizovanim” opštinama započet „konkretan organizacioni rad”. U prvom taktu na red su došli Pustaser, Ševenjhaza, Kištelek i Čengele, dok je u drugim selima pak započet „pripremni politički rad”. U agitaciji je učestvovalo šest stotina dvadeset „u organizacionom radu vičnih i doraslih pogonskih radnika.”⁴² U novom izveštaju koji je načinjen u prvim danima januara 1961.⁴³ Žibok i Lajoš Feher su referisali da „*trudbenički seljaci generalno ne ispoljavaju veći otpor, shvataju neophodnost zadružnog organizovanja. Najčešće bez protivljenja potpisuju pristupne izjave.*” (Šta bi drugo i mogli da učine? Maksimalno bi mogli da rizikuju upoznavanje

41 U po Segedinskom srezu opstojecim - i velikim delom još uvek „neorganizovanim” - selima, odnosno po raspršenom svetu salaša, bavili su se ekstenzivnom ratarskom biljnom proizvodnjom (koja je obezbeđivala prilično mali dohodak), a delom pak proizvodnjom voća i grožđa, od kojeg je poticao njihov prilično lep prihod.

42 AČŽ, MSRP-spisi, 1. fond, 14 fondovna grupa, 73. kutija, 3. depoziciona jedinica, - str. 170.

43 AČŽ, MSRP-spisi, 1. fond, 14 fondovna grupa, 73. kutija, 3. depoziciona jedinica, - str. 1-3.

sa „kondenzovanim narodnim vaspitačem”, brutalnošću prerevnosnih agitatora, policajaca, radničkih stražara...)

Do 3. januara „pokret seljačkih radnih zadruga” uvećao se za više od četiri hiljade osamsto porodica, pet hiljada članova i dvadeset pet hiljada jutara. Organizovanje članova porodica u kolhoze i sada je bilo u „sporom tempu” – zapravo jedva da je uspelo: samo je jedna desetina onih koji su pristupili predstavljala članove porodice. Izostanak članova porodice može se objasniti putem više činilaca. S jedne strane ranije već pomenuta dohodovna nesigurnost usled obračuna po „radnoj jedinici”. Mnogi nisu pristupili zbog toga što bi tada i oni trebali da plaćaju sindikalno socijalno osiguranje, dok su državni uposlenici sa radnom knjižicom zbog članstva glave porodice u SRZ-u i tako participirali u punoj lekarskoj nezi.

Nova kampanja okončana je u januaru atraktivnim rezultatom: u Segedinskom srezu (tu je bilo najviše „ustežućih se opština”) je od sedamnaest „individualnih opština” nastalo deset „zadružnih opština”.⁴⁴ Do kraja januara pristupilo je sedamnaest hiljada porodica sa sto hiljada jutara (više od tri hiljade jutara vinograda i voćnjaka „pivremeno” je ostalo u individualnom korišćenju članova). Jedan od najvećih uspeha bilo je „ubeđivanje” Saćmaza, gde su živeli najbogatiji seljaci županije. (To se moglo zahvaliti intenzivnoj proizvodnji voća.) Na samom početku januara pristupile su četiri stotine četrdeset dve porodice, te pet stotina četrnaest članova, predavši „u zajednicu” gotovo hiljadu četiri stotine jutara oranica, kao i tri stotine četrdeset jutara vinograda i voćnjaka, te je oformljena zadruga „Kajsijin cvet”.⁴⁵

Petog februara 1961. Izvršno veće MSRP Čongradske županije i Izvršno veće Županijskog saveta izdali su zajedničko saopštenje u kojem su ponosno saopstili da je „Čongradska županija postala županija seljačkih radnih zadruga”.⁴⁶ Konačno su uspešno realizovana očekivanja iz centra. Županija se i tako gegala prilično na začelju „takmičenja u pozadruživanju”: posle županija Đer i Solnok u zimu 1959-60. „zadružne županije” postale su takođe i Fejerska, Vesprenska, Šomodška i Heveška.⁴⁷ Istina, Sabolč-Satmarsku se uspelo „slomiti” tek nakon Čongradske...

Partijska država je kao rezultat poslednjeg talasa kolhoziranja u potpunosti uspela da početkom 1961. „glajhšaltuje” provincijski agrar, da individualne poljoprivrednike natera u „zadruge” sovjetskog tipa, što je imalo ogromnu ekonomsku i društvenu cenu. Razmatranje ovog pitanja, međutim, predstavlja zadatak jedne druge studije.

44 Pustaser, Ševenjhaza, Kištelek, Čengele, Balašća, Ettemeš, Pustamergeš, Ileš, Foraskut, Saćmaz. *Novine Čongradske županije*, 22. januar 1961. „Bezmalob je četrnaest hiljada porodica stupilo u SRZ-e u Segedinskom srezu”.

45 Videti u *Novinama Čongradske županije* u broju od 6. januara 1961: „Kako zamišljaju budućnost novi saćmaški članovi SRZ?”

46 *Novine Čongradske županije*, 5. februar 1961.

47 Tereza Kovač: *Preobražaj seljačkog privređivanja i društva*. IP L'Harmattan, Budimpešta, 2010. - str. 128.

VIKTOR NEMET

POLJOPRIVREDA U MAĐARSKOJ
KRAJEM XIX I POČETKOM XX VEKA¹

Cilj mog konkursnog rada je predstavljanje poljoprivrede krajem XIX i početkom XX veka. Tokom mog rada kao izvorник sam koristio oralnu istoriju, načinivši intervju sa mojim dedom, Dušanom Grujinom.

Velike političke, ekonomske i društvene promene, poput Prve industrijske revolucije ili ukidanja feudalizma, u Mađarsku su prispele relativno kasno. Ipak, u XIX veku se nakon nagodbe i u Mađarskoj zbila poljoprivredna revolucija. San Ištvana Sečenjija je ostvaren, te je došao red na regulisanje i zaštitu od poplava reka (Tise, Dunava, Begeja i Tamiša) i činjenje istih plovnim. Time je u znatnoj meri uvećana obradiva ziratna površina, budući da je zahvaljujući tome njena veličina sa 14 miliona jutara skočila na 22 miliona. Parobrodarstvo i železnica su pored toga osigurali jeftin, brz i siguran transport poljoprivrednih i drugih industrijskih artikala. Ovde treba da pomenem da je krajem XIX, odnosno početkom XX veka današnja Vojvodina raspolagala najgušćom železničkom mrežom u Evropi, što je obezbedilo ekonomsko razviće ovog područja. U grandioznom razviću poljoprivrede svoju ulogu imali su plodored, uvođenje dubrenja, započinjanje oplemenjivanja, dok je prelazak na stajsko držanje stoke nastupio pak kao posledica veličine pašnjaka. Uzgoj stoke je zahvaljujući obradivim površinama dospeo u krizu, veličina pašnjaka je smanjena, došlo je do prelaska na stajsko držanje stoke, a umesto ispaše pak do prehrane krmivom. Smanjen je fond ovaca, dok je umesto podolskih goveda došlo do prelaska na krupnu stoku povećane mlečnosti, odnosno do sve veće supstitucije mangalice mesnatijim vrstama svinja.

Na više od 50 procenata obradive zemlje gajena su žita, a i među njima prvenstveno pšenica. Iz budimpeštanskih mlinova izlazilo je najkvalitetnije brašno svetskog nivoa. Kao što sam to i ranije pomenuo, veličina obradivih ziratnih površina uvećana je za 60 procenata. Što se pak okopavina tiče, Mađarska je u proizvodnji kukuruza bila vodeća država Evrope, dok je na svetu bila druga iza SAD. Pored toga, u značajnoj meri je porasla proizvodnja šećerne repe i krompira. Ovoliku količinu poljoprivrednih proizvoda bilo je potrebno uskladištiti i preraditi. To pak nije imalo uticaja samo na razvoj skladištenja i saobraćaja, već i na razvoj prehrambeno-prerađivačke industrije, odnosno po osnovu lančane reakcije do rasta mašinske industrije. Veoma je važno pomenuti da

¹ Nagrađivana studija konkursa *Zaboravljena prošlost – koreni industrijske i poljoprivredne proizvodnje*

je u Mađarskoj već krajem XIX veka delovao sistem selekcije setvenog semena, te je ona po tome bila prva u svetu.²

Na veleposedima zemlju su orali parnom mašinom vučeni višebrazdni redni plugovi (parni plugovi). Na malim i srednjim posedima konji su vukli i sejačicu i vršalicu koje su se pojavile u poslednjim decenijama XIX veka. Konje su polako zamenili traktori koji su se pojavili u prvim decenijama XX veka. Uz pomoć parnih mašina u znatnoj meri je smanjeno vreme vršidbe, te je umesto cele sezone ona trajala samo 2-3 nedelje.

Velika je pažnja na nivou države bila posvećena obrazovanju poljoprivrednika, te je zarad očuvanja plodnosti zemljišta osim plodoređa uvedeno i đubrenje i prihranjivanje veštačkim đubrivima. I na području Delvideka, današnje Vojvodine, oformljena su udruženja poljoprivrednika, otkupne i prodajne zadruge. Nisu proizvođeni isključivo već pominjana pšenica, strmná žita i kukuruz, već kukuruz i druge industrijske biljke, kao što su na primer šećerna repa, konoplja, lan, suncokret, uljana repica, itd. Što se vinogradarstva i vinarstva tiče, epidemija filoksere iz osamdesetih godina XIX veka prouzrokovala je ogromne štete i u našem kraju. Treba, naime znati da je Srem još i u srednjem veku predstavljao vinarsko područje.

Uprkos velikih promena i razvoja agrarno pitanje ostalo je nerešeno. Položaj seljaštva je i nadalje bio težak, pretežno zbog toga što je veći deo zemljišnih površina bio u vlasništvu veleposednika i crkava. Deo seljaka je oskudno živio od kubikašenja, služenja i nadničarenja. Pošto industrija nije bila u stanju da u potpunosti uposli i prekvalifikuje ovaj sloj, u prvim decenijama XX započeto je iseljavanje, koje do dana današnjeg karakteriše i prve decenije XXI veka.

IZVORI:

1. Dušan Grujin, Bogaraš
2. https://hu.wikipedia.org/wiki/HSCS_izz%C3%B3fejes_traktor, pristupljeno 12. VI 2018.
3. http://technika.gmgi.hu/uploads/termek_148/hscs_traktorok_a_fejlesztes_tukreben_1923_1948_12_11.pdf, pristupljeno 12. VI 2018.
4. https://www.farmit.hu/sites/default/files/documents/agroforum/DrSzekeresB_2013jun.pdf, pristupljeno 12. VI 2018.
5. http://www.ma.hu/uzlet/315641/A_magyar_vetomag_mindenutt_keresett_a_vilagon, pristupljeno 12. VI 2018.

2 http://www.ma.hu/uzlet/315641/A_magyar_vetomag_mindenutt_keresett_a_vilagon, pristupljeno 12. VI 2018.

KORIŠĆENA LITERATURA:

1. Ivan T. Berend – Đerd Ranki: *Izlasci iz ekonomske zaostalosti i porazi u Evropi XIX veka* (Ekonomska i Pravna naklada, Budimpešta. – 1979)
2. Zoltan Fonađ: *Modernizacija i formiranje građanstva 1849–1914* (IP „Čokonai”, Debrecen. - 2001)
3. Andraš Gergelj (ur.): *Istorija Mađarske u XIX veku* (Oziris, Budimpešta. – 2005)
4. Dr Kalman Čehak: *Istorija Mađarske od epohe Hunjadija do revolucije i oslobodilačke borbe iz 1956.* (Atlantis, Novi Sad. – 2002)

DUŠAN GRUJIN, BOGARAŠ (INTERVJU)

Moj deda, Dušan Grujin (stanovnik Bogaraša, rođen 1. januara 1953, bavi se poljoprivredom). Pošto su u to doba živeli njegov otac i deda i bavili se poljoprivredom, postavio sam mu par pitanja skopčanih sa temom, a on je na najveći deo mojih pitanja umeo i da odgovori. Njegovi odgovori su precizni i dobro se mogu razumeti.

– **Kakva su sredstva korišćena u obradi zemlje krajem XIX i početkom XX veka?**

– U početku su za obradu zemlje korišćeni drveni plug i volovi. Moguće je da to zvuči neverovatno, ali to je bilo tako. Kasnije su se za obradu zemlje koristili plugovi izrađeni od gvožđa i konji. Plug je mogao biti sa 1, 2 ili čak i 3 raonika. Koji je kada bio korišćen zavisilo je od toga koliko je tvrda bila zemlja, da li je gazda želeo da ore duboko, kao i umnogome u zavisnosti od snage konja. Konji su vukli i sejačicu i vršalicu. Konje su lepo, polako, zamenili traktori. Smatralo se veoma velikim napretkom ako je pojedinai gazda raspolagao traktorom. Mogao je da obradi znatno veću zemljišnu površinu, pride tome i brže i efikasnije nego da je radio sa konjima.

– **Koje su vrste konja bile najpodesnije za obradu zemlje?**

– Ja mislim da su to bili nonijusi i belgijaneri, pošto smo mi koristili ove vrste. Lipicaneri već nisu bili mnogo podesni za obradu zemlje. Radije su bili, nazovi paradni konji, zbog njihovog karakterističnog, visokog hoda.

– **Kojim dobrim osobinama su raspolagale navedene vrste konja?**

– Pa, počeo bih od nonijusa. Nonijusi su engleski polukrvni konji. Snažni, mišićavi, konji mirnog temperamenta. Na njima se može naći malo belega. Prsa su im zaobljena. Visina hrbata im je 155–160 cm. Mogu biti mrke, tamno mrke ili crne boje. Generalno možemo razlikovati dve podvrste. Korpulentniji je dobrim delom mezehedeški. Manji, hortobađski, mršaviji je i pretežno je mrke boje. Bez obzira na to, za obe podvrste je karakteristično da su izdržljivi, kao i da su sposobni za trajni učinak. Izvrnsni su zaprežni konji, no mogu se i jahati.

Belgijaneri su odgajani isključivo za rad. Mađarski hladnokrvni konji. Dobri su kasači. Raspolazu velikom telesnom masom i čvrstom građom. Visina grebena u ždrebaca iznosi 153–165 cm, dok u kobila pak samo do 150–160 cm. Mogu biti mrke, bele, sive, žute i crne boje ili različitih kombinacija i nijansi ovih boja. Prijateljske su naravi, poučljivi.

Lipicaner nije preterano visokog rasta, ali je plemenit, toplokrvna vrsta. Uši su mu velike. Telesna građa mu je elegantna. Ima mišićav, zaobljen vrat i sapi. Visina grebena u ždrebaca je 155–177 cm. Ima tvrdo kopito. Može biti sive, mrke i crne boje. Veoma je popustljiv i bistar. Kao što sam maločas pomenuo, ima karakterističan visok hod, zbog toga je pre konj pogodan za paradu nego za rad. Obično se uprežu u kočije i zaprege.

– **Koje su mane navedenih vrsta konja?**

– Nijedna nema mana. Svaka je vrsta uistinu dobra. Imaju svoje karakteristike.

– **Kada su se na našem prostoru pojavili prvi traktori?**

– Na našem su se prostoru, mislim u Bogarašu, traktori pojavili između 1932–1937. Poimenično, Jožef Tot i Tibor Tot bili su gazde koje su imale traktor. Kasnije, između 1939–1940. vlasnik jednog traktora postao je i Gabor Šatai.

– **Koje su marke traktora bile omiljene?**

– Traktori „Hofer”. U početku su bili jednocilindrični traktori sa usijanom glavom, koji su bili podesni za obradu zemlje i za pogon vršalice. Kasnije su se pojavili dvotaktni „Hofer” G-35 traktori, koji su bili veoma rasprostranjeni, pošto su mogli da se nađu na gotovo svakom mađarskom gazdinstvu. U 1943. počeli su da prave takve traktore kod kojih su dva prednja točka bila izrađena od čelika, sa ravnom površinom, dok su na dva zadnja točka bile kandže. Polagano se pojavio GS-35, koji je predstavljao rezultat daljeg razvoja G-35. Taj se od prethodnog modela razlikovao po tome što je bio opremljen gumenim točkovima, kao i po tome što je imao posebnu pogonsku osovinu koja je bila važna za priključne uređaje. GS-35 je izrađivan i u guseničnoj izvedbi za obavljanje radova na teškom terenu. Za oba modela karakteristično je vođeno hlađenje. Dužina „Hofera” G-35 kao i „Hofera” GS-35 je 3,05 m. Visina sa izduvnom cevi i prečistačem za vazduh 2,15 m. Visina bez izduvne cevi i bez prečistača za vazduh iznosila je 1,60 m. Širina 1,75 m. Težina traktora bez kandži, alata, goriva i vode iznosila je 2,5 t, to jest 2.500 kg. U pedesetim godinama već je bio smatran zastarelim, pošto su njihovo mesto preuzeli traktori sa dizel-motorom.

– **Zbog čega su bili toliko omiljeni traktori ovog proizvođača?**

– Zbog toga što su bili veoma robusne mašine. Dug im je bio vek trajanja. Oправка nije bila toliko skupa, a tokom rada su trošili malo goriva.

– **Koji su priključni uređaji bili korišćeni?**

– Manje prikolice, koje su bile od 1,5–2 t. Grabilica za detelinu. Malčice čudno zvuči, no u to vreme je tako nazivana. Treba je zamisliti kao grablje, samo znatno veće nego normalne grablje. Otprilike širine 2 m, vezivane su za konje i konji su ih

vukli. Vraćajući se na prikolice. Takođe su ih vukli konji, a kasnije traktori. Prva kola bila su izrađena od drveta i gvožđa. Sami točkovi kola bili su izrađeni od drveta, no bili su obloženi gvožđem, da točak ne bi propao. Konstrukcija kola bila je od gvožđa. Takvi su bili i fijakeri. Kasnije su došle prikolice sa gumenim točkovima, ali one nisu imale stranice, no uskoro su se pojavila kola koja su bila opremljena stranicama, a i kočnicom. Plug. U početku su i oni bili izrađivani od drveta. Plugovi su u to doba još umnogome bili u početnom stadijumu. Obrada zemlje tim sredstvom bila je teška. Lako se kvario usled izloženosti vremenskim prilikama i zbog konja. Drvene plugove su polako zamenili gvozdeni plugovi, koji su mogli da budu jednobrazdni, dvobrazdni, a i trobrazdni. U početku su ih vukli konji, a kasnije pak traktori. Bili su efikasniji od drvenih plugova, no konjima je bilo teže da ih vuku. Da bi se u obradi zemlje olakšalo konjima, plugovi su opremljeni točkovima. Zahvaljujući tome bilo je lakše i radniku i konju, jer je poljoprivrednik mogao da gura plug, a time je i konju bilo lakše. Drugi važan faktor na koji je točak uticao bila je dubina oranja. Sejačice. Sejačice su takođe vukli konji, a kasnije traktori. U to vreme sejačica je bila širine 2 m, a njeni točkovi su bili isti kao i oni kod prvih prikolica. Kada su sejačicu vukli konji točkovi su se okretali, a zahvaljujući točkovima mogla je da radi i sejačica. Kasnije su modifikovane i sejačice, ali do toga je došlo tek u pedestim - šezdesetim godinama XX veka. Vršalica. Takođe su je vukli konji, a potom traktori. Radila je na istom principu kao i sejačica.

– **Na kolikoj su zemljišnoj površini radili vaši roditelji?**

– U to vreme moji su roditelji privređivali na zemljišnoj površini od 90 hektara. To nas je obilato snabdevalo urodom. Veliki deo naše zemlje bio je u okolini Sente, no konfiskovali su, nažalost, prilično mnogo. Sveukupno je ostalo 20–25 jutara. Kasnije je na zemljišnim posedima koji su od nas konfiskovani bila izgrađena senčanska šećerana.

– **U to je vreme moglo da se živi od poljoprivrede?**

– Da. Štaviše, daleko bolje nego od zanatstva ili od raznih drugih poslova. Biljne proizvođače i uzgajivače stoke su cenili. Bilo je dobro plaćeno. Rad je imao vrednost, a i novac takođe.

– **Poljoprivreda je uživala potporu do nekog nivoa?**

– Ne, ali za njom i nije bilo potrebe, pošto je sve imalo dobru cenu. Cene nisu toliko varirale kao u današnje vreme.

– **Molim vas da izrazite vaše mišljenje u vezi ove teme.**

Moje je mišljenje da je onda zbog cena bilo mnogo bolje. One nisu varirale, bile su na stalnoj vrednosti. A šta je danas? Ne može se znati ni to šta koliko košta. Stalno se menja i cena pšenice. Takva je situacija i sa životinjama. Naročito sa svinjama. Istina je da postoje subvencije, međutim, to je veoma malo. Ja bih samo toliko želeo da dodam svemu.

VUKOVIĆ MARIO
VRŠIDBA U ALFELDU, U OKOLINI SENTE¹

RUČNA VRŠIDBA

Mlatilo kao sredstvo za izbijanje zrna generalno je rasprostranjeno po znatnom delu Evrope. Mađarska reč *čep* po svoj je prilici južnoslovenskog porekla i javlja se već počev od XII veka, istina samo u obliku kognomena. Mlatilo je ručno sredstvo koje služi za izbijanje zrna žita iz klasa. Njegov najjednostavniji oblik predstavlja štap, čija je upotreba zarad izbijanja zrna kod određenih biljaka (npr. konoplje, suncokreta, mahunarki) opstala do naših dana. Za žita je, međutim, korišćen *mlatač* koji se sastojao iz oko 150–200 cm duge *držalice* i 70–80 cm dugog *mlata*. Mlat je za držalicu vezivao jak kaiš i to mahom uz pomoć za gornji deo držalice i mlata privezane *glave-mlatače* ili *unkaša*. Držalica je uvek bila izrađivana od lakog drveta, uglavnom zove, dok je mlat bio izrađen od otpornijeg bagremovog drveta. Glava-mlatača se na držaljici redovno obrtala.

Mesto vršidbe je redovito bio centralni deo pojate ili prostor ispred žitnice, koji je bio pripremljen poput vršidbenog gumna. Sam posao tekao je u zavisnosti od toga u kom je cilju obavljana vršidba. Ukoliko je vršidba obavljana zarad dobijanja krovine – a to je bilo uobičajenije – tada su snopovi krovine bili sučelično polagani u redu u gredice, pa su bili ovršeni sa dve strane. Naziv ovog postupka je *starenje*, *stranjenje*, ili *preticanje*. Potom su razvezani snopovi mlaćeni još jednom sa obe strane sve do kraja. To je bilo *mlaćenje načisto*, *izvršivanje*, ili *krovinjarenje*. Obrtanje se vršilo držalicom ili golim rukama. A kada više nije bilo zrna u klasu *kupljena je krovina*, odnosno hvatana je slama ispod klasa u rukovet, istresano je seme iz nje, te je – oslobođena od zamršenih slamki i lupnuta pri korenu rukoveti – krovina posebno slagana. Zrnevlje je čišćeno *sipanjem*, dok je zamršena slama iznova mlaćena mlatačom. Čista krovina je motkom-snopljarkom vezivana u snop. Za izradu krovine je naročito u onim krajevima Alfelda u kojima je glavni vid dobijanja zrna bila vršidba na gumnu, često korišćen i stolac, *klupa za vršidbu*. To su bili ili na nogare postavljena obična vrata, ili pak daska na čije su krajeve učvršćivani i zupci. Snopovi raži su, uzeti u male rukoveti, bili udarani po ovima, pa se tako dobijala lepa, čista krovina. Ručna vršidba raži na ovakvim stolcima ili stolovima redovito se obavljala nakon *starenja*, umesto *mlaćenja načisto*. Ukoliko se, međutim, nije želela dobiti krovina, ili ukoliko nije vršena vršidba raži, red je umesto drugog gorepomenutog radnog postupka dolazio

¹ Nagrađivana studija konkursa *Zaboravljena prošlost – koreni industrijske i poljoprivredne proizvodnje*

na lomljenje strukova, što je nazivano *gruvanjem*, *slamarenjem*. Gruvanje je moglo da bude obavljano i na početku vršidbe, no radije je obavljano na kraju, red je dolazio na njega kao na završetak posla. Ono se sastojalo iz toga što su snopovi polagani po strnjici u dva reda, te su im dvostranično mlatilicom lomljeni, *izgruvavani*, strukovi. Potom su izlomljeni panjoliki snopovi razvezivani, njihova je slama mlatilicom *izvršena*, odnosno mlaćena je sve dok se slama sa mesta vršidbe nije razletela na dve strane.

Jedan čovek je retko obavljao vršidbu, posao su redovito obavljale grupe, čije je brojno stanje iznosilo od 2 do 9 osoba. Najčešća je bila grupa od po 5-6 ljudi. Kod malobrojnih grupa trebalo se mnogo žuriti, dok je kod većih posao tekao sporo, a članovi grupe su se uzajmno i ometali. Članovi ekipe su obuhvativši gredicu stajali sučelice, te su jedan za drugim udarali u ritmu. Rad je na ovaj način bilo potrebno izuzetno uskladiti – ko nije pazio lako je mogao da doživi da mu bude „izbijeno mlatilo”. Vršidba je po snopovima u gredici kontinuirano napredovala duž reda, i to tako što se sa svakim udarcem malčice kretalo dalje. Nakon udarca mlatilica je podizana, te je iznad glave kružnim pokretom obrtana i sa zamahom, većom snagom, udarana.

Vlastelinstva su vršaće redovno ugovorno angažovale jednovremeno sa sklapanjem ugovora o žetvi. Vršaći su dobijali udeo u ovršenom žitu i posebnu *snopovinu* za vezivanje krovine. Vršaći su svoj posao započinjali nakon žetve, krajem avgusta, a koji je pak po većim vlastelinstvima gde se zrno samo ručnom snagom odvajalo od slame trajao preko cele zime. Na mnogim mestima su vršaćima koji su pristigli iz daleka na raspolaganju stajale vršaone u kojima su oni nedeljama stanovali. Vršidba je obavljana u *vršidbenim pojatama*.

Domovinu osvajajući Mađari su urod zrna prvenstveno dobijali vršidbom na gumnu, no može se pretpostaviti da su poznavali i onovremeno za severnu u zapadnu Evropu karakterističnu vršidbu. Verovatno je da su jednostavni vršidbeni postupci – ručna vršidba, kao i vršidba na gumnu – u vekovima nakon naseljavanja paralelno egzistirali jedni uz druge kao postupci za dobijanje zrna na manje plodnim ili manjim oranicama, odnosno na površinama sa većom plodnošću. Razdvajanje od vršidbe na gumnu počev od XII veka kontinuirano su potpomogle zgrade za čuvanje žitarica (ambari) koji su postali odomaćeni po hladnijim-kišovitim krajevima. Ručna vršidba i tlāk su se, kao i sa njima skopčane zgrade za čuvanje žita, odnosno pohranjivanje pod otvorenim nebom, do XVIII–XIX veka odelili na celokupnoj površini Karpatskog bazena. Potiskivanje ručne vršidbe ubrzalo je širenje vršalica. Nezavisno od toga, međutim, ručna je vršidba, onde gde je bilo potrebe za krovinom – bilo za izradu krovova, bilo za druge potrebe – sporadično opstala gotovo do naših dana.

Ručno mlatilo je inače, kao dinamično udaračko sredstvo, okovano i nabijeno klinovima, povremeno – npr. prilikom seljačkih ustanaka – služilo i kao oružje.

TLÂK (VRŠIDBA UZ POMOĆ ŽIVOTINJA)

Tlâk predstavlja izgazivanje semenki žitarica, ređe pak mahunastih biljaka, putem životinja. Produktivniji tlâk upražnjavan je onde gde su ga omogućavali viši prinosi i vremenske prilike. Pored toga što je ovo brži postupak, *vršidba* je bila postupak za dobijanje zrna na manjim zemljišnim površinama ili kod slabijeg uroda. Ekskluzivnost potonje je verovatna na padavinama obilatijim, po prirodnim karakteristikama nepovoljnijim brežuljkastim i planinskim područjima.

Razdvajanju ova dva postupka za dobijanje zrna u znatnoj meri je nakon XII veka doprinela izgradnja zgrada za pohranjivanje žitarica po kišovitim predelima. Do XVIII i XIX veka tlâk i vršidba, kao i s njima skopčano pohranjivanje na otvorenom, odnosno širenje zgrada za pohranjivanje žitarica (ambara) po svim područjima Karpatkog bazena, bili su dobroano odeljeni i manifestovali su dvojstvo u privređivanju. Tlâk je bio karakterističan za centralna područja (Alfeld i područja na njegovoj periferiji, Istočno i Centralno Zadunavlje), dok je vršidba bila karakteristična za zapadna i severna brdovita i planinska područja, kao i za Erdelj. Tamo gde su tlâk i vršidba opstojali istovremeno (istočna polovina Zadunavlja, severni i istočni periferni delovi Alfelda) najviše je vršena raž, dok su druge žirice tlačene.

Mesto za obavljanje tlâke, a ujedno i mesto za pohranjivanje, bilo je gumno. Njegovo je mesto najčešće bilo uz seljačku stambenu zgradu, u centru ekonomskog dvorišta, ili u slučaju dvojnolotnih naseobina po njima korespondentnim trlištima. Prigodno gumno bilo je izrađivano i na strništu. Po strnjici rašireno žito naziva se *gredica*, a postupak *gredičarenje*. Veličina gredice zavisila je od veličine gumna, vremena namenjenog tlâki i životinja koje su gazile. Njen oblik je varirao po oblastima. Mogla je da bude u vidu prstena ili u obliku diska. Razvezani snopovi ili u *plast* prikupljeno žito stavljano je u gredice tako da klasje ne leži vodoravno, već u redu naslonjeno jedno na drugo.

U ranijim vekovima tlâk je obavljan uz pomoć rogate stoke. Ovaj način rada je do kraja prošlog veka sporadično opstao u južnim i istočnim oblastima Alfelda. Od početka prošlog veka, međutim, ulogu rogate stoke je u brzom tempu preuzeo konj, koji se u to vreme iz ranije saobraćajno-transportne životinje transformisao u najvažniju radnu životinju seoskog gazdinstva. U drugoj polovini prošlog veka po područjima, mestima i gazdinstvima se varijabilno obavljao tlâk sa po 2-12 konja. Životinje su na u zavisnosti od oblasti različite načine terali po gredici. Teralac je stajao na sredinu, ili je stupajući njihovim tragom i držeći ih na ularu terao konje u krug. U južnomadarskim područjima konje su vezivali za u središtu gumna zabijeni kolac, te su krećući se za njima podsticali životinje na kružno kretanje. Ponegde je teralac po kružnom gumnu konje terao u spirali. Drugde je žito tlačeno tako što su konji terani u malim, uzajamno isprepletenim krugovima, *krugomice*. Na nekim mestima tlâk je obavljan i kolima koja su vukli konji. Ukoliko je gredica bila jednom temeljito pređena, bila je

gažena tako da nigde nije ostajala neizgažena, pa su životinje bile odvođene sa nje, a slama je pak drvenim vilama bila prevrtana, pa je ponovno započinjan tlâk. Nakon nove ophodnje izgažena slama je vilama pretresana, kako bi zrno žita palo na glatko nabijenu zemlju. Nakon ponovnog gaženja prazna slama je *obrubljivana*, vilama odnošena sa gumna. Nakon toga je vršeno tlačarenje, odnosno velikim je grabuljama sa krivim zupcima (*čakajućim grabuljama*) svlačena i *tlâka* (pleva). Na gumnu preostalo zrno je ušicama grabulja, hrpenom teglenicom ili daskom za zrno gurano na *hrpu*, te je moglo da započne čišćenje žita, *sipanje* ili *vijanje*.

Po onim spahilucima i seljačkim gazdinstvima gde nije bilo dovoljno lokalne radne snage za tlâku velikog uroda, upošljavani su i najamni tlačari. U vreme žitne konjunktura iz prošlog veka naročito veliki značaj imala je seoba najamnih seljaka-tlačara. Rada na tlâki su se prihvatili i takvi koji su inače na sopstvenom gazdinstvu radili manje produktivnom ručnom vršidbom. Put posloprimaca je, generalno uzevši, vodio sa severa na jug. Ljudi iz na severnom obodu Malog Alfelda ležećih planinskih krajeva išli su na obližnje ravnice i u Prekodunavlje, iz Baranje u Hrvatsku i Bačku, iz Kiškuna takođe u Bačku i Banat, sa Severoistočnog gorja i Heveša u Prekotisje, iz Njiršega i Hajdušaga u Južno Prekotisje i istočne rubne predele Alfelda. Posloprimci su redovito bili mali seoski prevoznici ili seljaci-srednjaci koji su mogli da drže dovoljan broj konja za tlâk. Njihovi pratioci i pomoćnici, *vilari*, poticali su iz redova agrarnog proletarijata. Njihove radne družine (*bande*) su, generalno, činili 3-4 čoveka i 4-6 konja. Za vreme njihovog pregalaštva obrazovali su zatvorene grupe, radeći napregnuto od ranog jutra do kasne večeri.

Tlâk je sa seoskih gazdinstava potisnula pojava vršalica u periodu između 1890. i 1910. Kasnije je tlâk obavljan samo sporadično, kao rešenje iz nužde.

MAŠINSKA VRŠIDBA

Vršalica predstavlja mehanizam za vršidbu žitarica i čišćenje ovršenog semena. Sa mehanizacijom vršidbe je eksperimentisano od kraja srednjeg veka, no najvažniji deo današnje vršalice, *bubanj*, izradio je tek 1786. Škotlandanin Endju Majkle. Nedugo potom više je engleskih pogona počelo da ga izrađuje, te se u izmenjenom obliku ubrzo proširio po Evropi. Tehnički razvoj se ubrzao kada je umesto životinjske snage za pogon uređaja počela da se koristi parna mašina (1849).

U Mađarskoj je podesnu vršalicu najpre konstruisao Ignac Martinovič, no njegov izum se, međutim, nije proširio, te se smatra za tehničko-istorijski kuriozitet. Prva vršalica u našoj domovini pojavila se 1802, no decenijama je funkcionisalo tek nekoliko njih. Desilo se i to da su sluge, strahujući za svoj hleb, jednostavno kvarili mašine, kao na pimer na Lilijenovom spahiluku. Njeno naglo širenje nakon 1848. počelo je, međutim, samo po spahilucima. Sa pojavom parnih vršalica započelo je potiskivanje vršalica na konjski pogon.

Nakon propasti oslobodilačke borbe iz 1848-49. zamljoposjednik Jožef Feher je uz pomoć iz Mađarske u Englesku emigrirajućega Lajoša Košuta 1852. doneo iz Linkolna u Novi Bečej prvu poljoprivredi namenjenu parnu mašinu u našoj domovini, u godini uvoza načinjeni Klejton-Šatlvortov parni lokomobil. Jednovremeno 19 ljudi angažujuća mašina od 6 konjskih snaga je tokom 48 godina vredno služila svoga vlasnika, bivajući u stanju da dnevno ovrši 5000 snopova. Njen kotao se danas može videti u stalnoj izložbenoj postavci Mađarskog muzeja poljoprivrede.

Njeno širenje manifestuje i to što su počev od 1861. i mađarske fabrike počela da izrađuju vršalice, no tada su u najvećem delu države još obavljani ručna vršidba i tlāk. Na imućnijim saoskim gazdinstvima se počev od sedamdesetih godina XIX veka počela širiti mašinska vršidba. Jedan od važnih uzroka za njeno rapidno širenje bilo je to što je vršalica davala čisto seme, te što je precizno razdvajala slamu, oklaske i plevu. Na razmeđu vekova mašine na konjski pogon su nestale, te su do 1914. na celokupnoj teritoriji države radile vršalice na parni pogon. U međuvremenu se 1904. pojavila i prva vršalica na motorni pogon.

Vršalicu nije mogao da nabavi svaki seoseki gazda, no to mu ne bi ni bilo isplativo. Zbog toga su vršalice kupovali imućniji seljaci ili drugi preduzetnici i prihvatili se uslužne vršidbe. Formirana su i mašinska društva u kojima bi se ponekad imućniji sloj pojedinog sela, nekoliko posednika, uortačio zarad posedovanja vršalice.

Mašinska vršidba je u znatnoj meri smanjila broj za vršidbu neophodnih radnih dana. Ona je ranije od leta, pa često sve do poklada protežući se vršidbu i tlāk obavljala za par nedelja. Odomaćivanje vršalice bilo je od velikog značaja i zbog toga što je u rukama mađarskih seljaka ona predstavljala prvu mašinu koja je zahtevala razvijenu radnu kooperativu. Umesto vršidbenih i tlačarskih družina nastala su rukovanju vršalica prilagođena nova radna udruženja i stručnjaci: mašinisti, ložači i hranioci, te pomoćni radnici: nabacivači snopova, nosači slame, sekači snopova, oklasnici, vrećari, itd. Mašinska vršidba je od kraja prošlog veka prerasla u važnu mogućnost za delatnu, posredstvom ušura ili nadnice omogućenu nabavku namirnica.

Broj radnika uvek je bio zavisao od veličine mašine. Kod mašine od 4 konjske snage dovoljno je bilo 10-12 osoba, no kod one od 8 konjskih snaga bilo je potrebno već 18-22 lica, dok je kod one od 10 konjskih snaga radilo i 26-30 osoba. Pored toga, bile su važne i ličnosti mašiniste, ložača i *vlasnika vršalice*. Potonji je angažovao radnike – odrasli muškarci dobijali su pun, a žene i mladi momci pola ujma. *Vlasnik vršalice* je vođa radnika, vlasnik mašine, stajao je među mašinistom i radnicima i brižljivo se starao o tome da tačno ustanovi količinu ovršenog zrna, pošto je od nje uziman procenat. U pojedinim područjima sa mašinom su išli samo *mašinista*, *ložač* i *hranilac*, dok su drugi radnici na osnovu ispomoci dolazili iz porodice, odnosno iz susedstva. U slučaju vršidbe u dvorištu snabdevanje jelom i pićem smatrano je obavezom domaćina.

Pored vršalice su kao *puni napoličari* radili oni koji su prilikom žetve učestvovali kao kosci, dok su skupljači snopova dobijali polovinu ujma. Pun ujam su dobijali 3-4 nabacivača snopova: njihov je zadatak bio nabacivanje snopova vilama sa stoga ili sa kola na sto za ulaganje. Dva *hranioca* su smenjujući se uzajamno prosleđivali rasečene snopove na bubanj, 4-5 *slagača slame* su pod rukovodstvom *majstora-stožernika* nosili i slagali slamu u stog, vrećar je pune džakove nosio do vage i kačio nove, dok je vagalac (*majstor-merilac*, u Segedinu *mlinar*) merio žito kojeg je upravo onaj neuposleni među 4-5 vrećara odnosio na kola. Od *polunapoličara* na stolu je stajao *sekač snopova* koji je ostrim nožem rasecao povez snopa i davao ga u ruke hraniocu. Kraj otvora za plevu žene su grabile tlaku i plevu i odnosile ih na označeno mesto, gde ih je denuo poseban *stogoslagač*.

Za završetak vršidbe i tlaka nisu se vezivali onakvi običaji kao za kraj žetve. Kraj vršalice su po manjim gazdinstvima hranom i pićem redovno nudili učesnike i pomoćnike u vršidbi, no kraj vršidbe nije bio proslavljan, pošto je vršalica morala da žuri dalje na drugo mesto. Život radnika nije postao bolji ni upotrebom mašina. Pomenimo ovde dve anegdote Ištvana Tekea:

STARI NAPOLIČAR SE SEĆA

Stari napoličari pominju da su gazde – naročito one škrtije – nastojale da na najjeftiniji način reše pitanje ishrane mašinskih napoličara. Kako vele, na svakom su ih salašu dočekivali sa čorbom od pasulja i užeglim rebarcima.

– Čorba je od dimljenog mesa bila crna kao strana od bakrača. Da smo je pojeli, jesmo – mašina je, je li, pravila apetit – ali se nismo puno omrsili, jer je tražila strahovito puno vode, vazda smo na nju pili samo onu lošu, tvrdu salašarsku bunariku. Jednom, kada smo se već na petom ili šestom salašu latili vršidbe, mašinista zapita u sedam atara kao škrticu znanoga veleposednika – koji je ujutru žalio da nam dâ čak i gutljaj rakije – šta će biti za ručak. Onaj se još stao dičiti da će biti „čorba od pasulja sa dimljenim papcima”, no hvalisanje mu je zastalo u grlu.

– Ta bestraga mu! – psovao je mašinista – pa zar mi cele nedelje samo pasulj da jedemo? Vadi klin! Dole remen, ljudi! Mi dalje ne radimo!

Usplahirio se gazda, hvatao se za drvlje i kamenje, bogoradio, ali uzalud. Ljudi su bili voljni da popuste tek onda kada je obećao da će za ručak biti jagnjeći paprikaš.

– No, i je li bio?

– Da je bio – bio je, ali u njemu nije bilo nikakve hvale – pričao je stari – jer kada smo u podne zaseli oko velikog pladnja, ispostavilo se da je od jagnjeta, dok je dospelo u bakrač, ispao omatoreli ovan, i to sa tako žilavim, tvrdim mesom kao u opanka. Najveći deo ručka pojeli su salašarski psi, jer nama se i vilica umorila od silnog žvakanja.

Ja sam i rekao, dok smo onde gladni brisali usta: – No, ljudi, sada možete da vidite: onaj gazda koji je ujutro pas, to ostaje i u podne!

VASPITANI GAZDA

U ono vreme matori F. B. bio je na glasu kao škrt čovek, za koga su vremešni starci držali da bi i pod volom tele potraživao, a da je mogao valjda bi i čistu vodu cedio.

Na njegov je salaš jednog vrelog dana doveo „vatrenu mašinu“, da ovrši na salašarskom gumnu nakupljene stogove žita.

Napoličari su po čuvenju već znali za F. B.-ovu škrtu prirodu, te su zbog toga radoznalo motrili sa čime će on to izaći, kakvo iznenađenje on to sprema za njih za vreme vršidbe.

Nisu dugo morali da čekaju. Dok su se natezali sa fiksiranjem mašine, zabijali klinove, navlačili remenje, trudili se – nek vidi stari škrtac: nije to tek neki mehur pa da se samo tako naduvati može – vide oni, dabogme, da dolazi stari, a za njim sluškinjica. Istina, prilikom nuđenja gazda je već bio otišao da pogleda kukuruz koji je stajao na kraju gumna, pa je tako pre početka devojče pružalo barilče ljudima, a oni su je i zadirkivali.

Prvi je gazda družine potegao flašu, no smesta je i ispljunuo na sva usta.

– Da mu...

– No, da probam! – dograbio je flašu iz ruku psovača hranilac. No jedva da je i potegao, već je pljunuo.

– Ej, u majčinu...!

Ekspertska su grlo imala obojica, pa su tako smesta ustanovili da rakijom nazvani bučkuriš nije ništa drugo nego jakim biberom začinjena bunarska voda okrštena sa nešto malo rakije.

Psovali su radnici, grdili na sirotinjskoj masti tovećeg se škrtarećega veleposednika, a potom se neko od njih dosetio: naučiće ga redu, vratiće mu milo za drago; „opiće se“ od rakije, pa neka ga prođe volja da im i drugi put pod nos poturi takvo piće.

Tako su i uradili.

Nakon pokretanja počeli su da podvikuju, igraju; veselili su se, teturali. Oni koji nisu bančili obrtali su naviljke, sadevači su stog sadevali nakrivo, nosači pleve su razbacivali plevu kojekude, a posle su je pomešali sa tlakom, sekači snopova su rastrzali snopove i nabacili ih na slamu – jednom rečju sve su radili naopako, jer su pijani.

Gazdi nose vesti o tome kako rade napoličari, a on kao bez glave hita i još izdaleka viče:

– Ljudi! Hej, šta to radite?!

No oni se na njega ni ne obaziru.

Hvata se gazda za glavu, trči do mašiniste (koji je takođe bio upućen u obešenja-kluk), no on se još obrecnuo na njega:

– Šta bogoradite? Vi ste to hteli! Zašto ste im dali tako jaku rakiju!

Dobranih dva sata je trajalo traćenje uroda, dok se ljudi nisu „otreznilili”, te je rad posle toga išao kako treba.

– No, i je li koristila „poduka”, lekcija? – pita sakupljač starog hroničara.

– Da je koristila – koristila je, jer smo već narednog dana dobili pristojnije piće, no, znate, ja ipak smatram da staroga vola, matoro drvo i škrtoga gazdu vaspitati nije moguće.

DEVOJKA KOJA JE UPALA U VRŠALICU

Balada je mogla da nastane tek od sedamdesetih godina XIX veka naovamo, pošto je vršalica tada počela da se širi kod nas. Datumi tekstova su, doduše, razni, u njima se javlja čak i 1814, a zarad toga da brojka bude u skladu sa ritmom, no ipak je godina 1886. u najbližoj vezi sa stvarnošću. Po Lajošu Kalmanju slučaj se zaista desio u Senti. Balada je inače historiolirična, predstavlja izveštaj o nesreći. Da je pod dejstvom novog stila ukazuje to da nju bez izuzetka znaju u formi stiha sa 11 slogova, a i njeni napevi imaju rekurentno ustrojstvo. Uz izuzeće Moldavije, nju poznaje celokupno jezičko područje, broj njenih varijeteta iznosi oko 140, no u stvarnosti ih može biti i dobrano više od toga, pošto se upitom može pronaći u gotovo svakom selu.

LITERATURA:

Aniko Bodor: *Vojvodanske mađarske narodne pesme II*. <http://adattar.vmmi.org/index.php?ShowObject=konyv&id=10>

Laslo Koša: *Etnografska slika bačke varošice Sente*. <https://anzdoc.com/zenta-bacsikai-mezvaros-neprajzi-kepe.html>

Mađarski etnografski leksikon. <http://mek.niif.hu/02100/02115/html/index.html>

Mađarska etnografija : T. II. – Privreda-. <http://mek.niif.hu/02100/02152/html/02/166.html#214>

Ištvan Teke: *Velepovednici i njihove sluge u refleksiji senčanskih narodnih anegdota*. http://adattar.vmmi.org/cikkek/1595/letunk_1975.03-04._05_toke_nagygazdag.pdf

A DÉL-ALFÖLD AGRÁR- ÉS IPARTÖRTÉNETE A 19-20. SZÁZAD FORDULÓJÁN

ELŐSZÓ

A kötet, amelyet kezében tart az olvasó, arra hivatott, hogy átfogó képet nyújtson a dél-alföldi régió 19. század végi, 20. század eleji mezőgazdasági és ipari fejlődéséről. E könyv összeállítása komoly kihívásnak bizonyult a szerkesztők és szerzők számára egyaránt, hiszen a gazdaságtörténettől általában megretten a közönség, gyakran távolságtartásra készítetik a száraz adatsorok, grafikonok és mutatók. A *Dél-Alföld agrár- és ipartörténete a 19–20. század fordulóján* című kiadvány elsődleges célja, hogy a korszak gazdaságtörténeti mozgásait közérthetően tárja az érdeklődők elé.

A téma tárgyalása és feldolgozása során – többek között – a kutatás időhatára miatt (a 19. század második felétől 1920-ig) a történelmi Magyarország határait vettük alapul, tehát ebben az esetben a dél-alföldi régió meghatározás felöleli a Vajdaság területét is.

Az országos gazdasági folyamatok vázolója elengedhetetlen, hiszen e kontextusba ágyazva mutathatjuk be a térség gazdasági helyzetét, valamint a földrajzi adottságokból és az eltérő fejlődési ütemből fakadó helyi sajátosságokat. Mindemellett a helytörténeti írások túlsúlya érvényesül a kötetben, ami tudatos döntés eredménye. A helytörténeti kutatás, a helytörténetírás különös jelentőséggel bír, hiszen a mikrotörténelem feltárása teszi lehetővé az országos történet mozaikjainak összeillesztését. Továbbá óriási jelentősége van a néplélek megragadásában, így mentalitástörténeti szempontból is kiemelkedő jelentőséggel bír.

Szeged–Zenta, 2018. október 3.

A szerkesztők

A GÉPESÍTÉS FORRADALMA A MEZŐGAZDASÁGBAN

Magyarországon az 1870-es évektől az első világháborúig a szántóterület jelentősen megnövekedett. A rétek, legelőterületek egy részét vonták mezőgazdasági termelés alá, hogy a növekvő népességet el tudják látni megfelelő mennyiségű gabonával, a jószágokat takarmánnyal. A Dél-Alföld Tisza és Maros által határolt szegletében elhelyezkedő, ekkor már kiterjedt tanyavilággal rendelkező Hódmezővásárhely esetében ehhez társult az ármentesítés és vízrendezés során felszabaduló terület bevonása is. Adottságai révén a település életében a mezőgazdasági termelés volt mindig a meghatározó, Vásárhelyt klasszikus alföldi mezővárosnak tekinthetjük. A dualizmus korában Magyarországon fokozatosan teret nyert a kapitalista gazdaság, az urbanizáció. Az ország fejlettebb, iparosodottabb részein ez demográfiai növekedést eredményezett, Hódmezővásárhely esetében azonban elmaradt ez a folyamat. Az 1869-es és az 1910-es népszámlálás között eltelt időszak adatait összevetve stagnáló, illetve mérsékelten emelkedő létszámú városnak tekinthető. Míg a dualizmus kezdetén Budapestet is figyelembe véve a két legnépesebb vidéki város, Szeged és Szabadka után az ország negyedik legnagyobb városa volt, 1910-ben a lakosságszám már csak a tizedik helyre volt elegendő. Ezt követően két évtizeden keresztül népességfogyás jellemezte a várost, amihez az első világháború okozta több mint háromezer fős embervesztés jelentősen hozzájárult. Hasonló folyamat jellemezte általában a többi mezővárost is.

Hódmezővásárhely a tanyarendszerének mérete miatt sajátos helyet foglalt el a mezővárosok között. A települést körülölelő tanyák jó része – különösen a Pusztán – igen nagy távolságban, akár 20–40 kilométerre helyezkedett el az anyavárostól. A huszadik század első évtizedében a tanyavilágban élt a lakosság 39%-a. Ez az arány is mutatja, hogy a mezőgazdaság meghatározó volt Vásárhely gazdasági életében. Az 1880-as évek elején a lakosság háromnegyede élt mezőgazdaságból, de még a századfordulót követően is kétharmadnyi volt ez az arány. Adottságai miatt Hódmezővásárhely megmaradt agrárjellegű településnek abban a korszakban, amikor a városok zöme – beleértve nagyobb mezővárosokat is, mint például Debrecen – teret engedett az ipari fejlődésnek, amely kihatott a népességnövekedésre, és katalizátora volt az urbanizációnak. Az agrárjellegét támasztja alá, hogy 1890 és 1920 között a vásárhelyi népesség körében az őstermelők aránya rendkívül magas volt. A harminc év alatt 74%-ról mindössze 63,3%-ra csökkent, tehát alig több mint 10%-ot esett vissza. Az 1900. évi népszámlálási adatok alapján a mezőgazdaságból élő népesség megoszlása a következőképpen alakult. Az 1000 holdon felüli nagybirtokos és

nagybérllő hiányzott, míg a 100 hold fölötti középbirtokosok aránya is csupán 0,9% volt, a haszonbérllőké 0,2%. Az 50–100 hold közötti kisbirtokosok, kisbérllők száma 2,3%, míg az 50 hold alattiaknál jelentősen megemelkedik az arány, számuk elérte a 42,1% -ot. A kisbirtokos-napszámosok 5,3%-ot, a gazdasági cselédek 12,2%-ot, míg a mezőgazdasági munkások 37%-ot tettek ki.¹

A 18–19. században Hódmezővásárhely környékére az állattenyésztés túlsúlya volt jellemző. A szántóföldi és kertgazdálkodás jelentősége az 1880-as évektől nőtt meg, amikor az ipari fejlődés eredményeként elterjedt az intenzív mezőgazdálkodás. Tehát a termőterület növelése mellett az új módszerek alkalmazása, a mezőgazdaság gépesítése tette lehetővé a növénytermesztés növelését. Elsősorban a gabonafélék és a kukorica termesztése növekedett meg jelentősen. Az 1900. évi adatok szerint a vetésterület 52,7%-a őszi búza, 29,8%-a kukorica, 8,9%-a pedig tavaszi árpa volt, emellett termesztettek lucernát, zabot, tavaszi búzát, őszi árpát és rozst, kölest, takarmányrépát és burgonyát is. A vetésforgóban, mint látjuk, találunk emberi fogyasztásra, illetve takarmányozásra szánt, kapás-, illetve szántóföldi növényeket egyaránt. Az ipari növények közül a kender termelése még folyik, de egyre csökkenő mértékben, oka a feldolgozás korszerűtlenségében keresendő.²

A folyamatosan növekvő termőterület új módszereket, a talaj jobb művelése korszerű eszközöket igényelt. A 19. század közepén a legtöbb gazda még nem tartott szabályosan meghatározott vetési rendszert, azt termelt, amire a legnagyobb szüksége volt, amiből a legtöbb hasznot remélte. Így gyakran előfordult, hogy egymást követő években ugyanabba a földbe ugyanazt a magot vetette. Az intenzív földművelés, az ugar hiánya miatt már a 18. században végeztek Alföld-szerte talajerő-visszapótlást, népiesen *ganézást* vagy *dudvázást*. A trágyát február folyamán hordták ki a földekre, vasvillával szétterítették, majd beszántották, aratás után mindezt megismételték. A 19. század végére azonban a csökkenő állatállomány miatt nem volt elegendő trágya, pedig a forgó nélküli búzatermesztés nagymértékben csökkentette a talaj termőképességét a jó minőségű fekete földben is. Ekkor jelent meg a nagybirtokokon a műtrágya, melynek használatára idővel a kisebb paraszti gazdaságokban is rátértek.³ Az 1920-as években a hódmezővásárhelyi szántóföldeken már rendszeresen alkalmazták. Tárkány Szücs Imre 1924-től javította a talajt műtrágyával, hamarosan a gazdatársak is felismerték, hogy ezzel a módszerrel jobb termésátlagot érhetnek el. 1927-ben össze is fogtak a műtrágya közös beszerzésének érdekében. A Hatrongyosi Olvasóköri huszonnégyen kötöttek megállapodást, melyben megbízták Tárkány Szücs Imrét a

1 Szigeti János – Kovács István – Kruzsliz István Gábor – Szabó Ferenc: *Hódmezővásárhely története II.* Hmv., 1993, Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Önkormányzat, 221–237.

2 Uo. 489–529.

3 Dr. Novák László Ferenc főszerk.: *Hódmezővásárhely néprajza I.* Hmv., 2015, Németh László Városi Könyvtár és Pósa Lajos Gyermekkönyvtár, 101.

beszerzéssel és a szétosztással. A műtrágya vasúton érkezett, híradóláncon értesítették egymást, hamarosan mindenki vitte haza a maga részét. A gazdák egy összefogáson és kölcsönös segítségnyújtáson alapuló baráti társaságot alkottak.⁴

A tápanyag mellett a termőföld másik alapvető szüksége a víz. Mivel a Dél-Alföld az ország legszárazabb vidéke, ennek pótlására – különösen a pusztai területek esetében – rendszeresen szükség mutatkozott. Az öntözés ugyan nem vált megszokottá korszakunkban, néhány figyelemre méltó kezdeményezés azonban akadt. 1913-ban a Károlyi-uradalom Derekegyház körüli határának felét a kastéllyal együtt Weiss Manfréd gyáripáros vásárolta meg. Az uradalom első esőztetőberendezését 1924-ben állították be. Ez a szerkezet egy traktorból és egy szivattyúból állt, amely az öntözőcsatorna mentén haladt, így juttatott vizet a talajra. Ez a kísérlet nem vezetett sikerre, egy-két év múlva meg is szüntették. A következő kísérlet 1930–31-re tehető, amikor emberi erővel vontatott csónakon helyezték el az öntözőberendezést. Ezt fejlesztették tovább 1932-ben a korszakban rendkívül modernnek számító hajós öntözőrendszer kiépítésével. Magyarországon ez volt az első ilyen megoldás, és a legtovább is itt maradt meg – egészen az 1960-as évekig működött. Ez a módszer esőszerű öntözést eredményezett. A 12,8 kilométeres hosszúságban kiépített csatornarendszert előbb négy, majd öt szabad kifolyású artézi kút látta el vízzel. A 25 méter hosszú hajó 20 métert tett meg percenként, a lassú haladás közben dízelmotor segítségével szivattyúzta a vizet. A hajó két oldalán elhelyezett szórófejekből 100-100 méter hatótávolságban 4-5 milliméternyi vizet permetezett a veteményre. Ezzel a módszerrel esetenként akár 100 százalékos terménynövekedést is elérhettek.⁵

Magas vízigényű mezőgazdasági ágazat a kertgazdálkodás. A nagyüzemi, piacra is termelő veteményeskert létrehozásához a bolgárrendszerű kertészet meghonosítására is történt kísérlet korszakunkban. Ennek kezdete 1912-re tehető, és a hódmezővásárhelyi születésű Kamocsay Gábor nevéhez fűződik, aki előbb tanítói végzettséget szerzett, majd gazdasági tanulmányokat is folytatott Keszthelyen. A Földművelésügyi Minisztérium felhívást tett közzé, miszerint anyagi támogatásban részesíti a zöldségtermelő telepek létesítését. Kamocsay gróf Károlyi Zsuzsanna 18 holdas bodzásparti birtokát vette bérbe, melynek nagy előnye volt, hogy a rajta átfolyó Keselyes-csatorna biztosította az öntözéshez szükséges vizet. A műszaki felszerelést követően a zöldségtermesztés 1913 tavaszán vette kezdetét. Az első világháború közeli kitörése miatt az elkövetkező évek során a várt hasznot ugyan nem tudták elérni, mégis eredménynek számít, hogy a vásárhelyi piacon is megjelent a tök, káposzta, paprika, paradicsom, zöldborsó és a burgonya. Az újfajta gazdálkodás eredménye volt sok nincstelen ember

4 Tárkány Szücs Imre: *Gazdaélet a vásárhelyi határban*. Hmvt., 2004, Norma Nyomdász Kft., 197.

5 Palov József: *Az öntözések múltja a Dél-Tiszántúlon*. Békéscsaba, 1985, Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága, 58–60.

számára a munkalehetőség, a módszert pedig más város környéki gazdaságokban is átvették. Évtized múltával olyan sikeres lett a vállalkozás, hogy Kamocsay Gábor föl is hagyott a tanítósággal, megélhetését kizárólag a mezőgazdaságból fedezte. Munkásságáért 1926-ban a Hódmezővásárhelyi Zöldségtermelő és Kertészegyesület egy ezüst serleget ajándékozott neki.⁶

Nem táplálkozási célt szolgál, de a kertkultúrához tartozik a virágtermesztés. Dobay Imre által Hódmezővásárhelynek sikerült e téren a 20. század első felében országos hírre szert tennie. Felmenői közt szegényparasztok és iparosok egyaránt megtalálhatók, ő pedig kitanulta a műkertészséget. Nemesi uradalmakban kertészkedéssel szerzett tapasztalatait kamatoztatta, amikor 1914-ben Vásárhelyen önálló kertészetet alapított a Szegedi úti villája körül felvásárolt telkeken. Az intenzív virágtermesztésre a polgárisodó társadalom igénye miatt mutatkozott szükség. Ennek kielégítésére a nagyüzemi termesztés volt alkalmas, az egész évben való ellátáshoz pedig a központi fűtéssel ellátott üvegházak alkalmazása. A nagyívű fejlődésre az első világháborút követő időszakban kerülhetett sor. A korszak kedvelt virága a szegfű volt, a minél szélesebb választék elérése érdekében Dobay Imre keresztezéssel, nemesítéssel is foglalkozott. Munkanaplója tanúsága szerint a húszas években mintegy húsz szegfűfajtát nemesített a hódmezővásárhelyi telepen. Ezen időszakban kb. 1000 négyzetméternyi üvegházban az éves szegfűtermesztés 25 ezer szál volt az egyéb növények mellett. Továbbblépést a harmincas évek elején az előregyártott elemekből összeállítható német Höntschi üvegházak építése jelentette, tovább növelve a termesztett virágmennyiséget. A Dobay-kertészet mellett számos más vállalkozás is foglalkozott virágtermesztéssel, így többek között a Czeglédi-, a Beder- és a Sibán-kertészet. Az ötvenes évek elején mindet államosították.⁷

A Tiszántúlon a kötött talaj miatt igen nehéz munkának bizonyult a szántás. Az eke elé 6–8 ökröt is be kellett fogni, és még így is csak sekélyszántást tudtak elérni a szárazságtól gyakran kirepedezett talajon. Hiába volt a termőföld kiváló minőségű, nem tudtak nagyobb mennyiségű termést elérni a talaj mélyebben történő átforratása nélkül. Miután fokozatosan eltűnt a vetésforgó, a szabad gazdálkodási mód azt eredményezte, hogy évről évre ugyanaz a növény került ugyanabba a földbe. Ez erőteljesen csökkentette a talaj termőképességét. A szántóföldi művelésnél a termés-hozam növelését a talajjavítás mellett a 19. század utolsó harmadától a megújuló, modern mezőgazdasági eszközök használatával érték el. Ez hosszabb folyamat volt, mivel a századokon át kialakult termelési szokásokon nehezen változtattak. A szántás

6 Presztóczy Zoltán: Emlékezés Kamocsay Gáborra, a bolgárkertészet vásárhelyi meghonosítójára. In *A Hódmezővásárhelyi Szeremlei Társaság évkönyve 2016*. 117–138.

7 Ifj. Dobay Ferenc: Dobay Imre műkertész hódmezővásárhelyi virágkertészetének története (1914–1952). In *A Hódmezővásárhelyi Szeremlei Társaság évkönyve 2018*. 110–121.

eszköze az eke, a faekét a 19. század közepén váltották föl a félvaseké. Gerendelyük és szarvuk fából, a szántóvas, a csoroszllya és a kormány vasból készült. Több típusuk is ismeretes, a gyártóról kapták nevüket: Zugmayer-, Vidats-, Sack-, Kühne-, Rudzak-eke. Használtak egyes, kettes, hármas ekét, a vontatáshoz ökröt vagy lovat fogtak be. A talaj forgatása, porhanyítása sokkal hatékonyabb volt, mint a faekés szántásnál.

A század utolsó évtizedeiben kezdték el gyártani a vasekéket, ezeknek már nem volt fa alkatrészük. Főként a jobb módú gazdák földjein, illetve a környéken kiterjedt birtokkal rendelkező Károlyi-uradalomban alkalmazták a hatékonyabb, ám költsége-sebb eszközöket. Hódmezővásárhely térségében a magyar gyártású Vidats-eke lett a legelterjedtebb, vontatásukhoz ökröt, a századfordulót követően tehenet vagy lovat használtak. Később a Sack-eke tett szert nagy népszerűsége, még a 20. században is kedvelt szántóeszköze volt az alföldi parasztságnak. Ezt az eketípust úgy fejlesztették ki, hogy egyesítette a korábbi szántóeszközök összes jó tulajdonságát, újdonságként pedig vezérlánccal kötötte össze a gerendelyt és a talyigát. Ezáltal állíthatóvá vált a barázda szélessége és mélysége, valamint nem igényelt komolyabb vonóerőt.⁸ A Vidats-eke nem fordított olyan jól, ráadásul mindig fogni kellett. A helyi sajtó hírdetéseiben jól követhető a mezőgazdasági gépek, így az ekék megjelenése is a városban. 1869-ben Patócs kovács saját ekéit ajánlja. 1872-ben Vidats-ekék vannak a városban, állítható talyigával. Az 1879-es székesfehérvári országos kiállításon Patócs István öt ekét, négy eketalyigát, egy vasboronát és egy vetőgépet állított ki. Az 1895. évi országos mezőgazdasági összeírás adatai szerint Hódmezővásárhely 149 nagyobb gazdaságában 702 darab vasekét használtak. Az összes gazdaságban használt eszközre vonatkozó adatok azt tükrözik, hogy a kisebb gazdaságokban a jobb minőségű gépek használata még nem terjedt el széles körben. Ezek szerint 4212 darab fagerendelyes egyes eke található a gazdák birtokában.⁹

A szántást a vetés követte. Ezt a műveletet még a 20. század fordulóján is többnyire kézzel végezték, de a 19. század végétől előbb a nagy-, majd középbirtokokon kezdtek terjedni a vetőgépek. Később a paraszti gazdaságokban is egyre gyakrabban használták. Az 1895-ös statisztika szerint Hódmezővásárhely térségében a 100 kat. hold feletti birtokokon 129 vetőgép, míg az összes gazdaságban 28 szórva vető és 446 sorvetőgép volt található.¹⁰ Az 1840-es évektől használták a nagyobb gazdaságokban a Pesten Szíjj Sámuel, Vidats István, Farkas István és Röck István üzemeiben gyártott szórva vető gépeket. Az 1870-es évektől terjednek el a kefés és kanalas sorvetőgépek, melyeknek kifejlesztésében és gyártásában magyar és külföldi cégek is részt vettek.

8 Novák László Ferenc: *Földművelő gazdálkodás az Alföldön*. Nagykovács, 2002, Arany János Múzeum, 53–55.

9 Szigeti et al.: i. m. 527–528.

10 Uo.

A Kühne gyár a Magyarországon legkelendőbb Garrett-rendszerű kanalas sorvetőgépeket gyártotta. A nagy siker a magyar talajra alkalmas könnyűszerkezetnek volt köszönhető, bár ez az újítás Bokor Nándor nagycenki kovácsműhelyében született. A szerkezet továbbfejlesztésével született meg a sík vidéki talajmegmunkálásra kiváló Hungária-Drill cellás-kerekes sorvetőgép. Erős ellenfélnek a Sack-féle merítőkerekes sorvetőgép bizonyult. Bár teljesítménye valamivel kisebb volt, míg a Garrett-típusút két ló vontatta, a Sackhoz egy is elég volt.

Hódmezővásárhelyen nagyrészt a Debreceni Mezőgazdasági Gépgyár Rt. sorvetőgépeit használták az 1900-as években. Az árban elérhetetlen, saját igaerővel vontathatatlan vetőgépet a parasztgazdák rafinériával, ügyes ötletekkel pótolták. A vasgerendelyes eke szarvára szerelhető vetőcsővel végezték szántás közben a sorvetést. A kukorica, burgonya, répa vetéséhez sorhúzózt használtak. Ezeket az eszközöket a találékony parasztgazdák maguk is el tudták készíteni. A jobb módú birtokosok beszerezték a vetőgépet, és ellenszolgáltatásért vállalták mások földjének bevetését is. A 20. században a vetőgépen már csak imitt-amott változtattak, hiszen konstrukcióját az 1900-as években már nagyon jól kidolgozták.¹¹

A talaj fordítás nélküli porhanyításának eszköze, a borona azt a célt szolgálta, hogy a görgöngyös földet elegyengessék, illetve az elvetett magot a földbe keverjék. A 19. században használt, különféle jelzővel illetett tövis-, tüskés vagy vesszőborona fakeretbe seprűszerűen összefogott gallyakból állt. Az eszközt ígásállatokkal vontatták, a hatékonyság fokozására nehezéket helyeztek rá. Ez lehetett fatuskó, kő vagy bármi egyéb a gazda találékonyasága alapján. A 19. század végén a Dunántúlon már ritkán, a Dél-Alföldön még általánosan dolgoztak tövisboronával, háziiparban vagy házimunkaként készítették a napszámosok és a szegényparasztok.

A fa-, illetve vasfogas boronák több tagból álltak, jobban megbirkóztak a rögös talajjal. A korszerűbb talajműveléshez szükséges gyári vasboronák a 19. század második felében terjedtek el. Az angol Howard-féle vaskeretes, kovácsoltvas többtagú borona iránti kereslet az 1890-es években lendült fel, a nagy mezőgazdaságigép-gyárak mellett a vezető hazai gépgyártó kisüzemek is foglalkoztak az előállításával. A vasborona a felszántott föld elegyengetésére, nem pedig a magtakarásra szolgált. A saját igaerővel és ekével rendelkező parasztgazdaságok mindegyike törekedett az eke és a borona együttes birtoklására. A gazda a friss szántást igyekezett azonnal megboronálni. Ezzel lassította a föld kiszáradását, javította a talaj vízháztartását, megakadályozhatta a rögök „összekeményedését”. Azonnal betakarhatta az elvetett magvakat, védve őket a madár kártevőktől, gyorsítva csírázásukat is.¹²

11 Barbarits Lajos: A vetés gépesítésének kezdetei és elterjedése Magyarországon. In *Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok* 2. Budapest, 1965, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 152–223.

12 *Magyar néprajzi lexikon* V. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982, 348.

Tömörítésre, talajsimításra használt eszköz a henger is, amely a 19. században lassan terjedt el Magyarországon. Kezdetben fahengert készítettek, vastagabb fatörzset foglaltak keretbe, ehhez kapcsolódott egy kocsirúd, amely által vontathatóvá vált. Az egy, két vagy három tagból álló hengertest forogva-csúszva haladt, így simította el a talajt. A hatékonyságot fokozta a tüskés henger, amely egyszerre lazította, illetve simította a termőföldet. A hengerelés azt a célt is szolgálta, hogy a csapadékvíz könnyen beszivároghasson a talajba. Az eszköz eleinte a nagybirtokokon, később a parasztgazdaságokban is elterjedt, Alföld-szerte széles körben használták. A 19. század közepétől a nagyobb gazdaságokban jelent meg a gyári vashenger. Magyarországon Szíjj Sámuel, Vidats István és a Kühne cég gyártotta különféle változatait. Magas ára miatt csak a század végén kezdett terjedni a nagyobb uradalmakban, számuk viszonylag alacsony. A parasztgazdaságok igényeit pedig bőven kielégítették a közönséges hengerek.¹³

A nehéz földmunkák eredménye június végén mutatkozik meg, hagyományosan Péter-Pál napján kezdődik az aratás. Az Alföldön ez kifejezetten férfimunka volt, hagyományos eszköze a kasza. A kisebb gazdaságokban még a 20. században is ezt a kézi módszert alkalmazták a gabona betakarítására. Az aratógépek használata csak a 20. században kezdett terjedni a nagybirtokokon. A kormányzat sem támogatta használatukat, hiszen az aratás volt az év legmunkaigényesebb – így a zsellérek, szegény-parasztok számára a legjövedelmezőbb – mezőgazdasági munkája. A megélhetéstől való megfosztás lázadásokhoz vezethetett volna.¹⁴ Az első ló vontatta aratógépet a skót James Smith találta föl még 1811-ben. Ez a kezdetleges szerkezet azonban nem terjedt el. A szintén skót Patrick Bell lelkész 1826-os aratógépeének vágószerkezete már hasonlít a később használt típusokéhoz, ám a széles körben elterjedt aratógép őseinek az illinoisi McCormick 1831-ben konstruált szerkezetét tekinthetjük. Mezőgazdasági üzeme az idők folyamán hatalmas gyárrá fejlődött, a magyarországi hódítást az 1860-as években kezdte meg. A folyamatos technikai újításoknak köszönhetően az egyik legelterjedtebb gyártmány volt hazánkban, így Hódmezővásárhelyen is. Az amerikai gyártmány mellett használatosak voltak az osztrák Hofherr-Schranz, a kanadai Massey-Harris és a szintén amerikai Johnston cég szerkezetei.¹⁵

Az aratógép feladata, hogy a gabonát levágja és marokba gyűjtve, kévékbe kötve hátul vagy oldalt lerakja. A fejlődés első állomását a lovas kasza jelentette. Ez csupán levágta a gabonát, marokszedőkre továbbra is szükség volt. Komoly előrelépést jelentett, amikor egy motollát is beépítettek, ez kévékbe rendezte a levágott gabonát. Az aratás minden munkafolyamatát elvégezte az ember helyett az a szerkezet, amely

13 Takács Péter: A paraszti munkaeszköz-használat átalakulása 1870–1910. *História*, 1991/1.

14 Paládi-Kovács Attila: *Magyar néprajz II.* Budapest, 2001, Akadémiai Kiadó, 108.

15 Fehér György: Az aratás gépesítésének elterjedése, különös tekintettel a McCormick cég magyarországi üzleti tevékenységére 1850–1900. *Technikatörténeti szemle* 11. 1979, 150–152.

nemcsak levágta és marokba szedte, de össze is kötözte a gabonát. Működtetéséhez két, de inkább három ló, illetve típustól függően egy-két ember kellett, de így is nagyon sok munkaerőt lehetett megtakarítani vele. Magyarországon ez utóbbi, fejlettebb változat terjedt el, de csak a 20. század első évtizedeiben. Az 1895. évi országos mezőgazdasági összeírás még egyetlen aratógépet sem említ Hódmezővásárhelyen. Az 1912. évi polgármesteri jelentés már így számol be a gazdaságok gépesítéséről:

„Örvendetes jelenségek tapasztalhatók a gépek beszerzése körül is. Ma már a legkisebb gazda is gépeket vásárol, azzal szánt, csépel és arat is. Úgyannyira, hogy az 1912. évben, tekintve a gabonák nagy szalma hozamát és a munkás kéz hiányát, körülbelül 200 aratógép érkezett városunkba, mely gépek nélkül kalászos vetéseinket kellő időben learatni sem tudtuk volna. Meg kell itt jegyezni, hogy a napszámberék ez évben még eddig soha nem tapasztalt magasságra emelkedtek fel. Úgyannyira, hogy az aratási munkák szorgossága alatt 8-10 korona napszámberén alól munkást fogadni nem lehetett, ily körülmények között indokolt és kényszerítő is a gépeknek minél nagyobb arányokban beszerzése és a mezőgazdaságban kihasználása.”

A gabona további felhasználásához a héjat el kellett távolítani a magbelsőről. Ennek hagyományos módszere a nyomtatás volt. A simára nyesett talajt meglocsolták, vastagon felszórták törekkkel, majd lovakat, kocsit járatva ledöngölték, hogy kemény legyen. Az így előkészített területen elterítették a gabonát, úgy, hogy a kalász feje a szél felé esett. A lovakat addig járatták körbe a terítéken, míg a pelyva le nem vált a magról, közben háromszor is átforgatták a gabonát. A szérűről gereblyével húzták le a szalmát, a magot „szömhúzóval” tolták ki a szérű szélére. A nyomtatás végeztével falapát segítségével légáramlattal szemben a magasba dobták a magot. A szél elfújta a töreket, ezért ezt a műveletet szelelésnek hívják. Láthatjuk, hogy a nyomtatás igen bonyolult, hosszadalmas és munkaigényes tevékenység volt. A kézi cséplést az Alföldön a termelt gabona nagy mennyisége miatt ritkán alkalmazták. A gépesítés a szemnyerésben is óriási előrelépést jelentett. A cséplőgép megjelenése teljesítménynövekedést, az élőmunka kiváltását és a szemvesztés csökkentését eredményezte. Vidats István kézi cséplőgépét a kisebb gazdaságokban még a 19. század második felében is használták. A lójárgányos cséplő is népszerű volt, az 1860-as évektől gyártották az ismert hazai mezőgazdaságigép-gyártó cégek: Röck István, Gubicz András, a Hasenauer testvérek, az 1870-es évektől a Clayton-Sutthleworth, a Hornsby, a Nicholson és a Hofherr-Schrantz. A 19. század végén kapcsolódott be a gyártásba az Umrath & Co., a Ford, a Magyar Motor Gépgyár Rt., valamint a MÁV Gépgyár.¹⁶

16 Dr. Novák főszerk.: Hódmezővásárhely néprajza I. 116–117.

Az 1850-es években a Csongrád megyei Károlyi-uradalmakban a cséplőszekrény működtetésére már használtak gőzmeghajtású tüzesgépet. Az 1895-ös statisztika alapján Hódmezővásárhely térségében a 100 kataszteri hold feletti 149 gazdaságban 22 cséplőgépet használtak. A lóval működtetett járgányok száma 17, míg az ökörrrel vontatott vagy önjáró, gőzenergiát használó lokomobilé 18 volt. A gőzenergiát alkalmazó önjáró lokomobilok használata a szántás, vetés, aratás munkálatainál is fokozatosan elterjedt. A robbanómotorral hajtott traktorok az első világháború után jelentek meg, amelyek vontatták és hajtották is a cséplőgépeket. Cséplőgépet nem tudott minden parasztgazda beszerezni, de nem is lett volna számára kifizetődő. Ezért a tehetősebb parasztok vagy városi vállalkozók vásároltak cséplőgépet, és bérceplést vállaltak. Egy-egy cséplőgép-tulajdonosnak több cséplőgépe is lehetett. A földbirtokos felmenőkkel rendelkező Koncz családnak vasipari telepe volt a Zsoldos utcában, három-négy cséplőgarnitúrájuk is járta a határt. A cégalapító Koncz György másodikként szerzett be cséplőgépet a városban. Kezdetben még lóval vontatták a szerkezetet, később magánjáróvá alakították. A jól menő vállalkozás túlnőtte a város határait, Bácskában és Bánátban is vállaltak munkát. Koncz György halála után a céget két fia, Gyula és Béla vezette tovább. Darálóval és paprikamalommal bővítették a vállalkozást. 1919-ben a román megszállás idején a gépek nagy részét elvitték, de a húszas években sikerült feltámasztani, sőt bővíteni a céget, hiszen a gabona a háborút követően is termett.

Másik példaként megemlítiük Mónus Ernő gépészt és géptulajdonost. Az ő történetén keresztül is láthatjuk, hogy az ipari fejlődés hogyan alakította a társadalmat. Hogyan lett a gazdálkodó családban született ifjúból mesterember. Fejérváry József 1929-ben megjelent helytörténeti munkájából idézünk:

„Mónus Ernőnek édesapja Mónus Lajos jeles gazdaember. ... Mónus Ernő a mesterségét Csengeri Ernőnél tanulta a Simonyi utcában, de előbb négy osztályt végzett a főgimnáziumban. Mikor felszabadult, Bécsbe ment, s egy évet dolgozott a legnagyobb lakatosárugyárban, majd itthon több műhelyben szerzett gyakorlatot. Több tanfolyamot hallgatott, gépészi vizsgát tett s 1913-ban lett önálló. ... Mónus Ernő traktorával nagyon népszerű és sokat dolgozik. Most gőzcséplője és szántógépe és szép műhelye van a Tuhutum-utcai Czövek háznál. Egy cséplőgarnitúráját az oláhok elrekvirálták.”¹⁷

A munka elvégzésére bandák alakultak, a bandagazda az egész megyéből toborozta embereit. A cséplőgéppel történő cséplés az év mezőgazdasági munkáinak nagy eseménye volt, a fáradtságos munkán túl igazi népiünnepély. Szokás volt, hogy az esemény

17 Fejérváry József: *Vásárhely története családok tükrében*. Hmv., 1929, Erdei Sándor Könyvnyomdája, 434.

és a csapat megörökítésére fotográfust hívtak, így a cséplőgépek fényképeken nagyon jól dokumentáltak. A csépléshez elsősorban a kévébe kötött gabonát használták. A munkát bandán belül felosztották. A cséplőgépek használata nem volt egyszerű feladat. Jól összehangolt, megtervezett logisztikai szervezést és nagyon megerőltető, balesetveszélyes munkát jelentett. A gép mérete meghatározta a kiszolgáló személyek számát. Volt, aki az asztagból villával hányta a cséplőgépre a kévéket. A gép tetején állt az „etető”, aki a széttépett kévéket a garatba dobta. Miután áthaladt a gabona a gépen, méret szerint különválogatva került ki belőle a szem, a szalma, a pelyva. A magot bezsákolták, a szalmát rúdon hordták kazalba a szalmázók, a törekhordók pedig ponyvás rúdon a töreket. Míg a nyomtatott gabonát szeleléssel, lapát segítségével tisztították, a géppel csévelt magot géppel tisztították meg. Ez a szerkezet lehetett kézi hajtású gabonarosta, illetve triór. A magokat méret szerint szétválogatták, illetve kislelektálták a gyomnövények magvait. A paraszti gazdaságokban még sokáig szerepe volt a nyomtatásnak, innen a szelelőrosták magas száma.

Vásárhelyen működött Kalmár Zsigmond világhírű rostagyára a Serházban. Hegyközújlakon született 1860-ban, később az asztalosmesterséget tanulta ki. Találmányát, a róla elnevezett Kalmár-rostát Nagyváradon, a húszas éveiben fejlesztette ki, majd 1888-ban szabadalmaztatta. Ez a terménnytisztító berendezés ventilátorral előállított széláramlást és szitaszerkezetet kombinál. Az 1896-os millenniumi kiállításon a gépipari csoportban mutatta be gyártmányait, jó munkáját „kiállítási érmmel” ismerték el. 1899-ben érkezett Hódmezővásárhelyre, rostagyára megalapításához a Friedländer és Steiner fűrészárugyár nyújtott anyagi támogatást. Az első rostát 1900 nyarán Kiss Sándor kopáncsi kiskazda vásárolta meg. A kereslet gyorsan növekedett a hasznos eszköz iránt, 1903-tól már nem tudtak eleget tenni a megrendeléseknek. Az üzem 1910-ben harminckilenc főt, míg fénykorában mintegy száz embert foglalkoztatott. Terméke egész Kelet-Európában és a Balkán sok országában ismertté vált. 1912-ben a Kalmár Zsigmond és Társa terménnytisztítógép-gyára és vasöntödéje a kamarai kerület legtekintélyesebb vállalkozása volt a maga területén. Bár az I. világháború után a román megszállók a berendezés nagy részét elhurcolták, a sok veszteség dacára a háború után újrakezdte a munkát, felvirágoztatta üzemét.

Fejérváry József így jellemezte Kalmár Zsigmondot, és méltatta találmányát 1929-ben megjelent könyvében:

„Neve fogalom, gyára a magyar teremtmő erő, a magyar ipar és közgazdasági élet büszkesége. Ő hívta életre s ő hordozta meg nevét az egész világon. Az ő zseniális találánya lett az alap, melyen új rendszer épült föl, új sikerek, hírnév, gazdagság. Ugyszólván a semmiből teremtett s acélenergia oldotta meg az óriási feladatot, mely az egyetlen gyalupadtól az ötvenhat gépes gyárig s az első géptől az ötvenezredik Kalmár rostáig elvezetett s míg a Kalmár névben a magyar színek diadalmasan lobogtak meg a Fekete Tengertől a Rajnáig,

Athéntól a lengyel határokig, a román földtől orosz mezőig s messze Szmírnától fel a prágai bazilikáig, férfi kellett ahhoz, egész ember, vasakarattal, meleg szívvel és minden akadályt leküzdő nemes elszántsággal...”¹⁸

Kalmár Zsigmond szakmai és emberi nagyszerűsége okán 2003-ban névadója lett a Hódmezővásárhelyen működő ipari szakközépiskola és szakiskolának.

A kapásnövények termesztésének legfáradtságosabb munkafolyamata a kapálás, amely elsősorban a gyomtalanítást szolgálja. Főként a burgonya és a kukorica sorközeit tisztították, lazították az eljárással, de kapával végezték a töltögetést is, amikor a növény tövére földet húztak. Gépesítésére már a 18. században történt kísérlet Nyugat-Európában. Az ekeka Magyarországon az 1880-as évektől terjedt el, a századfordulót követően az Alföldön is nagyobb arányban megjelent. Ez összefüggésbe hozható a burgonya- és kukoricatermesztés fellendülésével, illetve a soros művelés terjedésével. Országszerte nevezték lókapának is, mivel vontatásához lovat használtak. A nagybirtokokon két alaptípusát alkalmazták, a kapáló-, illetve a töltögetőekét. Kisebb parasztgazdaságokban előnyben részesítették azon ekekapákat, melyek csekély átalakítással mindkét munkafolyamatot képesek voltak elvégezni. Az ekekapát előállíthatták gyárban vagy bognár- és kovácsműhelyben, de ügyes parasztemberek maguk is elkészítették. Utóbbi esetben egyszerűsítették a szerkezetet, illetve néhány alkatrészt fából készítettek el. Az eszköz a jó teljesítménynek köszönhetően gyorsan terjedt. Az 1913-as hódmezővásárhelyi kukoricakiállítás alkalmával a Gazdasági Egylet 35 tanyán tett látogatásának eredménye az volt, hogy a szétosztani szándékozott kisgépek megmaradtak, mert már mindenütt volt ekeka. Az összes gazdaságban 1895-ben 341 darab ekekapát használtak.¹⁹

A gabona további feldolgozásához, lisztté őrléséhez malmokra volt szükség. Az őrlés földesúri jog volt egészen 1873-ig. A 19. század derekán Hódmezővásárhely térségében 32 vízi-, 109 száraz- és 8 szélmalom működött. A vízimalmok teljesítménye nagyon eltérő volt, hátrányt jelentett a nagy távolságra való szállítás. Az 1860-as évektől a szélmalomok száma jelentősen megemelkedett a gabonatermesztés ugrásszerű fellendülésével, 1874-ben már 76 működött. Az 1930-as évektől motormeghajtást is alkalmaztak, így szélcsendben is tudtak dolgozni. Ezekben a malmokban nemcsak őrltek, hanem daráltak is.

Darálásra készültek és a szél erejét hasznosították a széldarálók, melyek a tanyai parasztember leleményességének bizonyítékai. A jószág etetésére szánt gabonát nem kellett elvinni a malomba, otthon is elő tudták állítani a darát. A vaskereskedésben vásároltak egy terménydarálót, ahhoz szerkesztettek vitorlát. A hátránya az volt, hogy

¹⁸ Uo. 111.

¹⁹ Szigeti et al.: i. m. 528.

mindig szélirányba kellett állítani, ez folyamatos odafigyelést igényelt. Nagyszámú elterjedésük az 1950-es évektől indult el, miután a szél- és gőzmalmok működését betiltották.

A szárazmalmok nem a természet erejét – vizet, szelet – hasznosították, hanem emberi, illetve állati energiával működtek, ezért taposómalomnak is nevezték őket. Míg a szélmalom inkább a város szélén vagy azon kívül helyezkedtek el, a szárazmalmokat többnyire a városon belül működtették. Habár a gőz erejének felhasználása után számuk csökkenést mutat, 1874-ben a húsz évvel korábbi 109 szárazmalomhoz képest még mindig viszonylag sok, 78 működött.²⁰

Az első gőzmalom üzembe helyezése 1867-ben történt, Bauer Jakab nevéhez fűződik, aki tőkés vállalkozóként gabonatermesztéssel foglalkozott, majd 1857-ben Szentesen megalapította a város első gőzmalomát. Miután 1866-ban áttelepült Hódmezővásárhelyre, itt is üzleti lehetőséget látott a gőzmalomépítésben. Szerencsére a város vezetősége is támogatta az elképzelést, a telket fél áron adta el. Gőzenergia fejlesztéséhez köszönre volt szükség, szállítására az 1854-ben elkészült Budapest–Szeged, majd az Alföld–Fiume vasútvonal részeként 1870-ben átadott Hódmezővásárhely–Szeged szakasz adott lehetőséget. Az állomás a gőzmalom szomszédságában épült, a vasút a liszt szállítására is kiváló lehetőséget nyújtott. Érdekesség, hogy a malom kazánjának fáradt gőzét felhasználva Bauer Jakab 1874-ben „melléküzemágként” gőzfürdőt építtetett. 1877-es adat szerint a malom egy nap alatt 10 000 kilogramm búzát tudott megőrölni. Az üzemet folyamatosan bővítették és fejlesztették. 1878-ban a kőpárok mellett bevezették a hengerek alkalmazását. Az őrlőköveket azért alkalmazták továbbra is, mert dara előállítására tökéletesen megfeleltek. A hengerek kíméletesebben, finomabban őrlték a gabonát, így jobb minőségű lisztet tudtak velük előállítani. Tóth Ferenc az 1874-ben alapított gőzmalomát négy kőpárral indította, de hamarosan ő is elkezdett hengermalom használni. 1879-ben egy kétemeletes szárnyat építtetett a malomhoz, 1892-ben pedig artézi kutat fúratott, a víz 237 méter mélységből jött a felszínre. A századforduló után további bővítéseket hajtott végre. 1910-ben 500 vagonos raktárt, 1928-ban pedig új épületet emelt.

Közben újabb gőzmalmokkal bővült a város. 1877-ben a már említetteken kívül működött a Steiner és Társai (később Lippay-malom), a Lóky-Bánfi-, a Maczelka-, a Molnár- és a Solti-gőzmalom. A vámörlésről fokozatosan tértek át a kereskedelmi őrlésre, vagyis a munkadíjat nem gabonában, hanem pénzben kérték. A száraz- és szélmalomok egyre inkább visszaszorultak, számuk folyamatosan csökkent. Az 1870-es évek elejétől már csak a távoli tanyák között adtak engedélyt építésükre, a városban és közvetlen környékén pedig a felújításukat sem engedélyezte a törvényhatóság. A

20 Dr. Novák László Ferenc főszerk.: *Hódmezővásárhely néprajza II.* Hmv., 2015, Németh László Városi Könyvtár és Pósa Lajos Gyermekkönyvtár, 809–811.

tanyavilágban is épültek kisebb gőzmalmok, így a Takács- (később Gregus-), a Diószegi-, a Rostás- és a Vincze-malom.²¹

A gőzmalom a molnártól komoly műszaki tudást, gépészeti ismereteket igényelt. Kezdetben gyakori volt, hogy vízi- és szélmolnárok, ácsok gyermekeiből lettek a gőzmalmok alkalmazottai. A gőzmalmi molnárság ugyanis megbecsült foglalkozás, a régóta elismert szakmákhoz hasonló tekintélyt biztosított. A malom alkalmazásában volt a malmoskocsis is, aki reggel összeszedte az őrletőktől a gabonát, este pedig hazaszállította az őrleményt, ezt hívták csúvározásnak. Habár ez ingyenes szolgáltatás volt, az íratlan szabály szerint a kocsist a gazda pálinkával kínálta a feladat elvégzéséért.

Malmot nemcsak gabonaőrlésre, hanem olajsajtolásra is használtak. A 18. században a lakosság maga állította elő repceből, tökmagból, lenmagból a világításra, illetve étkezési célra szánt olajat. A lójárgányos szerkezetet olajsutunak (sajtoló) nevezték. A sutuk már rég eltűntek, a szónak már az eredeti jelentése sem ismert, mégis tovább használták a kifejezést. A külterületen lévő Sóshalmon az 1885-ben megalakult Kutasi Olvasóegylet 1888 és 1913 között a Gyömrői Molnár Imrétől bérelt tanyán tartotta összejöveteleit. Itt valamikor olajütő működött, így az egyesületre is ráragadt a Sutu elnevezés, amelyet még jóval később is használtak. Ugyanezen ok miatt a mai napig Sutinak hívják a Tarjáni Olvasókört.

A Károlyi-uradalomban a serház építésekor olajmalmot is létesítettek a szomszédságban a 19. század elején. Az olajütés évtizedekig igen jól jövedelmezett, de az olajmalmok szaporodtával az olaj ára egyre lejjebb kúszott, így a század közepén haszonbérletknek adták ki az üzemet. A Fő utcán 1838-ban Wodiáner Sámuel hozott létre olajmalmot, számuk városszerte folyamatosan emelkedett. 1874-ben 11 található a városban. Az étkezési olaj iránti fokozott igény az első világháború után jelentkezett. Nagy Mihály a Jókai utcai olajmalmát már motormeghajtásra rendezte be. Itt alkalmazta Papp Lajost, aki orosz hadifogságban kitanulta az olajütés mesterségét.

Soós János levéltárnok 1874-ben a következő adatokat közli a Hódmezővásárhelyen lévő malmokról:

„Keletkezett a város területén 7 gőzmalom, u: m: a Bauer Jakab-é, hozzáragasztott gőzfördő helyiséggel, a vasúti indóház szomszédságában, mely nem csak helybeli szükségletre őröl, hanem készítményeinek vidékre is van kivitele;- Maczelka József és Böhm Jakab társak-é, a vásártér szélén, az ó Arany temetőfele földből alakított egyik háztelken;- a nazarénus hitfelekezet-é, szinte közel a vasúti indóházhoz, a város szélén;- Molnár Péter és N. Tóth Sámuel társak-é, a Makói országút szélén közvetlen a város alatt;- a Solti Károly-é, a város alatt lévő kiszáritott nagytófenékben közel a városhoz;- a Farészvénytársulaté, a Szentesi és Mintszenti országutak közelében, közvetlen a város alatt, mely egyúttal

21 Szigeti et al.: i. m. 591–595.

fafűrész géppel is összevan kötve; - s a Friedländer és Steiner cég-é, ugyancsak a város alatt a mintszenti országút közelében. Ez szinte gőzfűrészszelőként is használtatik. Ezeken kívül van a városnak részint bel- részint külterületen száraz, azaz lóerőre készült malmok: 78. szélmalom: 76. Vizimalom, a Tisza folyón: 7. Olajmalom 11. Összesen: 172. A száraz malmok, különösen a város belsejében időnként mindinkább kevesednek, részint a gőzmalmokkal nem versenyezhetőség miatt, részint, mert azoknak építése sőt javítása is 1854-ik évben kelt kormányrendelet szerint tilos, abból a számításból, hogy a város belsejéből kiküszöböltessenek.”²²

Az árutermelő birtokos parasztság gazdálkodásához nagyon fontosnak bizonyult a gépesítés mennyisége és minősége. A Hódmezővásárhelyen jól ismert és szerteágazó Tárkány Szücs nemzetségből példaként tekintünk át, hogyan építette, fejlesztette az 1873-ban született Imre a virágzó mezőgazdasági vállalkozását. A Bécsben töltött hatévi katonai szolgálat alatt megismerte a földművelésnél használt modern eszközöket. Hazatérte után Vásárhelyen elsőként vásárolt egy Avance 12 HP (lóerős), nyersolajjal működtetett stabil szívógázmotort, mellyel egy fekvőköves terménydarálót működtetett. A szülőktől kapott Erzsébeti úti 32 holdas tanyáján állította föl a szerkezetet, mellyel bérdarálást is végzett. A nagy háborúból hazatérve tovább modernizálta gazdaságát, 1926-ban 20 HP (lóerős) Fordson traktort, majd a következő évben egy 48 colos MÁV cséplőgépet is vásárolt. A gazdaságnak mindezen túl további felszerelései voltak: kévekörtős aratógép, Oliver kétvasú traktoreke, Kühne négyvasú traktoreke, 19 soros vetőgép, 3 soros kukoricavető gép, egy- és kétvasú ekek, ekekapa, talajlazító, simítóhenger, lógereblye, különféle boronák, KX kukoricamorzsoló, szecskavágó, répaszelő. A listán szerepel egy 17 soros műtrágyaszórós vetőgép is, hiszen édesapja javaslatára 1924-ben az ifjabb Tárkány Szücs Imre kipróbálta és bevezette a műtrágya használatát. A gazdaság 1920-as években meglévő eszközei a második világháború után is megmaradtak, az államosítás után a traktort és a darálót a Gorzsai Állami Gazdaság 1960-ig üzemeltette.²³

Az új, bonyolultabb mezőgazdasági eszközök szakszerű karbantartást, javítást igényeltek. A drágább eszközöket a kisebb gazdaságokban nem tudták beszerezni, legfőljebb bérlet útján használták. Főként a cséplőgépek esetében volt általánosan elterjedt ez a lehetőség. A Hódmezővásárhelyt is magában foglaló Károlyi-uradalom gépműhelye Mágocson volt. A 19–20. század fordulóján negyven éven keresztül Körmeny Lajos töltötte be a főgépészi tisztséget. Eredetileg lakatosmesterséget tanult, de később letette a gépkezelői szakvizsgát. Nyugalomba vonulása után Vásárhelyen

22 Soós János: Hód-Mező-Vásárhely város bel- és külterületének kereskedelmi, ipari, közgazdasági és műveltségi viszonyaira vonatkozó statisztikai adatok, a város és érdekei rövid ismertetésével 1874. In *A Hódmezővásárhelyi Szeremlei Társaság Évkönyve* 2004. 171.

23 Tárkány Szücs: i. m. 21–27.

működtetett vasipari műhely.²⁴ Ebből a konkrét példából is látszik, hogy amint a mezőgazdasági eszközök gépekké alakultak, a földet művelő parasztnak sem ideje, sem képessége nem volt a velük való foglalatosságra, ez külön szakmává vált. Az uradalmi gépműhelyek jelentősége egyrészt az volt, hogy elősegítették a korszerű gépek, eszközök megismertetését és elterjesztését. Másrészt az itt szerzett tapasztalatokat az önálló vállalkozásba kezdő mesterek hasznosítani tudták. A gazdaságukat racionalizáló uradalmak gépműhelyeiben általában a behozott angol, német, esetleg amerikai eszközök és gépek mintája vagy rajza alapján állították elő a szükséges felszereléseket. A hazai körülményekhez (talajadottság, termelési szokás stb.) igazították őket. Az így megszerzett szakmai ismeretek birtokában módosították az addig használt talajművelő eszközöket, illetve elvégezheték a bonyolultabb gépek javítását, majd előállítását is.

A fejlődés eredményeinek el kellett jutniuk a gazdákhhoz, hogy azokat alkalmazni tudják. Hódmezővásárhelyen a gazdasági felsőbb iskola igazgatója, Takó Ferenc jelentetett meg 1879-ben egy felhívást Földműves Ifjak Önképző Egyletének megalakítására, a szervezet az év decemberben meg is alakult.²⁵ Elnök- és névváltást követően 1882-ben a Hódmezővásárhelyi Gazdasági Egylet véglegesen megfogalmazta céljait, melyeket alapszabályban rögzítettek. A főbb pontok a következők voltak: a gazdák művelése társalgás és olvasás által, segítségnyújtás a korszerű gépek, eszközök beszerzésében, elterjesztésében, kiállításokat, szakmai versenyeket szervezni, könyvtárat berendezni, folyóiratokat járattni, különösen a téli időszakban tanfolyamokat szervezni, előadásokat tartani. Az eszközbemutatók igen hasznosnak bizonyultak. Az ekepróban sikert arattak Sack Rudolf kettős és hármas ekéi. A 13 soros sorvetőgépekről megállapították, hogy a „nálunk használtaknál sokkal célszerűbbek”. Az 1884-es ekeversenyen helybeli készítésű kettős és hármas ekék vettek részt. 1886-ban a gépbemutatón McCormick kéveköto aratógépe szerepelt sikerrel. Nagy népszerűsítést folytat az egyesület a trágyázás, trágyakezelés mellett. Javasolják a csalamádé silózását, különösen a Goffard-féle kifalazott vermek készítését. Jelentős és nagy sikerű esemény volt az Iparegyesülettel 1904-ben közösen rendezett ipari és mezőgazdasági kiállítás, melynek szervezésében és lebonyolításában komoly szerepet vállalt az egyesület. A kiállítás útmutatója így jellemzi a korszak mezőgazdasági helyzetét:

„Hódmező-Vásárhely város lakosságának létszáma a legutolsó népszámlálás szerint 60.883 főnyi. ... A város külső területe 132.258 kat. holdnyi kiterjedésű, ebből szántóföld 101.844 kat. hold. A lakosság fő foglalkozása ma is a mezőgazdasági termelés. A termelés súlypontja még mindig a szemtermelésen nyugszik ugyan, de a mellék termelési ágakat is

²⁴ Fejérváry: i. m. 73., 415.

²⁵ *Vásárhelyi Közlöny*, 1879. február 16.

mind nagyobb elöszeretettel és haszonnal kezdi földmívelő népünk felkarolni... Búzája nagy sikértartalmánál fogva elismerten első búzája a világnak.”²⁶

A gazdasági egyesület városban betöltött jelentős szerepét mutatja, hogy ugyanezen évtől a *Hódmezővásárhely* című lap alcíme szerint ez az újság a gazdasági egyesület közlönye. Előbb bérlet, majd ingatlanvásárlás útján kerestek helyet az egyesület székházának. 1892-ben megvásárolták az Andrássy utcán Bereck Sándor kis házát, melynek helyén új emeletes épületet emeltek. A tagság létszáma hétszáz körül mozgott, majd a húszas évekre elérte az ötezer főt. Fontos cél volt a parasztgazdák műveltségi színvonalának, szakmai ismereteinek növelése. Saját könyvtárukat folyamatosan fejlesztették, az egyesület könyvtára 1913-ban 2877 kötetet számlált.²⁷ A századfordulótól füzetsorozatot jelentettek meg, melyből alapvető szakismereteket sajtáthattak el a tagok. Évente rendeztek gazdabálokat a Fekete Sas Szállodában, ahol a közös szórakozáson túl minden alkalommal gyűjtést rendeztek. 1906-ban a saját könyvtár javára, 1929-ben az egyesület nagyterme alapja javára. Ez a szép szokás a mai napig él, a politika által kényszerített több mint negyvenéves szünetet követően újjáélesztették a hagyományt.

Az egyesület igyekezett támogatni a kisebb gazdákat is, ennek érdekében összefogtak a Hódmezővásárhely bel- és külterületén szintén rendkívül jelentős számban működő olvasókörokkal. A szántóföldi munkák szünetében meghívott előadók beszéltek a gazdálkodás modern eszközeiről és módszereiről. Az olvasókörok tagjai közül kerültek ki az ezüst-, illetve aranykalászos gazda tanfolyamok résztvevői. Kiállítások szervezésével, tanulmányutakon való részvétellel bővítették szakmai tudásukat. A mezőgazdaságból élők szívesen haladtak a korral, hiszen az új eljárások alkalmazásával növelni tudták a termés minőségét és mennyiségét. A méltán legendás emlékű Lázár Dezső elnöksége idején 36 külterületi olvasókör volt tagja a gazdasági egyesületnek.²⁸

Az összefogás másik módja a saját hitelszövetkezet létrehozása volt 1920-ban, a tagság létszáma néhány év alatt elérte az 1800 főt. Habár a dualizmus korában négy pénzintézet is megkezdte működését a városban, ezek célja a nyereségszerzés volt, míg a hitelszövetkezetnél inkább a társadalmi szolidaritás játszott szerepet. Olcsó kölcsönöket folyósítottak a földműveseknek például vetőmagvásárlásra olyan években, amikor a gyengébb termés miatt elmaradt a várt haszon. A szövetkezet segítségével alacsony kamatú hitellel tudták átvészelni a nehéz esztendőket. Összességében a Hódmezővásárhelyi Gazdasági Egyesületnek a birtokos parasztság szakmai-érdekvédel-

26 *A Hódmező-Vásárhelyi Ipari és Mezőgazdasági Kiállítás útmutatója*, 1904. aug. 14–28. 8–9.

27 Szigeti János et al.: i. m. 512.

28 Dr. Kruzslicz István Gábor: A Hódmezővásárhelyi Gazdasági Egyesület rövid története 1879–1949. In *120 éves a Hódmezővásárhelyi Gazdasági Egyesület*. Hmv., 1999, Hódmezővásárhelyi Gazdasági Egyesület.

mi szerveként a vizsgált időszakban sikerült megfelelnie a kitűzött céloknak, ezáltal jelentősen hozzájárult az egész város fejlődéséhez, gazdasági fellendüléséhez.

A mezőgazdaságban alkalmazott új technológiák és eszközök szükségessé tették megfelelő szakemberek képzését. Ennek igénye Hódmezővásárhelyen az 1870-es években jelent meg. A felső fiúnépiskola átmenetet képezett az elemi iskolából a szakiskola felé. Gazdasági, ipari és kereskedelmi ismereteket oktattak három osztályban, 1876-tól 50 kataszteri holdnyi mintagazdaság tartozott az iskolához. 1895-ben a földművelésügyi minisztérium és a város szerződést kötött, melynek eredményeként két év múlva a Kutasi úton 19 tanulóval megnyitotta kapuját a Magyar Királyi Földműves Iskola. A képzési célt így határozták meg: „...a vidék kisebb birtokainak tulajdonosai az ilyen birtokoknak okszerű kezelésére megtaníttassanak; továbbá, hogy a nagyobb birtokokba szükséges felügyelők s munkavezetők gyakorlati oktatással alaposan kiképeztesse.”²⁹ Az intézménynek 120 kataszteri holdnyi mintagazdasága volt. Itt a növendékek megismerhették a különbséget a kézi és a gépi vetés között, kipróbálhatták a kézi és a fogatos eszközzel való kapálást, a cséplőgép melletti munkát. Az iskola gépparkjában megtalálhatóak voltak a korszak legmodernebb mezőgazdasági eszközei, többek között a Vidats-, a Sack-eke, a 15 soros Kühne-vetőgép, a Saalkborona, a Hock-altalajeke, valamint a Hollingsworth-lógereblye. Az egy hónapos nyári szüenidő alatt csak az elméleti oktatás szünetelt. A képzési idő két év, melynek végén szakvizsgát tettek. A tanulók létszáma folyamatosan emelkedett, az öt-hat fős tantestület munkáját két-három gyakornok segítette. A földművesiskolában 1896 és 1938 között 903 növendék szerzett végbizonyítványt, a népiskolai tanítók részére szervezett tanfolyamokat pedig 412 fő végezte el.³⁰

Az új gépek működtetését meg kellett tanulni, az arató- vagy cséplőgép mérnökök által tervezett bonyolult eszköz volt. Egyszerűbb szerszámok feltalálói között azonban találunk ügyes kovácsot, gépészt, lakatost, sőt tanárembert is. A korabeli lapok rendre beszámolnak a helyi találmányokról, illetve feltalálóiokról, nézzünk most erre néhány példát. A műfajhoz tartozik, hogy a cikkek szerzői szerettek túlozni. Legtöbb esetben nem teljesen új eszköz megalkotásáról van szó, hanem továbbfejlesztésről, finomításról.

A hódmezővásárhelyi református tanító Daru Mihályról és találmányáról 1941-ben így emlékezett meg a *Vásárhelyi Új Hírek* című lap:

„Gépkereskedés kirakata kelleti, gépgyárak árjegyzéke kínálja a kapálógépet. A földművelésügyi minisztérium rádióféllórája méltatja hasznosságát, gazdák dicsérik, idejében elvégzett munka, bővebb termés igazolja jelentőségét. Korszerű mezőgazdasági termelés

29 *Földműves Iskola szervezeti-, rend és fegyelmi szabályai* 1898. 2–3.

30 Dr. Haladi József: Hódmezővásárhely agrárszakoktatásának története (1896–1986). In *Tudományos közlemények. Különszám*. Hmv., 1996, DATE Mezőgazdasági Főiskolai Kar, 5–11.

el se képzelhető kapálógép nélkül. Vásárhelyi agy gondolta ki, vásárhelyi kéz rajzolta meg, vásárhelyi műhelyben állították össze az első kapálógépet 1882-ben... Az egyes alkatrészeket Budapesten a Ganz-gyárral készítette el, a gyárhoz beküldött rajzok alapján, majd idehaza Száraz Kováccsal állíttatott össze. Amikor kész volt a gép, megkérte és megkapta rá a szabadalmat.”³¹

A cikkből azonban az is kiderül, hogy mivel a szabadalmaztatás teljes költségét nem tudta kifizetni, a szabadalom közkinccsé vált, a találmányt a későbbiekben más gyártotta iparszerűen.

1911-ben Budapesten kiállítást rendeztek a vas- és fémiparosoknak, ahol látható volt egy praktikus találmány, a kaszálógép. Az újdonság megalkotója két vásárhelyi mester volt. Egyikük Weisz Mihály, akinek csizmadia volt a tanult mestersége, emellett keramikusként is dolgozott, álnéven humoros verseket és drámát is írt. Társa Hanzl József gépraktáros volt. A *Vásárhely és Vidéke* a következőképpen méltatta az új eszköz előnyeit:

„...egy ember könnyen tudja maga előtt tolni a gépet, amely szépen nyesi le az előtte álló fűvet. Nagy erőmegtakarítást jelent ez a kaszálógép feltalálása. Gazdálkodó emberek tudják, hogy a parasztmunkák között legnehezebb a kaszálás. A rend nagyon nehezen dül a kasza előtt. Erő kell ahhoz, hogy valaki egész nap, pláne napokon át kitartóan, jól tudjon kaszálni. De drága is a kaszás munkás, tíz koronát most is elkérnek egy hold luczerna levágásáért. Ennyit pedig közepes munkás is levág egy nap alatt. Arató gépek vannak már régóta, fogatos szénakaszálók is vannak, de eddig még kézi kaszálógép nem volt. Két vásárhelyi ember ezt is feltalálta. József főhercegnek is tetszett a találmány, s mikor megtudta, hogy a gép mellett álló Weisz Mihály az egyik feltaláló, melegen kezét szorított vele. Weisz és Hanzl szabadalmaztatták találmányukat, s maguk fogják azt gyártani és árúsítani.”³²

A saját gyártás ez esetben sem valósult meg, a két újtó nem élvezte találmánya hasznát.

A húszas évek második felében fejlesztette ki Marjai Lajos kovácsmester a műtrágyaszóró szerkezetét, melyre a földművelésügyi miniszter, Mayer János is fölfigyelt a Csókási Olvasóköri telt látogatása alkalmával. A *Vásárhelyi Reggeli Újság* így tudósított az esetről:

„A gép megnyerte a földművelésügyi miniszter tetszését, aminek kedvező következménye lett Marjai Lajosra nézve, mert Mayer János fölhívta a találmányra a magyaróvári gépkísérleti állomás figyelmét, s onnan tegnap azzal érkezett Hódmezővásárhelyre Vladár Endre

31 *Vásárhelyi Új Hírek*, 1941. november 1.

32 *Vásárhely és Vidéke*, 1911. május 28.

főmérnök, hogy megsejmelje Marjai Lajos találmányát és amennyiben értékesnek találja, biztosítja számára az állam támogatását a találmány értékesítésével kapcsolatban.”³³

Időt és „lóerőt” lehetett megtakarítani a szántásnál a *Vásárhelyi Reggeli Újság* beszámolója alapján a továbbfejlesztett ekével:

„Hajnal Imre géplakatos mester, aki a Tóth Ferenc és társai gőzmalmában tanult, érdekes találmányra jött rá. Egy új ekerendszert talált föl, mely a legmélyebb szántásnál is úgy időben, mint munkaerő felhasználásában 30-40% megtakarítással dolgozik, ami azt jelenti, hogy három ló helyett kettővel is játszva végzi feladatát. Hajnal Imre... szerény tőkével finanszírozó társat keres.”³⁴

Nincs róla tudomásunk, hogy a két utóbbi találmány végül gyártásra került-e, de az a tény, hogy a későbbiekben nincs nyomuk, azt valószínűsíti, hogy ezek a szerkezetek széles körben nem terjedtek el. A vásárhelyi ember kreativitásának és találékonyságának azonban így is bizonyítékai.

A 19. század második felének népességnövekedése fokozott igényt támasztott az élelmiszer-előállításra. A gazdasági növekedés felgyorsulása a mezőgazdaságban az 1890-es évektől szembetűnő, ekkor indult el a magyar mezőgazdaság azon az úton, hogy elsajátítsa a nyugat- és közép-európai agrárfejlődés vívmányait. A hagyományos mezőgazdasági eszközök és módszerek nem voltak alkalmasak az intenzív gazdálkodásra. A paraszti gazdaságokban házilag előállított szerszámok helyett a műhelyek, gyárak tömegesen előállított termékeit kezdték használni. Az iparban a gépek forradalmának második szakasza játszódott az 1870 és 1914 közötti időszakban, a mezőgazdaságban ugyanezt az időszakot a gépesítés forradalmának nevezhetjük. Ez a folyamat nemcsak az agrártermelést, de vele együtt az agrártársadalmat is minőségileg átrendezte. Kihatott az urbanizációra, a hiteléletre, a szakoktatásra. Hódmezővásárhely esetében is elmondhatjuk, hogy a mezőgazdasági ártermelés jelentős növekedése nagy hatással volt a város fejlődésére. A 20. század fordulóján nagyszabású építkezések, útburkolások, csatornázások folytak a városban. Felépült az új városháza, a takarékpénztár, a Fekete Sas Szálloda, az új gimnázium, a járásbíróság és az úri kaszinó. Elindult a polgárosodás, melynek a jobb módú gazdák is részesei voltak. Virágzott a kulturális, a művészeti, sőt a sportélet is. Habár az első világháború törést jelentett, a lendület még az 1920-as években is tartott, egészen a világgazdasági válságig. A város a mai napig őrzi annak a nagyívű fejlődésnek a hatását, amelyhez a gépekkel intenzíven termelő mezőgazdaság a maga eszközeivel hozzájárult.

33 *Vásárhelyi Reggeli Újság*, 1929. október 5.

34 *Vásárhelyi Reggeli Újság*, 1930. január 3.

GÁL LÁSZLÓ

DOHÁNYTERMESZTÉS A DÉL-ALFÖLDÖN

A dohány őshazája Közép-Amerika; Európában a 16. század közepén kezdték ültetni, Portugáliában és a Spanyol Királyságban,¹ kezdetben dísznövényként. VIII. Orbánnak már 1642-ben pápai bullát kellett kiadnia a miséken való dohányzás tiltásáról, tehát elég hamar elterjedt Európában, majd a Kárpát-medencében is. Különösen népszerűvé vált a katonák között, akik azután szélesebb körben elterjesztették a dohányzás szokását. A dohány Magyarországra két irányból érkezett: a 16. században német területekről került elsősorban főúri kertekbe, majd a következő évszázadban török és délszláv közvetítéssel jutott el a paraszti gazdálkodásba. Hamarosan jövedelmező üzletté vált a dohánytermesztés, ezért I. Lipót bérbe adta a dohánykereskedelmet az egész birodalomban. Magyarországon 1702-ben szervezték meg a bérletet, három komáromi és bécsi kereskedő kapta meg a dohánykereskedelemhez való jogot. Ezzel egy időben Lipót pátenstben kihirdette, hogy Magyarországon bárki ültethet dohányt, de fölvasárolni, szállítani és eladni csak az említett bérlőknek (appaldatoroknak) lehet. Olyannyira, hogy még pipát is csak tőlük lehetett vásárolni.

A jobbágyság, elsősorban feudális kötöttségei miatt, a dohánytermesztésbe nemigen kapcsolódhatott be. A szántóikat hagyományos rend szerint kellett megművelniük, és ennek alapján adták ki a földesúri juttatásokat is részükre. A dohány rendkívül munkaigényes növény, termelése ráadásul komoly szakértelmet kívánt, ezért robotban megműveltetni nem lehetett. Ezenkívül a jobbágyfalvak hagyományos nyomásos (vetésforgós) művelési rendszere nem tette lehetővé a dohánytermesztést. Ezért szükségképpen a dohány a nyomáson kívüli földeken, az allodiális területeken jelent meg. Ezt a művelési formát, amely például Sövényháza környékén is kialakult, dohánykertésznek nevezik. A dohány után nem szedtek dézsmát. Legtöbbször a bérelt föld mellett hamarosan felépült a ház, ahol a bérlő a családjával lakott. A 18. században már egész évben ott éltek. A városhoz továbbra is sok szállal kötődtek, az egyik legfontosabb, hogy ott értékesítették a dohányt.

A török kiűzése után a Tisza csongrádi részén az egykori tizenöt helységből (Fark, Ányás, Szer, Dócz, Körtvélyes, Kovárd stb.) kettő maradt, Mindszent és Algyő. I. Károly király 1733-ban az előbbi két helységet és a hozzájuk tartozó pusztákat gr. Erdődy Györgynek, a magyar királyi kamara elnökének adományozta. Ez a terület 1775-ig volt az Erdődy család birtokában. György grófnak a fia, Kristóf gyakran került pénz-

1 Takács Lajos: *A dohánytermesztés Magyarországon*. Budapest, 1964, Akadémiai Kiadó, 11.

zavarba, ezért folyamatosan eladni és elzálogosítani kényszerült ezekből a földekből. 1775-ben már az egész uradalmat elzálogosította egy genuai bankháznak, amelynek egyik tulajdonosa volt a későbbi birtokoscsalád, a Pallavicini is. A birtok a napóleoni háborúk alatt zárlat alá került, mivel tulajdonosaik ellenséges állam alattvalói voltak. Érthető, hogy ilyen körülmények között a tulajdonosok igyekeztek megszabadulni a birtoktól. A következő megoldást választották: a mindszent–algyői uradalmat gr. Erdődy Józseftől megvásárolta gr. Zichy Leopoldina, Pallavicini Károly János őrgróf özvegye. Erdődynek 50 000 forintot adott, ezenfelül a genuaiakat is kifizette 215 218 forinttal,² valamint lezárta a folyamatban lévő pereket, és megegyezett a felekkel. 1842-től elsőszülöttségi hitbizománnyá alakult át az uradalom.

1748-ban az uradalom bevétele 2910 forint volt, ebből körülbelül 572 forint származott a kertészségekből (dohány), a két sövényházi kertészségtől 435 forint.³ (A Gyevi-fok halászatából 150 forint jövedelem származott.)

Kezdetben a kertészségek telepesei is ugyanolyan városlakók voltak, mint a tanyáké, de a többségük pár évtized után végleg elszakadt a várostól, és a kertész életmódot választotta. Kisebb részüknek viszont végig megmaradt a kettős lakhatása, azaz rendelkeztek városi ingatlannal is.⁴ Fontos különbség, hogy a kertészségek nem alkottak olyan önálló mezőgazdálkodási egységet, mint a tanyák. A tanyákon ugyanis az állattartás és a földművelés is tovább folyt a maga meghatározott rendjében, és helyben meg tudták termelni, amire szükségük mutatkozott. A kertészségek viszont olyan specializált telepek, amelyeknek lakói kifejezetten dohányt termesztettek, és a napi szükségleteiket kielégítő terményeket időlegesen máshol keresték meg vagy vásárolták. A kertészségek területileg sem voltak annyira szétszórva, mint a tanyák (a kiterjedt legelők és szántók miatt), hanem szinte füzérszerűen egymáshoz kapcsolódó települést alkottak, mégpedig a legjobb, legkiemelkedőbb részeken, míg a laposabb, nem művelhető területeket meghagyták legeltetésre. Minderre pedig azért volt lehetőség, mert a föld tulajdonjoga alapján véve más volt a tanyák és a kertészségek esetében. A kertészségek alapvetően allodiális földeken alakultak ki, míg a tanyák mezővárosi tulajdonú területeken. A tanyai lakos kezdetben nem szakadhatott el a várostól, hiszen a tanyai föld birtoklását is a városi ház tette lehetővé, ellenben a kertészeknél ez már kezdetben sem volt feltétele a dohányföld bérlésének, sőt inkább akadályozta a termelést, hiszen az állandó ki-be járkálás rengeteg időt vett volna el a munkától.

A Csongrád megyei kertészségek lakosai többségükben Szegedről vagy valamelyik mezővárosból kitelepült emberek voltak. Az 1758-as összeírásban feltüntetett kertészetek közül⁵ csupán az egyetlen Sámson volt, amely nem a Tisza mentén, hanem

2 Reizner János: A mindszent–algyői uradalom történetéből. *Gazdaságtörténeti Szemle*, 1895, 325.

3 Uo. 329.

4 Takács: i. m. 44.

5 Uo. 52.

a Maros egyik mellékágának (Százaz-ér) közelében alakult ki, és a lakossága sem Szegedről, hanem Hódmezővásárhelyről települt. Szegediek telepedtek ki nemcsak a mindszent–algyői uradalomba – például Fark, Sövényháza, Serkéd –, hanem az ekkor még gazdaságilag különálló Ányásra, valamint a Tisza bal partján lévő Mártélyra⁶ is, amely pedig a Hódmezővásárhelyt is birtokló Károlyi család uradalmához tartozott, hasonlóképpen, mint az előbb említett Sámson. Ez is arra utal, hogy a kertészségek létrejöttét nem a földesurak kezdeményezték, hanem a túlszűfolt mezővárosokból áramlott ki a munkát kereső lakosság ezekre a területekre. Van adat arra is, hogy 1743-ban 100 szegedi család költözött ki Százegyházára⁷ kifejezetten dohány termesztése céljából. Százegyházát a 18. században Szeged városa is árendálta, Deszk és Kübekháza között helyezkedett el. A telep pusztulása után az emberek elköltöztek Térvárra és Török-Kanizsára, de a dohánykertészkedést új lakhelyükön is folytatták. Ezekben az években indulhatott meg nagyobb arányban a dohány termesztése és ezzel együtt a kertészségek kialakulása, először a Szegedhez közelebb lévő pusztákon, majd egyre messzebb, követve a Tiszát. Az első pontos adat 1758-ból származik. Ekkor már említik Sövényházát is, 49 dohánykertésszel, közülük 40 kertész neve mellett szerepel a következő: „domicili habet Szegedini”, vagyis a háza Szegeden van. Egy 1782-es szerződés szerint a pusztaszeri templomrom körül élő kertészek 10 évre bérelték a pusztának ezt a részét, évi 300 rajnai forintért (ekkor éppen Kecskemét városától), amit Katalin napján (november 25.) kellett kifizetni. Ekkor még állt az egykori monostor legtöbb fala, sőt a torony is, így az itt élőket a források mint „torony melléki” kertészeket említik.⁸ Főleg a folyó jobb partján szaporodtak meg a kertészségek, és ennek nem pusztán az volt az oka, hogy itt voltak nagyobb pusztaságok, hanem a talaj minősége is, mivel itt jobbra homok volt, amit a dohány különösen kedvel. A Tisza jobb partján 1758-ban 82 kertészséget számoltak össze, 1781-ben pedig már 625 volt belőlük,⁹ a számuk hétszeresére nőtt 23 év alatt. Jellemző a kertészségekre, hogy szinte kivétel nélkül közvetlenül a víz mellé települtek, vagy a mocsarakkal, nádasokkal körülvett részekre. A palánta neveléséhez fontos volt az öntözővíz közelsége, illetve a legelő állatok miatt is természetes védelemül szolgált a víz és a mocsár. Víz mellett terültek el például a dóczi, mártélyi, ányási, felgyői, ellési kertészségek. Mocsarakkal, ingoványokkal voltak körülvéve a sövényházi, farki, földvári, serkédi, kovászdí kertészségek. A dohánykertészek, gúnynevükön „gányók” (a gánya, vagyis sövénykerítés szóból), ritkábban „kukások” nem úrbéres jobbágyok voltak, hanem bérlők, akik különböző időre kötöttek szerződést a királyi kamarával, illetve a földesúrral. Minden bérlőcsalád kapott körülbelül 20 hold földet. Ebből kellett 4 holdat

6 Uo. 53.

7 Reizner János: *Szeged és Délmagyarország*. Szeged, 1895, saját kiadás, 11–12.

8 Vályi Katalin – Zombori István: *Ópusztaszer*. Budapest, 2000, Száz Magyar Falu Könyvesháza, 108.

9 Takács: i. m. 56.

beültetni dohánynal, tizedet ebből nem kellett adni. A dohány termőterületének növekedése kiszakított bizonyos részeket a szabadon legeltetett rétekből, mezőkből, emellett a lakosság számát is gyarapította, de ezzel együtt ezeket az embereket jobban az adott településhez kötötte, mint a korábbi életmódjuk. A kint legeltető városi lakos akadhatott rá az alkalmas dombhátakra, és felhasználhatta az esetleges téli szállás trágyázott, jó minőségű földjét dohánytermesztésre. Ezt követően a kertészség köre telepíthette állatait, és kialakíthatta azokat a létfeltételeket, amelyek lehetővé tették számára a városi ház feladását. A kinti megtelepedést viszont nagymértékben elősegítette az, hogy a kertészek közül nem mindenki rendelkezett városi házzal, hanem mint cseléd vagy zsellér volt nyilvántartva.

A szegedi nagytáj a 18. század második felétől egy évszázadon át volt a dohánytermesztés központja az országban. A dohánykultúra nemcsak gazdasági jelentőségénél fogva volt fontos, hanem a vidék településtörténetére, demográfiai viszonyaira is jelentős hatást gyakorolt. A dohánykertészet ösztönözte a szegedi nép délvidéki kirajzását, amely nagyjából 1780–1860 között zajlott le.¹⁰ Azt lehet tudni, hogy Szegeden 1719-ben már termesztettek dohányt, amelynek termelése 1737 után fellendült, és szögedi dohány néven került forgalomba. Vedres István 1811-ben írott beadványából tudjuk, hogyan bontakozott ki ezen a vidéken a nagyobb arányú dohánytermesztés:

„A múlt század közepe táján Merschi generális Szeged várának Comendánsa Reszke nevezetű dűlőföldjén tulajdon embereivel plántáltatta a Dohányt legelőször és nemes bátorsággal elszánta magát ezen alsó világi Plántának meg Magyarhazafítására. Előre ellátván azt, hogy ezen erőss és kábító Palánta, valamint a külső országokban, úgy a magyar hazában is idővel igen szükséges és hasznos légyen, noha még akkor a Dohány nem is igen volt esméretes, következőképpen nagyon kelendő sem volt. Nem sajnálta tehát sem költségét, sem tulajdon fáradtságát, tsak hogy a köznéppel megismerthesse azt, hogy a Dohány termesztésének gyümöltse elegendő képpen megfizeti a rajta tett fáradtságot. Minekutána látták volna azt, pénzen a munkára fogadott emberei, hogy nem tsak a gabona termesztésből, hanem a dohány művelésből is el lehessen élni, és az akkori üdőben ezért még több pénzt is kaptanak mint a gabonáért, önként, s maguk számára is kezdték a dohányt termesztetni, ezek példájukra más emberek is belekaptak a dohány termesztésébe, s onnét, az az a Reszke nevezetű Szegedi földről származtak Térvárra, Rábéra, Klárafalvára s tovább egész Bánátba, nemkülönben Bátskába, a Tisza és Maros mellékeire a dohány kertészek.”¹¹

10 Bálint Sándor: A szegedi táj dohánykultúrája. *Néprajzi Dolgozatok* 17., 1964. Forrás: acta.bibl.u-szeged.hu. letöltve: 2017. szeptember 14.

11 Uo. 8.

A 18. század második felétől kezdve csaknem egy évszázadon át Szeged a dohánykereskedelemnek is egyik nagy központja volt. 1791-ben a Mindszent–algói uradalomban összesen 254 dohánykertészt írtak össze, akik árendát fizettek a földért, pontosabban fizettek volna, ha nem lettek volna rendszeresen hátralékban. Ekkor még nagyrészt Deakovics Pál szegedi dohány-nagykereskedőnél adták el az árut. A dohánytermesztő kertészeknek sok esetben csak a Tisza-partra kellett a dohányt elszállítaniuk, és onnan hajóval vitték tovább. Az uradalomnak 1805-ben 5242 font dohánytermése volt, de 1836-ban Szegeden már 225 914 font dohányt adott el az uradalom Monaszterly Illésnek, Wodianer Sámuelnek és báró Sinának. (Sina György korának nagy mecénása volt, 80 000 forintot adott az MTA épületére, valamint a Lánchíd építésének a finanszírozásából is kivette részét, emellett Széchenyi magánvagyonát is ő kezelte, és van olyan vélemény is, hogy Jókai Mór Az arany ember főhősét róla mintázta.) Báró Sina és Wodianer a 19. század elején Szegeden alakította ki felvásárló központját, e két embernek a kezében volt tulajdonképpen az ország dohánykereskedelmének a nagyobbik része.

(Nem tartozik szorosan a témához, de mindenképp említésre méltó, hogy Reizner János leírta, a dohányon kívül sáfrányt is termeltek Sövényháza mellett. 18 kertészt említ, akik 39 ½ hold földön ültettek. Ezek a kertészek 1837-ben 2507,5 font „száraz és jóféle sáfrány-virágot” tartoztak az uradalomnak adni.¹²⁾

A dohány szállítása tiszai bögöshajókon történt, leginkább Pest és Bécs felé, de voltak más irányok is, például a Tisza–Duna–Száva–Kulpán át Károlyvárosig, majd innen Triesztig. Egy-egy hajón körülbelül 250 mázsát szállítottak. 1793-ban 40 hajó rakományát vitték ezen az úton.¹³ A Wodiáner cég a Szeged környéki dohányt egészen Franciaországig vitte a 19. században.

Meg kell említeni azt is, hogy a 19. század elején a dohánykertészet Szegeden, főleg Alsóvároson, de Tápén, Szentmihályon, Röszkén és Székhát kertészségeiben is jelentős volt. Ebből a gyakorlatból, ismeretekből és földrajzi környezetből nőtt naggyá a század második felére a Szeged környéki paprikatermesztés.

A 18. században az úrbérrendezés kapcsán vált egyre általánosabbá az allodiális gazdálkodás. Ennek következtében a zsellérré szegényedett parasztság sokszor továbbvándorolt, és idénymunkát vállalt (aratás, kapálás). Másrészt kisebb földterületeken kialakította a munkaigényesebb, belterjes műveléssel járó növények (dohány, kukorica) termesztését. A Dél-Alföld lakossága is felismerte a 18. században az új helyzetet, és alkalmazkodott hozzá. Ennek egyik következménye lett, hogy viszonylag nagy területen kezdtek termelni munkaigényes kapásnövényeket. Jellemző, hogy valamennyi növény Amerikából érkezett: kukorica, dohány, krumpli, paprika.

¹² Reizner: *A Mindszent–algói...* 334.

¹³ Bálint: i. m. 9.

Az 1851-ben kiadott teljes dohánymonopólium véget vetett a Szeged környéki nagymérvű dohánytermesztésnek. A rendelkezés összesen 35 000 holdon gazdálkodó 40 500 dohánytermelőt érintett,¹⁴ engedélyhez kötötte a dohánytermesztést, és előírta, hogy milyen feltételekkel kell a császári és királyi beváltóhivataloknak beszállítani, csak saját szükségletre engedett néhány négyszögölt termesztetni. A 19. században ez volt az egyetlen növény, amelynek termesztésébe az állam beavatkozott. Az úgynevezett termesztési engedély bevezetésével az uradalmak dohánytermelése lett meghatározó jelentőségű. Az uradalmi termelés azt eredményezte, hogy az addigi bérlő-vállalkozó réteg helyébe új formáció lépett, a feles dohánykertész. A korábbi kertészségek lakói idővel beolvadtak a környező települések lakosságába, vagy vándormunkára kényszerültek. Hasonlóképpen történt mindez a Pallavicini-uradalomban is, ugyanis az 1848-as jobbágyszabadság nem rendezte a szerződéses viszonyban lévő zsellérek, jobbágyok helyzetét. Sőt egy szó sem esett róluk. Több helyen pár hónap múltán megindult a dohánykertészek szervezkedése, panaszaik összegyűjtése. Ezt követően például a Torontál vármegyei Fodorházán nyilvánosan szétépték a szerződésüket, a Csanád megyei Kövegyen pedig a régi szerződésük ellenére sem ültettek dohányt a kertészek.

A Csongrád és Csanád megyei kertészfalvakban is megindult a szervezkedés, és előterjesztették a sérelmeiket. Így például Sövényháza, Dóc, Hantháza. Ezek a sérelmek csak a földesúri túlkapásokra vonatkoztak, amelyeket a szerződések keretein belül próbáltak orvosolni, és nem akarták a szerződéses viszonyt alapjaiban megváltoztatni. Mivel ezek a szerződések az akkori világról és a kertészek mindennapjairól is elég jó képet adnak, tanulságos lehet kicsit részletesebben kitérni rájuk. Pár gondolat a hantháziak leveléből:¹⁵

„1szer. A szerződés 2. pontja alatt biztosított legelőtől, részint az abban foglalt jobb földeknek felhasználása, részint a legelőnek uradalmi jószágokkal túlárasztása által, annyira kizsoríttatnak, hogy a szerződés szerint tartani kötelezett lovak is alig legeltethetnek, nem hogy a legeltetés, kibérelhetése érdekében létező jogukat gyakorolhatnák.

2szor. A szerződési 6. pont az uradalom részéről meg nem tartatik, mert a szántás alá veendő földek nem harmad, de feles dézsma alá osztatnak ki, s a jobb földektől a kertészek így is elűttetnek.

3szor. A 7. pont magyarázata folytán a 18. éves egész napi munkája csak fél, a 15 éves csak negyed napszámba vétetik.

4szer. A 9. pont értelmében roppant terhelések történnek, ugyanis mind a mellett, hogy aratásra is, nyomtatásra is a legselejtősb gabona mutatattik, az arató és nyomtatórész

14 Bogdán István: *Régi magyar mesterségek*. Budapest, 1973, Magvető, 298.

15 Takács: i. m. 128.

azon ürügy alatt, hogy a Megye határozta meg, igen nagyra szabatik, mikor a környéken 9. 10én aratnak, nyomtatnak, a kertészek 13, 14én kötelesek azt tellyesíteni.

5ször. A 10ik pontban nem érdekelt árkok készítésére szoríttatnak, úgy hogy a fa ültetésen 3, sőt négy napokat is eltöltenek.

6szor. Biztosítottak szóbelileg, hogy a kinyomatott gabonák a nyomtatás helyéhez legközelebb magtárba hordandják, és mégis bár Hantházán is van magtár, a gabonát Gyevi magtárba hordani kényszerítettnek és 4 sőt 5 véka búzát is kénytelenek egy zsákba öntve emelni.

7szer. Az egyszer bevett gabona keresztekben támadandó hiányt mind amellet, hogy uradalmi csősz őrzése alatt volt, a kertész köteleztetik pótolni.

8szor. Szerződés ellenére 3 napi vadászatra, 20 kotsi dudvának a majorbeli kihordására köteleztetik minden egyes kertész, s ha vonakodó még 3 napi munkára hajtatnak.

9szer. Buzadézmálás, dohány felfontolás, felezés úgy vadászat alkalmával ingyen forspontra szoríttatnak.

10szer. A dohány megadásánál legtöbb vissza élés következik el (alig száradnak fel a kötelek, minden kertésznek egy néhány kötél felméretik, a kötelek számbavétnak, és ezen mérés szerint tartoznak aztán tavasszal a dohányból eső fele részt kiadni) s bár a kötél szerinti nehézségből valamit elengednek is, mégis a fontollás sem történhetvén tökéletesen, gyakori eset, hogy a kertész dohányja egész öszletét át adva, az uraságnak járuló fele részt sem képes megadni, hanem adósság tétetik (de maga a mázsálás tavasszal úgy eszközöltetik, hogy nem egy két kertész tapasztalta már, miként helyben történt mázsáláskor két mázsával sincs bálja, Szegeden történt ujabbi felmázsálásakor már az Uraság részére 2 mázsa 50 font nehézségűvé lett) botrányt okoz e tekintetben még az, hogy a tartozásba maradt dohány ára magasabban számíttatik, mint a feleslegelté, így a jelen évben is a kertész minden hátra maradt mázsa dohányt 13f30xr-t köteleztetik, mikor az Uraság a feleslegesen bevett dohány mázsáját a kertésznek M-t tizen Egy forintjával fizeti ki (egyes panaszkodók jelentették, Kertész Pál, Szuhai János, Stankovics Ferenc.

11szer. Bunford Ignac 30 szál vessző ültetés elmulasztása miatt 42 öl árok ásására és egy évben elmaradt búza dézsmájának kétszeri megadására szoríttatott.

12szer. Zsikó Márton fél, Gozó János pedig kéz köből búzával évenként többet adni köteleznek, mint mennyit földjeik után tollük követelni szabad lenne.

Végre sérelemként terjesztetett elő az is, hogy kellő kitanítás hiányából vagy más alapos okból annak idejében a szerződést alá nem írt lakosok 18 napi szolgálat helyett 20 napi szolgálat teljesítésére szoríttattak.”

A dohánykertészek pedig szinte teljes egészében szerződéses viszonyban álltak az uradalmakkal, így a '48-as törvények következtében örökföldre nem számíthattak. A Pallavicini-uradalom (hogy a követelőzésnek mindenképpen elejét vegye) elrendelte dohánykertészfalvainak (Sövényháza, Hantháza, Hatrongyos, Kütörös, Pitricsom)

feloszlátását. Hasonló esetek előfordultak a Temesközben is. Földesúri önkényeskedés miatt oszlottak fel a szegedi telepeseiktől benépesített Lőrincfalva, Imretelek, Firigyháza gányófalvak.

A DOHÁNY TERMESZTÉSE

A dohány kapásnövény, teljesen más művelési módot és technikát igényel, mint a gabona. Ennek a növénynek a termesztése sok kézi munkát és nagy szakértelmet követel a termelőtől. A megfelelő munka hiánya egyből megmutatkozik a dohány minőségében. A dohány rendkívül gondos talaj-előkészítést igényelt, majd azt követően rengeteg kézi munkát: kapálást, tetejezést, törést, fűzést, szárítást, csomózást. Minden műveletet a maga idejében kellett elvégezni, mert különben a termés minősége látta kárát. Mindez új szemléletet és fokozott precizitást követelt meg a termelésben.

A dohányföld munkálatai már ősszel megkezdődtek, és tavasszal, közvetlenül az ültetés előtt fejeződtek be. Az előkészítéséhez tartozott a földterület kiválasztása, a trágyázás, a szántás, a boronálás, a föld kitisztítása, lazítása és porhanyítása. A homokos talajokon alakultak ki a falvak körüli dohánykertek, kertészségek. Ezek a kertek dohánytermesztésre voltak szánva, bennük monokultúrák termelés folyt, a dohányt minden évben ide ültették. Ez a termesztési mód különben eléggé elterjedt volt más országokban is, például Hollandiában vagy az Egyesült Államok Kentucky és Virginia államaiban. A kertekben az állandó kapálás önmagában is kedvező talajviszonyokat alakított ki, porhanyós, gaztalan, tiszta földet. Még kedvezőbbé vált a helyzet úgy, hogy a legtöbb kert, ahol a dohány híressé vált, könnyű, homokos talajú volt, ami önmagában is könnyebb művelést jelentett. A dohányföldet sokszor csak kora tavasszal, esetleg tél végén szántották fel először, miután a dohánykórót kiszedték. A kórót ugyanis a földben hagyták, és ősztől, miután a leveleket leszedték, lovakat, szamarakat, kecskéket hajtottak rá, az állatok lerágták a maradék leveleket és a magot, valamint a kórók között kikelt gazt. A kóró kiszedése után, február végén, március elején szántották fel a földet. A második szántás közvetlenül az ültetés előtt történt, május végén, június elején. Sokaknál ez a második szántás már elmaradt, főleg akiknek nem volt megfelelő igaerejük. A déli részeken, Torontálban és a Bánátban¹⁶ inkább a kétszer szántás volt a meghatározó. Többen úgy vélték, a kert felásása felért három szántással. A dohányföld kézi előkészítése a 19. században egyes vidékeken amúgy is meghatározó volt, s azzal, hogy a dohány bekerült a kertekbe, szükségszerűen megjelent a kapa és az ásó az eszközök között.

A trágyázás is nagyon fontos mozzanat volt, a talajerő pótlását valahogy meg kellett oldani. A trágya nagyra növesztette, dúsabbá tette a növényt, ez egyébként állítólag a

16 Uo. 223.

pipadohány kárára vált. Az sem volt mindegy, hogy milyen trágyát használtak, egyes vélemények szerint a birkatrágya furcsa ízt és illatot eredményezhet a dohánynál.

Az úgynevezett hidegágyi palántanevelés egyes helyeken a 20. század elején is létezett. Torontál vidéke is ezek közé tartozott.¹⁷ Ennek az lehet az egyik magyarázata, hogy még ekkor is sokan termeltek pipadohányt, amely kis levelű, alacsony kórójú növény volt, lényegesen rövidebb idő alatt fejlődött ki, mint például a mai fajták. Így ezekhez nem is volt annyira fontos a korai vetés és a melegágy, de a paraszti gyakorlathoz is ezek a hidegágyak, népi nevükön palántosok kapcsolódtak a legjobban. A palántosok ugyanis a paraszti háztáji kis elrekesztett, leginkább déli irányba nyíló részeiből önállósodtak, amelyekben már hosszú idő óta szagos füveket, gyógynövényeket, virágokat termesztettek, és amelyek közé jól beillett az illatos levelű dohány is. A termőterület bővülésével az első dohányföldek ezeknek a kis kertnek a megnagyobbításával jöttek létre.

A magot nem volt szabad sűrűre ültetni, mert nem fejlődött; ritkára sem, mert akkor meg elleveledzett. A növekvő palántát locsolni, gazolni kellett. A palánta kártevőjét Jázován *dohánykukacnak*¹⁸ hívták. Ültetésre akkor került sor, amikor a palántának már 8–10 centiméteres volt a szára. Ahol ültetni akarták a palántákat, ott gereblyével sorokat húztak keresztbe, hosszába: ahol találkoztak a sorok, oda ültették a palántát. Ültetőfával leszúrtak, a palántát beletették, és mellétömték a földet. Száraz talajon szükség mutatkozott locsolásra is. Kezdetben úgynevezett *luklocsolóval* öntözték ilyenkor, ez egy vékony nyakú cserépedény volt. Érdekes, hogy az ültetőfa ugyanolyan volt később a paprikánál is.

Az ültetők között volt a palántahányó, rendszerint gyermek vagy idősebb ember, aki a nála lévő palántacsomóból dobott pár szálát az ültetés helyére, így gyorsítva a rakó munkáját. A „*fódozás*” az ültetés után körülbelül egy héttel következett, az elszáradt, kipusztult palántákat pótolták. Az ültetést követően hamarosan következett az első kapálás. A dohányt egyébként legalább háromszor kellett megkapálni. A dohánykapa alul kissé kihegyesedett.

A dohány virága a buga. Ezt adott időben le kellett törni, a munka neve *bugázás, tetejezés*. A letört virágot ott hagyták a földön, trágyaként. Ezt a munkát napsütésben kellett végezni, amikor a levelek kissé lankadtak voltak. A levelek „hónaljából” kifejlődött hajásnak kacs a neve. Ezeket is letörték, vagyis *kacacsztak*.

A levelek törése akkor kezdődött, amikor a dohány levele sárgulni kezdett. Először az alsó leveleket kezdték szedni, majd a középsőket, végül a tetejét. Általában július végén kezdték a leveleket törni, és a munka eltarthatott Szent Mihály napjáig (szeptember 29.).

¹⁷ Uo. 232.

¹⁸ Bálint: i. m. 12.

A földön hátramaradt egy-két méter magas szárnak dohánykóró a neve, Jázován *dohánykóró*.¹⁹ A kóróval jól lehetett fűteni a kemencét, vagy kerítést rakni, de a földön is hagyhatták trágyának. Kivágása rossz kaszából készült kóróvágóval történt, de felhasználhatták takarmányként is, a marha vagy a szamár lelegelte.

A letört dohányleveleket rakásokba gyűjtötték össze, kosarakba rakták, majd a pajtába szállították. A dohánypajta faoszlopokon nyugvó szalma-, zsúp- vagy nádtető volt, minden irányból érte a szél. Száradás közben a dohánynak nem volt szabad megizzadnia, a leveleket forgatni, mozgatni kellett. A megfelelően megszáradt leveleket szín szerint válogatták, kisimították. Ezt követte a dohányfűzés, amely a dohányfűző tű segítségével történt. Ez 35–70 centiméter hosszú, egyik végén ékszerűen kialakított vastű. A leveleket lehetett lapjára, oldalra vagy forgatva fűzni. A nagyon sűrűn fűzött dohánylevél könnyen megfeketedhetett. Figyelni kellett arra is, hogy a 2–6 méteres dohányzsinórban legalább ujjnyi távolságban legyenek a levelek egymástól. A zsinórt a dohánypajtában feszítették ki. A dohányfűzér hossza hagyományosan 3 öl (507 cm). Pontosan ennyi a paprikafűzéré is! A zsineg kenderből készült, dohánykötél, dohányzsinór a neve. A készítése a 18–19. században a szegedi kötélverők egyik fő foglalatossága volt. Fűzés után a dohányfűzért minél előbb felkötötték a *szergyiának* nevezett vízszintes rúdra. Fel lehetett kötni közvetlenül a rúdra is, vagy úgy is, hogy úgynevezett fakukat alkalmaztak a kötésnél. A dohánykuka 40–60 centiméter hosszú, faágból vágott fagamó, amelynek a segítségével a felfűzött dohányt szárítás céljából a pajtában felakasztották, mégpedig úgy, hogy a dohányzsinór két végét hozzákötötték a két kukához, így a kukával kapcsolódnak a szergyiához. Dohánykertészek szerint a legalkalmasabb a kőrishől vagy szilből vágott kuka, de megfelelt akából is.

A kukával való felakasztásnál a levelek könnyen összecsisúszhattak. Ezért jobb volt, ha egyből a rúdra kötötték. Az aggatás Újszentivánon háromféle lehetett.²⁰ Az egyik a sűrűaggatás, itt a kötelek sűrűn kerülnek egymás mellé, és a szomszédos kötelek leveleit is súrolták a dohánylevelek. Ez a sárgulásukat is elősegítette. A másik mód a szárítóaggatás. Ezt akkor alkalmazták, ha a levelek már jól megsárgultak, ekkor a dohánykötelek távolabb kerültek egymástól, hogy a levegő körüljárhassa. A harmadik mód a záróaggatás, ekkor a köteleket szorosan egymás mellé kötötték. Ha utószárításra volt szükség, a köteleket fűzérbe kötötték, és a padlásra akasztották. A szárítás célja az volt, hogy a dohányból a nedvesség elpárologjon, és szép színt kapjon. A korai dohány értékeesebb volt. Ha a kötelek leszakadtak, újra fel kellett aggatni, az összecsisúszott leveleket szétszedni, a betegeket pedig eltávolítani.

A szárítás után következett a nagyolás, amikor a leveleket kisimították és osztályozták. Az így kiválogatott leveleket a dohánypajtában szalmára vagy gyékényre tett

¹⁹ Uo. 13.

²⁰ Uo. 14.

deszkán egymásra rakták, csumájukkal kifelé. Így a levelek egyenletesebb színt kaptak. Ezt követte a válogatás, főleg szín, nagyság és épség szerint, majd a csomózás. Ennél a munkánál arra törekedtek, hogy egyforma színű és nagyságú levelek kerüljenek egy csomóba. A kisimítottnál 25–35, simítatlannál 15–18 levél. Az ilyen csomót száraz kukoricahajjal kötötték át. A csomókat a pajtában asztagokba rakták. Sövényházán és Jázován²¹ értékük szerinti sorrendben válogatták csomóba a leveleket. Jázován a legnagyobb, törékeny érett levélnek *nagyrongyos*, a leghitványabbnak *kihányás* volt a neve. A 18–20 levélből álló és 1 levéllel átkötött dohánycsomónak *buba*, *baba* volt a neve. A bubázott dohány egyforma levelekből állt. (Kálmány Lajos írta, hogy a Temesközben, amikor ott még sokan ültettek dohányt, csomózáskor nagy becsben tartották a jó mesemondót, mert a munka közben szórakoztatta a dolgozókat.)

A becsomózott levelek a pajtában száraz szalmával letakart helyre kerültek, 60–80 centiméter magas rakásokba, melyeknek dohányasztag volt a nevük. A levelek befülledését átrázásukkal, mozgatásukkal akadályozták meg. A bálázásra a dohány eladása előtt került sor. A dohányt ismét átválogatták, majd négy bálfa segítségével összerakták. A bálfákat alul-felül szalmával, gyékénnyel, zsákkal takarták le. Ha a dohány már bálákban állt, akkor gúzzsal (zsinór, drót) óvatosan átkötötték. Egy bála dohánynak a neve Jázován *batu*.

A dohányzás szokása viszonylag lassan kezdett elterjedni Magyarországon, kezdetben ehhez hozzájárulhatott, hogy hamar a „törökösség” vádjával illethették azt, aki rágyújtott egy pipadohányra. Aki először rászoktak, azok szembekerültek a közösségi hagyományokkal. A fokozott tűzveszély miatt a hatóságok is tiltották a dohányzást. A szegedi mondavilágban komoly hagyománya van a dohánynak, dohánytermesztésnek. A dohányt végül mégiscsak Isten teremtette, és ajándékozta az embernek, ezért olyan nagy bűn nem lehet a fogyasztása!

A majdányi dohánykertész-hagyomány szerint az ördög találta ki a pipát, kártyát, puskát meg a kocsmát.²² A pipát úgy eszelte ki, hogy dohányt ültetett. Azután ráült a dohánybálára, csinált pipát is, így várta az embereket. Aki arra ment, megkínálta dohánnyal. Verbicai monda szerint az első gyilkosság kocsmában történt. Az ördög ellopta az embernek a pipáját. Akinek a pipája elveszett, agyonütötte az embertársát, mert arra gyanakodott.

A kapásnövények szántóföldi elterjedése lényeges változást idézett elő a hagyományos paraszti gazdálkodásban és életformában. Ez az átalakulás különösen szembeötlő a Dél-Alföldön a Tisza mellett, egészen a Bánátig és Bácskáiig. A 18. században ezen a vidéken kezdődő nagyarányú dohánytermelés is ebbe a folyamatba illeszkedett, majd folytatódott a másik meghatározó növénykultúrával, a paprikával.

²¹ Uo. 14.

²² Uo. 15.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

- Bálint Sándor: A szegedi táj dohánykultúrája. In *Néprajzi Dolgozatok* 17., 1964.
acta.bibl.u-szeged.hu, letöltve: 2017. szeptember 14.
- Bogdán István: *Régi magyar mesterségek*. Budapest, 1973, Magvető.
- Szilágyi Miklós szerk.: *Magyar néprajz II. Gazdálkodás*. Budapest, 2001,
Akadémiai Kiadó.
- Reizner János: A mindszent–algyői uradalom történetéből. In *Gazdaságtörténeti Szemle*, 1895.
- Vályi Katalin – Zombori István: *Ópusztaszer*. Budapest, 2000, Száz Magyar Falu Könyvesháza.
- Takács Lajos: *A dohánytermesztés Magyarországon*. Budapest, 1964, Akadémiai Kiadó.
- Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, MNL CSML: XI. 609.

TÓTH ANTAL
GAZDAEGYESÜLETEK KISSZÉKSÓSON

Tanulmányomban két olyan egyesület bemutatására vállalkozom, melyek a 20. század első felében alakultak, megszűnésük pedig a második világháborút követő magyarországi társadalmi-politikai változások következménye. Mindkét egyesület működése egy viszonylag szűk területre korlátozódott. Tagságuk elsősorban kisszéksósi gazdákból állt.

Kisszéksós az 1950-ben végrehajtott közigazgatási átszervezésig a szegedi határhoz tartozott. Szeged-Alsótanyán, Nagyszéksós kapitányság részeként működött. Gazdálkodását főleg három ágazat jellemezte: a paprikatermesztés; az istállózó marhatartásból származó tejhaszon; és a szőlőhegyekben, majd a tanyák körül kialakított kertekben termesztett szőlő, illetve az abból készített bor értékesítése. Mindhárom terület belterjes, nagy munkaerő-igényű, ennek megfelelően viszonylag kis méretű gazdaság (6–8 kat. hold) is képes eltartani egy-egy családot. Kisszéksóson a 20. század közepén a 0–5 holdas törpebirtokos-réteg tette ki a gazdaságok több mint felét, az 5–20 holdas kisbirtokosréteg a 41%-át.¹ A birtokaprózódás és az ezzel együtt járó tanyasűrűsödés is felgyorsult. Míg 1887-től az első világháborúig 29 új tanya épült, az ezt követő időszakban, 1930-ig további 21, 1930 és 1950 között már 57.² A vázolt viszonyok között működött az általam bemutatandó két egyesület.

NAGYSZÉKSÓSI MEZŐGAZDASÁGI EGYESÜLET

A társadalmi egyesületek szervezése a 19. század első felében kezdődött. Környékünkön elsőként a kaszinó alakult meg, amely 1829-től Szeged város legbefolyásosabb polgárainak találkozóhelye volt.³ A társadalom vezető rétegéből induló szerveződések mintájára idővel a legkülönbözőbb csoportok alakították meg saját egyesületeiket, például vallási, társadalmi hovatartozás vagy foglalkozás alapján. Ahol a társadalmi helyzet volt a meghatározó, ott gyakran azonos céllal több egyesület is működött egyszerre, egy-egy településen, településrészen belül. Még a 19. század végén is az volt a jellemző, hogy a különféle egyesületeket, köröket egy hivatalos személy – például

1 A helyi gazdasági viszonyokat a következő tanulmányban mutattam be részletesen: Tóth Antal: Gazdálkodás Kisszéksóson a XX. század első felében. In *A Makói József Attila Múzeum Évkönyve II.* 2018. 388–407.

2 Uo. 402.

3 Giday Kálmán: A szegedi tanyai gazdakörök. In *Csongrád Megyei Honismereti Híradó.* 1985. 103.

a jegyző – kezdeményezte, és nem a lakosság egy csoportja. Ebből következett, hogy a szervező személye meghatározónak bizonyult abban, hogy kik lettek a kör tagjai.⁴

Elnevezéseikben nagyon gyakran szerepel a működésük helyére történő utalás (pl. Röskei Nép kör), az alakítás célja (pl. Zákányi Kultúregyesület) vagy a társadalmi helyzetre utaló jelzés (pl. Kisebb Vagyonú Földművelők Kör). Ezek az elnevezések viszont nem mindig igazítanak el pontosan a tevékenységet illetően. Hódmezővásárhely környékén bőven találkozhatunk olvasóköroökkel, céljaikban, tevékenységükben azonban ezek is általában mezőgazdasági egyesületek. Ezt a kettősséget nevében is hordozza az 1909-ben alakult, gazdasági egyesületként működő Kisteleki Gazdasági Olvasó kör.⁵

A társadalmi egyesületek elfogadott alapszabályaik szerint működtek. Ezeket az alapító tagok már kész minták segítségével állították össze, majd a helyi hatóságokon keresztül a Belügyminisztériumhoz terjesztették be elfogadásra. Az alapszabályban szerepelt a kör elnevezése, működésének helye, alakulásának célja és tevékenységének formái. Mindezek mellett írásban rögzítették a tagság feltételeit, a tagdíjak mértékét, a kör szervezeti felépítését és a vezetők személyét. Az alapszabály szövegét általában a belügyminisztériumi jóváhagyás zárta.⁶

Vezető szervük az évente egyszer összeülő közgyűlés volt, amely a tisztségviselőket és a választmány tagjait megválasztotta. A választmányi tagok és a választott tisztségek száma a szervezet nagyságától és összetettségétől függött. (A Feketeszéli Mezőgazdasági Egyesület irataiban például a következő tisztségeket találtam: elnök, alelnök, díszelnök, jegyző, pénztáros, számvizsgáló, pénztárellenőr, vigalmi elnök, könyvtáros, zászlótartó.⁷) Az elnök joga és feladata volt a közgyűlés és a választmányi gyűlések összehívása, valamint az egyesület képvisellete. Erre a feladatra a közösség egy tekintéllyel rendelkező tagját választották, ez a mezőgazdasági egyesületeknél az „elsőgazdák” valamelyikét jelentette. Közülük került ki az elnökhelyettes, aki az elnök betegsége, más elfoglaltsága esetén az elnöki feladatokat ellátta, valamint a pénztáros is. Ez utóbbi amellet, hogy a kör pénztét őrizte, beszédte a tagdíjakat, az elnök engedélye alapján kiadott pénzt különféle célokra, és a pénz kezeléséről készített számadásait elfogadásra a közgyűlés elé terjesztette. (Nála azért is fontosnak tartották, hogy a vagyonosabbak közül való legyen, hiszen teljes anyagi felelősséggel tartozott a rábízott pénzért, így egy esetleges csalás után be tudták volna hajtani tőle a pénzt.)

4 Id. Juhász Antal: Adalékok a kisteleki társadalmi egyesületek történetéhez. In Juhász Antal szerk.: *Tanulmányok Kistelek történetéből és népeletéből*. Kistelek, 1976, Kistelek Nagyközség Tanácsa, 166.

5 Uo. 168.

6 Hajdu Géza: *Vásárhelyi egyletek és könyvtárak. 1827–1944*. Szeged, 1977, Somogyi-könyvtár, 12.

7 MNLCsmL Szeged, Feketeszéli Mezőgazdasági Egyesület iratai.

A jegyző feladata a köz- és választmányi gyűlések témáinak, a hozzászólásoknak, döntéseknek az írásbeli rögzítése volt. Az egyesületek díszelnökké egy közösségen kívüli személyt választottak, aki a múltban sokat tett értük, vagy (általában befolyásosságából adódóan) a jövőben segítheti őket.⁸ A számvizsgálók és a pénztárelenőr év közben többször ellenőrizte a pénztáros elszámolásait.

A parasztság körei Szeged környékén az 1880-as évektől kezdtek alakulni. Az első között volt a Szeged-alsótanyai Központi Mezőgazdasági Egyesület, mely 1885-ben alakult.⁹ A tanyai körök szervezése még később, az 1910-es és 20-as években indul meg. Ekkor alakult például a Feketeszéli Polgári Kör (1912), a Feketeszéli Mezőgazdasági Egyesület (1927),¹⁰ valamint a Nagyszéksósi Mezőgazdasági Egyesület is (1926).

Alakulásuk célját húsz évvel azután az alsóközpontiak így fogalmazták meg:

„...egyesületünk működésének fő irányelve mindig az volt, hogy az alsótanyai lakosság gazdasági bajait a közhatóságoknál kifejezésre juttassuk s mindent elkövessünk, hogy a közhatóságok a tanyai lakosság jogos gazdasági óhajait meghallgassa, s a gazdasági fejlődés eszközeit rendelkezésébe adja.”¹¹

Ekkor tehát az elsődleges cél a tagság közös gazdasági érdekeinek érvényesítése, helyi, városi és országos szinten is.

Az alsóközpontiak 1896-ban érdekérvényesítő képességük javítására díszelnökké választották Pálffy Ferenc polgármestert.¹² A nagyszéksósiak már csak arra emlékeznek, hogy Shvoy Kálmán országgyűlési képviselő a fontosabb rendezvényeikre mindig meghívást kapott, arcképét pedig a köri helyiség falára kifüggesztették, így feltehetően ennek a körnek ő volt a díszelnöke.

Az egyesület rendezvényein a város és az ország több jelentős személyisége is megjelent. 1935 márciusában Marschall Ferenc földművelési államtitkár látogatott a népházba,¹³ 1935 augusztusában dr. Aigner Károly szegedi főispán arcképének leleplezési ünnepélyén Hunyadi-Vass Gergely országgyűlési képviselő,¹⁴ 1939 májusában pedig gróf Teleki Pál miniszterelnök jelent meg.¹⁵

8 Hajdu: i. m. 27.

9 A Szeged-Alsótanyai Központi Mezőgazdasági Egyesület Évi jelentése, 1906. 8.

10 Giday: i. m. 105.

11 A Szeged-Alsótanyai Központi Mezőgazdasági Egyesület Évi jelentése, 1906. 11.

12 Uo. 9.

13 Marschall államtitkár a nagyszéksósi gazdák között. *Tanyai Újság*, 1935. március 31. 6.

14 Arckép leleplezési ünnepély Nagyszéksósón. *Tanyai Újság*, 1935. augusztus 25. 2.

15 A tanya népe óriási lelkesedéssel fogadta Teleki Pál gróf miniszterelnököt, aki reggeltől késő estig látogatta a gazdaköröket. *Tanyai Híradó*, 1939. május 21. 1.

A Nagyszéksői Mezőgazdasági Egyesület 1926. szeptember 26-án tartotta alakuló közgyűlését.¹⁶ Az alapító tagok között volt számos kisszéksői gazda: Jójárt János, Oltványi Mihály, Márki Vince, Masa Miklós, Tóth Tamás, kiknek arcképe később a falra került, a díszelnök és a köztársasági elnök arcképe mellé. Az egyesület elnökévé Masa Miklóst választották meg. Ekkorra már működött egy másik gazdaegyesület is, a *Kiskör*. Ez a gyűlések idejére a Szabadkai út mellett bérelt ki egy épületet, vezetője pedig Börcsök Károly kisszéksői gazda, cséplőgép-tulajdonos volt. Néhány évig mindkét szervezet párhuzamosan élt, majd a *Kiskör* beleolvadt az egyesületbe, később pedig itt is Börcsök Károlyt választották meg elnökké.

A népházat 1929-ben, három évvel a megalakulás után kezdték építeni. A Kisszéksőson épülő székháznak a földterületet Oltványi Pál adta, a székház Tóth Tamás közeli semlyékéből vágták, a szükséges pénzt pedig – ahogyan más egyesületeknél is – a gazdák adták össze. A teljes összeget nem sikerült előteremteni, ezért kölcsönt vettek fel, amelyhez a fedezetet az agglégény Tóth István vagyona és földjei biztosították. 1930 tavaszára készült el az épület, amelyet május 29-én, áldozócsüörtök napján¹⁷ szentelt fel Kopasz Antal röszei plébános.

Az egyetlen, körülbelül 30 méter hosszú és 8 méter széles épület gyorsan a tanyai élet központjává vált. Ennek fő oka az, hogy – az akkori gyakorlatnak megfelelően – nem csak az egyesület közösségi helyisége került ide. A nagyteremből közvetlenül át lehetett menni a kocsmába, innen nyílt egy kisebb terem, a pult mögöl pedig a kocsmáros szobából és konyhából álló lakása. A lakás mellett volt a bolt és a tejcsarnok. A nagyterem másik végébe színpadot állítottak. Az első években ez egy padokból és deszkákból ideiglenesen felállított színpad volt, 1938-ban már egy magasabb, állandó pódiumot építettek, melynek átadására külön ünnepséget szerveztek.¹⁸ Közvetlenül mellette volt egy kis öltöző, ahonnan fel lehetett menni a színpadra.

Az épület egy útkereszteződésnél állt, mögé udvart is kerítettek, kutat ástak, platánfákat ültettek. Gyakori volt, hogy az ilyen épületek mögé istállót, kocsiszínt építenek. (Az alsótanyai székháznál 50 lovas istálló és kocsiszín állt.¹⁹) Bár helyük lett volna rá, Kisszéksőson nem építettek ilyet, amit azzal magyaráztak, hogy senkinek nem kellett nagy utat megtennie, ezért mindenki gyalog járt.

Az épület biztosította a helyszínt a gazdakör köz- és választmányi gyűléseinek, a Nagyszéksői Ifjúsági Egyesület rendezvényeinek, a gazdák számára rendezett tanfolyamoknak, megemlékezéseknek, báloknak. Mindezek mellett a kör üzemeltette a kocsrát, bérbe adta a boltot és a tejcsarnokot.

16 Vastag József: Társadalmi élet. In Péter László szerk.: *Rösze földje és népe*. Szeged, 1996, Rösze Község Önkormányzata, 345.

17 Juhász Antal: Gazdálkodás és életmód. In Péter László szerk.: i. m. 327.

18 Egy igazi gazdaggyűlés Feketeszélén. *Tanyavilág*, 1938. augusztus 21. 3–4.

19 A Szeged-Alsótanyai Központi Mezőgazdasági Egyesület Évi jelentése. 1906, 22.

Az egyesületek bevételeinek állandó forrásai voltak a tagdíjak. A nagyszéksósi egyesület pénztárkönyve is tartalmaz ilyen bejegyzéseket, ebből azonban nem deríthető ki, hogy egy személynek mennyi tagdíjat kellett fizetnie. Másik jelentős bevételi forrás volt az egyesületi épület rendezvényekre történő bérbeadása. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a környékbeli gazdák itt rendezték gyermekeik lakodalmát. Erre az alkalomra általában a körtől béreltek edényeket, étkészletet is.

Minden bizonnyal a legnagyobb bevételi forrást a kocsmatartás jelentette. Más egyesületek gyakran ezt is bérbe adták, itt viszont inkább „*iccést*” (itt italmérésre fogadott alkalmazott) fogadtak. A pénztárkönyv első oldalán időről időre feljegyezték az italok eladási árát. 1946 novemberében egy liter pálinkát 20 forintért, 1 liter bort 4 forintért mértek, a félliteres szódát 60 fillérért adták. 1948 júliusára az árak növekedtek, de a kínálat is bővült. Ekkor a pálinkát 36 forintért, a bort 8 forintért, császárkörtét és a rumot 40 forintért mérték, egy üveg sör 4,50-be került, a szóda pedig 70 fillérbe.²⁰

A kocsmá jövedelméről akkor kapunk pontosabb képet, ha a beszerzési árakat is ismerjük. 1947. április 23-án Börcsök Károlytól 2 forint 60 filléres literenkénti áron vásárolt 300 liter bort az egyesület. Ezt a kocsmában 5 forintért mérték el. Egy liter bor után 45 fillér fogyasztási adót fizettek, és a bevételekből kellett kigazdálkodni a kocsmáros munkadíját. Egy üveg szódát 33 fillérért, a pálinka literjét 12 forintért vették, és 60 fillérért, illetve 20 forintért adták tovább.²¹ A bort a környékbeli gazdáktól vették, a pálinkát a szintén kisszéksósi Magda János pálinkafőzőtől szerezték be. Szódavízért Röszkére jártak, Szűcs Imre hentes és mészárosához, aki kisebb szikvízüzemet is működtetett.²²

A gazdakör néhány géppel, mezőgazdasági eszközzel is rendelkezett, ezeket azonban nem a népháznál, hanem tehetősebb gazdáknál tartották. Börcsök Károlynál volt az eke, fogas, láncborona és a henger, Oltványi Mihálynál a magoló, Márki Pálnál a vetőgép. Ha valakinek szüksége volt ezek közül valamire, akkor azt az előre megbeszélt időpontban elvihette, használhatta. Minden egyesületi tagot megilletett a gépek használati joga. A vásárolt gépek összetétele arra enged következtetni, hogy a kör tagjai között számos, kevés földdel rendelkező gazda is volt, hiszen aki 8–10 holdon gazdálkodott, annak már volt saját ekéje, fogasa, boronája.

A gépkölcsönzés mellett különféle tanfolyamok szervezésével is segítették a gazdákat. Ezek célja mindig a korszerű gazdálkodási ismeretek bemutatása volt. A tanfolyamok megtartására szakképzett előadókat kértek fel. Egy ilyenről a *Tanyai Újság* is beszámolt. A gyümölcsfaápolási tanfolyamot 1935 februárjában tartotta Zsámár

20 MNL CSML Szeged, Szeged-Nagyszéksósi Mezőgazdasági Egyesület iratai, Nagyszéksósi Mezőgazdasági Egyesület Pénztári feljegyzései.

21 Uo.

22 Vastag József: Ipar. In Péter László szerk.: i. m. 383–384.

István gyümölcsstermelési intéző, Pozsgai István kisszéksósi tanító közreműködésével, az időszerű tavaszi ápolás és metszés témákban.²³ Emellett szerveztek ezüstkalászos gazda, szőlészeti, borászati tanfolyamokat, amelyek a gazdálkodás egy-egy részterületével foglalkoztak, illetve az Alföldi Zöldmező Szövetség is szervezett tanfolyamokat.

További segítséget jelentett, hogy ezekben a körökben lehetőség nyílt különféle magok, facsemeték, műtrágya, permetezőszerek kedvezményes vásárlására a Szegedi Gazdasági Egyesületen keresztül vagy a kormány vetőmagakciójának keretében, a Gazdasági Felügyelőség útján.²⁴ (A Szegedi Gazdasági Egyesület felügyelete alá tartozott a kisszéksósi kör, 1946. évi tagdíjként ide 15 forintot fizetett.²⁵) Ezekon felül természetesen a gazdák egymás között is cseréltek szőlő- vagy gyümölcsfajtaikat.

Az egyesületekben láthatunk kísérleteket a háziipar felkarolására is. Ez a földnélküliek, törpebirtokosok számára jelenthetett kereseti forrást, illetve a több földdel rendelkezőknek a téli időszakra kiegészítő jövedelmet.²⁶ Kisszéksóson egyetlen hasonló próbálkozásról hallottam, amikor fiatal lányok számára varrótanfolyamot indítottak. Erre azonban inkább a gazdalányok iratkoztak be, hiszen a szegények nem lettek volna képesek a tanfolyam után varrógépet vásárolni.

A népház a környék kulturális központja volt. Az épületben kis könyvtár működött, a kör előfizetője volt a *Szegedi Kisújságnak*, a *Szegedi Hírlapnak*, az *Új Magyar Földnek*, és vásárolta a *Magyar Közlönyt*.²⁷ A nagyteremben alkalmanként színelőadásokat, megemlékezéseket és természetesen bálakat rendeztek. Miután a népház felépült, minden iskolai ünnepély ide került át. Itt tartották a Mikulás-ünnepséget, a karácsonyi ünnepélyt, az anyák napi köszöntést.

A legkiemelkedőbb ünnep a gazdakörökben március 15. volt.²⁸ Kisszéksóson erre az alkalomra díszvendégként meghívták Shvoy Kálmán képviselőt, rendkívüli gyűlést tartottak, a kancsalszéli iskola diákjai „*magyar ruhába*” öltözve énekeltek, szavaltak, vagy rövid színdarabot mutattak be. Az előadást ünnepi ebéd követte, majd egy rövidebb multság. „*Vót, aki haragudott, hogy az már a bójtben van, de azért csak mögcsinálták.*”

A mezőgazdasági egyesületek életéhez hozzátartozott egy fontos jelkép, az egyesületi díszzászló. Miután ez elkészült, gondozására „*zászlóanyát*” választottak. Külön ünnepség keretében szentelte fel a pap a zászlót, majd a zászlóanya átadta azt

23 Gyümölcsfa ápolási tanfolyam. *Tanyai Újság*, 1935. március 3. 4.

24 Egy igazi gazdaggyűlés Feketeszélen. *Tanyavilág*, 1938. augusztus 21. 2.

25 MNL CSML Szeged, Szeged-Nagyszéksósi Mezőgazdasági Egyesület iratai, Nagyszéksósi Mezőgazdasági Egyesület Pénztári feljegyzései.

26 Id. Juhász: i. m. 170., *A Szeged-Alsótanyai Központi Mezőgazdasági Egyesület Évi jelentése*. 1906, 12.

27 MNL CSML Szeged, Szeged-Nagyszéksósi Mezőgazdasági Egyesület iratai, Nagyszéksósi Mezőgazdasági Egyesület Pénztári feljegyzései.

28 Giday: i. m. 106.

az egyesület elnökének. Ezután minden jelentősebb eseményre, ünnepre a zászlót is vitték. A rúdjaiba vert zászlószögek – amelyekbe az adományozó nevét is bevészték – a kör javára felajánlott pénzadományokat jelezték.

A gazdálkodáshoz kapcsolódó legfontosabb esemény az aratóünnepély volt. Délelőtt a Kancsal-iskolában misét mondtak a röszei pappal, aminek keretében egy előre elkészített búzakoszorút is megszenteltek. A mise végére odarendelték a rezesbandát, és zeneszóval, az egyesület zászlója alatt vonultak át az egy kilométerre lévő népházhoz. A többi esemény már itt zajlott. Az ünnepre meghívást kaptak a díszelnök mellett a környékbeli egyesületek vezetői is, akik rövid beszédet mondtak, amelyben értékelték a termést, a betakarítást. Ennek részeként általános volt, hogy a legjobb aratókat megjutalmazták. A férfiak kaszát, a nők (marokszedők) sarlót, kendőt kaptak.²⁹ Ezután következett az ünnepi ebéd, az aratólepeny, fonott kalács elfogyasztása, majd kezdődött a bál.

Nagyobb bálokat farsang végén, húsvét napján, aratás és szüret után, illetve Katalin napján rendeztek. Ezek közül is a legnagyobbak a farsangi bálók voltak. Farsang szombatján volt az „embőrbál”, amelyikre főleg a házások mentek. A következő napokon (vasárnap, hétfőn és kedden) mindennap volt bál, kedden éjszaka már a legények „kormoztak” is. Ezek az alkalmak kivételesnek számítottak, hiszen máskor a zenészek már 11 órakor, éjfélkor elhúzták a Rákóczi-marsot, ilyenkor viszont reggelig tarthatott a mulatság. Különleges volt még a szüreti bál. Ekkor a népház nagytermét fonalakra felfüggesztett szőlőfürtökkel, almával díszítették. Csőszök ügyeltek, hogy ebből senki se szakíthasson. Ha valaki mégis megtette, és a csőszök ezt észrevették, büntetést kellett fizetnie.

Muzsikálni Magda Imre zenekarát vagy Szűcs István zenekarát fogadták meg, akik az akkori igényeknek megfelelően rézfúvós- és vonósbandaként is muzsikáltak. Az 1948. július 11-én megtartott utolsó aratóbálon a zenészek bérére 200 forintot adott ki az egyesület, emellett 89 forint vigalmi adót és 143 forint bálkiváltási költséget számoltak el, a báli belépőkből pedig 321 forint volt a bevétel.³⁰

Az említett nagyobb bálokat a gazdakör szervezte. Ezek mellett egész évben hetente, kéthetente tartott bálokat a Nagyszéksósi Ifjúsági Egyesület. (Ez tulajdonképpen a gazdakör mintájára működött, a környékbeli fiatalokat fogta össze, elnöke ifj. Börcsök Károly, pénztárosa Börcsök István volt.)

Ezek a bálók már délután megkezdődtek. Az ajtóban az ifjúsági egyesület megbízott tagjai álltak, akik a belépődíjat szedték, illetve a legényektől igyekeztek a bicskát, bokszt is begyűjteni. A visszaemlékezések és az egykori újságok tanúsága szerint erre

29 *A Szeged-Alsótanyai Központi Mezőgazdasági Egyesület Évi jelentése.* 1906, 14. MNL CSML Szeged, Feketeszéli Mezőgazdasági Egyesület iratai.

30 MNL CSML Szeged, Szeged-Nagyszéksósi Mezőgazdasági Egyesület iratai, Nagyszéksósi Mezőgazdasági Egyesület Pénztári feljegyzései.

szükség is mutatkozott, hiszen a mulatságba a legények bicska vagy a csizmaszárba dugott kés nélkül ritkán indultak el. A *Tanyavilág* 1938 szeptemberében így kezdi egyik írását: „Megerszoktuk már, hogy a nagyszéksósi Népházban tartott táncmulatságok áldozattal járnak.”³¹ Ezek után beszámol egy halálos verekedésről, amelyet a Röszkéről érkezett legények kezdeményeztek, és említ egy korábbi, szintén végzetes kimenetelű esetet. Így érthető, hogy a bálók biztosítására kénytelenek voltak Szegedről rendőröket is fogadni.

Ezeket a mulatságokat nem csak a kör tagjainak szervezték, jöttek távolabbról – Feketeszélről, Röszkéről – is. Bárki eljárhatott, és el is járt, egyszerre mulatott itt a gazdalegény, a napszámos fia és a béres. A népházban rendezett bál az egyik legfontosabb ismerkedési alkalomnak bizonyult a fiatalság számára.

„Táncoltunk. Vége vót a nótának – azt akkor nem úgy vót, mint most, hogy mönnek a lányok is, hanem –, akkor a legényök szépen léköszöntek, azt möntek a kocsmába. A lányok mög összefogódtunk, karonfogva sétáltunk a terömbe. Csak sétáltunk, mög beszélgettünk, úgy négyen-öten összefogva. Mikor aztán mögin ráhúzták a zenészők, akkor gyűttek ki a fiúk is a kocsmából, aztán mönt, aki akart táncolni. A lányok nem jártak be a kocsmába. Mögszolták vóna űket. Azt mondták vóna, hogy: Ilyen mög olyan! Aztán, később mán jobban vót, aki bemönt.”

A bálba járásnak is szigorú rendje volt. Azok a lányok, akik egyfelé laktak, összefogtak, és együtt mentek. Ha egy legény udvarolt valakinek, akkor sem kísérelte el a bálba, nem mehetett érte a házukhoz. Ez a helyzet egy csapásra megváltozott, amikor a legény eljegyezte a lányt. Ezzel az eseménnyel a legény kinyilvánította, hogy szándéka komoly, a lány szülei pedig azzal, hogy áldásukat adták a frigyre, a férfit befogadták a családba. Innentől kezdve szívesen látták a háznál, a bálba együtt járhattak.

A visszaemlékezésekből jól kitűnik, hogy az egyesület és a népház a kisszéksósiak életében fontos szerepet töltött be. A közgyűléseken és szűkebb körben a választmányi gyűléseken alkalom nyílt arra, hogy a közösséget érintő kérdéseket megvitassák, érdekeiket egyeztetve, egységesen lépjenek fel valami mellett vagy ellen. Természetesen ebben a döntésben csak a tagok akarata érvényesülhetett (azok közül is a befolyásosabbaké), az eredmény azonban ettől függetlenül sokszor minden környékbelit érintett. Jó példa erre, amikor a Szabadkai út javításáról döntöttek:

„Csináljuk mög a »Kántor« Miklós előtt az utat! De ki az első összefogó? Csak nem az, akinek még lova sincs... Összeadták a fogatokat, hajtót, kétkezi munkát, széket [székföldet], azt égy fillér nélkül mögcsinálták.”

31 A nagyszéksósi legényháború egy halottal és három sebesülttel. *Tanyavilág*, 1938. szeptember 4. 2.

Először az utásház melletti dombról homokot hordtak, ezzel kiemelték, majd székföldet terítettek rá. Néhány év múlva újabb javítás következett. Ekkor a várostól követ kértek, amelyet vasúton a röszei állomásra vittek, innen pedig szekéren szállították a helyszínre.

A kezdeményezés olyannyira sikeresnek bizonyult, hogy 1941-ben már a város tervezte az út továbbépítését. Két terv készült. Az első egyenesen vitte volna tovább az utat a határ mellett, a második jobbra lekanyarodva, a Pogány Frigyes-iskola felé. A kérdést az egyesület is megvitatta, és a második változat megvalósítását kérte a várostól.³²

Amellett, hogy lehetőség nyílt a Nagyszéksósi Mezőgazdasági Egyesület segítségével a közös fellépésre, a korszerű gazdálkodási ismeretek elsajátításában is kiemelkedő volt a szerepe. Az előadások nagymértékben segítették a belterjes növénytermesztés terjedését, a növénytermesztésben és az állattenyésztésben alkalmazott új módszerekkel és új kultúrákkal ismertette meg őket. Gyakorlati segítséget jelentett a vegyszerek, növényi szaporítóanyagok kedvezményes vásárlásának lehetősége, de még ennél is fontosabb volt a tejbegyűjtés megszervezése a tejcsarnok felépítésével. A bálók, előadások, megemlékezések szervezésével, ünnepségek lebonyolításával a népház a tanyai társadalmi élet központjává vált, amihez a bolt és a kocsmá megnyitása is nagymértékben hozzájárult.

A Nagyszéksósi Mezőgazdasági Egyesület 1948-ig működött. Ekkorra érte utol a Belügyminisztérium 1947-ben kiadott, a gazdakörök felszámolásáról szóló rendelete.³³ A pénztárkönyv utolsó bejegyzése a következő: „Lezáratott, és az ő felszólításukra a Magyar Dolgozók Pártja a fenti készpénzzel együtt használatra átvette.” 2252 forint készpénzt, az általuk épített népházat és az egyesületüket vették el 1948. november 2-án a tanyai gazdáktól.³⁴

SZEGED-KISSZÉKSÓSI GAZDASÁGI CSÉPLŐGÉPTÁRSASÁG

Kisszéksóson az 1910-es, 1920-as években Börcsök Pál volt az első cséplőgép-tulajdonos. Ekkor még gőzmeghajtású gépek voltak, amelyek a 30-as évek elejétől szorultak ki, helyükbe pedig a modernebb, motoros traktorral hajtott típusok kerültek.³⁵ Ilyen géppel az említett gazda két fia, Pál és Miklós rendelkezett.

Börcsök Miklós gépe Kisszéksóson működött. Hosszú ideig Kósó Imre volt a gépésze, majd Bata Károly vette át tőle a feladatot. A munkához egész cséplőbandára volt szükség, amit a környékbeli, földdel nem rendelkező emberekből fogadott meg a gépgazda. A csapat összetétele jórészt állandó volt. Mindenki igyekezett úgy

32 Hol építsék meg a nagyszéksósi gazdák útját? *Tanyai Híradó*, 1941. június 1. 3.

33 Id. Juhász: i. m. 176.

34 MNL CSML Szeged, Szeged-Nagyszéksósi Mezőgazdasági Egyesület iratai, Nagyszéksósi Mezőgazdasági Egyesület Pénztári feljegyzései.

35 Hegyi: i. m. 82.

dolgozni, hogy a következő évben is elhívják, hiszen a munkabérként kapott búza a család élelmezésében alapvető fontosságúnak bizonyult.

Börcsök Pál gépe távolabbra, „*vidékre*” járt csépelni, a környéken nem dolgozott, feltehetően azért, hogy mindkét gépet jól ki tudják használni, és ne egymás versenytársai legyenek.

A környékbeli viszonyokat jól megvilágítja a szomszédos területek géptulajdonosainak 1938. július 16-án kötött,³⁶ 1938. évre szóló megállapodása. Az írásba foglalt egyezség Alsótanya, Röske, Öttömös és Dorozsma gépgazdái között jött létre. Ebben a cséplés díjának egységesítéséről és más, a géptulajdonosokat védő intézkedésről döntöttek. A cséplés díja eszerint az elcsévelt gabona 8%-a, ha azonban a géptulajdonosnak kell gondoskodnia a banda étkeztetéséről, akkor ez a díj 9%, gőzhajtású gépeknél 8,75%. A megállapodás szerint a gép legkorábban hajnali három órakor indulhatott, és este kilenc óráig be kellett fejeznie a cséplést. Aki az aláírók közül ezeket a feltételeket nem tartotta be, köteles volt 500 pengő büntetést fizetni. Ennek fele a feljelentőt illette, a másik fele pedig a bíróság által megállapított szegényalapba került.³⁷

A gazdák nehezményezték a megállapodást, és kartell alakításával vádolták meg a gépgazdákat. A tiltakozás jogosságát bizonyítják az egyezség további részletei: A gépgazdák máshonnan érkezőket nem engedhettek dolgozni, és a helyiek közül is csak az csépelhetett, aki aláírta a megállapodást. Emellett, ha valaki alacsonyabb százalékot próbált volna kicsikarni a gépgazdától, akkor az a munkát semmiképpen nem végezhetette el, és más sem vállalhatta ilyen feltételek mellett.

A gazdák egyeztetést kezdeményeztek, amelyen a gépesek képviselői nem jelentek meg. Ezt utólag azzal magyarázták, hogy hozzájuk nem érkezett ilyen meghívás, megállapodásukat pedig törvényesnek és fennmaradásukhoz szükségesnek érzik.

A tiltakozók között volt Kispéter Pál, a domaszéki gazdakör elnöke, aki részletes számítást készített a cséplés költségeiről:

100 q gabona csépléséért 7,5% vám
esetén a géptulajdonos

750 kg-ot kap.

Ebből:

250 kg a munkásokat illeti

50 kg a gépészé

60 kg az etetőé

50 kg az üzemeltetési költség

50 kg szükséges az adók befizetésére

36 Levél a Tanyavilág szerkesztőségének. *Tanyavilág*, 1938. augusztus 7. 6.

37 Cséplőgép-tulajdonosok egységes megállapodása. *Tanyai Újság*, 1938. július 24.

A géptulajdonos összes költsége tehát: 460 kg
A géptulajdonosnak marad: 290 kg³⁸

Az így megmaradt gabona a gazdák szerint tisztes jövedelmet biztosított, a gépes gazdák azonban másként látták helyzetüket. A megemelt vámot méltányosnak találták, és hivatkoztak a földművelési miniszter rendeletére, amely 10%-ban állapította meg a felső határt. Megállapodásukat pedig a következőkkel magyarázták:

„Erre a védelemre viszont a gépeseknek szükségük is volt, hiszen köztudomású, hogy Alsótanyán a rendeletet megelőző időben, éppen az árlemorzsoló verseny következtében csaknem minden géptulajdonos tönkrement.”³⁹

A nagyszéksói és a feketeszéli gépgazdákat nem említik a források a megállapodás aláírói között, annak hatása azonban ezekre a területekre is kiterjedt. Ezt bizonyítja, hogy a két fél között az egyeztetést Fodor Emil, a Feketeszéi Polgári Kör elnöke kezdeményezte.⁴⁰

A kérdésben a gazdákat képviselve kifejtette, hogy a cséplés vámját néhány évvel korábban a gépesek azzal az indokkal emelték 9%-ra, hogy az „üzemi petróleum” ára drágult, a búza mázsáját pedig csak 10–14 pengőért lehet értékesíteni. 1938-ban a búzát már 20 pengőért is el lehetett adni, és az üzemanyag is olcsóbb lett, tehát nem magyarázható a gépesek nehéz helyzetével a megállapodás.⁴¹

A gazdák újabb egyeztetésre hívták a gépeseket. Már a meghívásban is igyekeztek érzékeltetni, hogy a kérdés rendezése nem csak az ő érdekük.

„Amennyiben a helybeli géptulajdonosok itt sem tartanák érdemesnek a megjelenést, úgy gondoskodunk, hogy a jövő cséplésre már most, vidékről kössünk le kellő számú cséplőgépet. Gondoskodunk arról is, hogy a vidéki géphez helybeli munkásokat alkalmazzanak.”⁴²

Ez utóbbi mondattal nyilván azt igyekeztek megelőzni, hogy a környékbeli, földdel nem rendelkező gépmunkások kenyerüket féltve szembeforduljanak velük.

Az augusztus 14-én megtartott gazdaggyűlésen már ennél is tovább mentek.

„Előbb még remélték, hogy sikerülni fog a gépesekkel megegyezni, de miután ilyen irányú kérdéseikre választ sem kaptak, elhatározták, hogy érdekcsoportokba tömörülnek, és saját cséplőgépet szereznek be. Az első felhívásra a közvetlen szomszéd gazdák már 6000 P-t

38 A géptulajdonosok és a csépltető gazdák vitája. *Tanyai Újság*, 1938. július 31. 3.

39 Uo.

40 A feketeszéli gazdák figyelmébe. *Tanyavilág*, 1938. július 24. 2.

41 Uo.

42 Uo.

jegyezték le a gép beszerzési árából s ezzel, számítva a kormány támogatására is, az első cséplőgépgarnitúra beszerzése biztosítottnak tekinthető.⁴³

A gyűlésre meghívták egy gépgyár képviselőjét is, aki a beszerzés módjáról beszélt. Egy gépgarnitúra ekkor 12 000 pengőbe került, de a gépet az előleg kifizetése után át lehetett venni, majd a fennmaradó részt három év alatt kellett törleszteni. Egy ügyvéd szintén a beszerzésre ösztönözve elmondta, hogy számításai szerint a gép 8%-os rész mellett is három-négy év alatt kikeresi az árát, a jelen lévő Shvoy Kálmán és Hunyadi-Vass Gergely országgyűlési képviselőktől pedig a gazdák a kormányzathoz benyújtott kölcsönigényük támogatását kérték.⁴⁴

Kisszéksősen a feketeszélihez hasonló, ellenséges hangulatról nem hallottam, aminek feltehetően az az oka, hogy Börcsök Károly géptulajdonos gazda a gazdaságkörben is jelentős befolyással bírt. Az összefüggés mégis szembeütő a környékbeli események és a között, hogy 1939 tavaszán megalakult a Szeged-kisszéksői Gazdasági Cséplőgéptársaság.

A 100 főt is meghaladó tagság részben a ma Röszkéhez tartozó kisszéksői gazdákból állt, részben a szomszédos, nagyszéksői terület gazdáiból. Elnökké a Kisszéksós-tó északnyugati végénél lakó Kószó „Kefe” Istvánt választották. Pénztárosuk először Magda János, később Márki Vince, majd 1939. december 30-ától Tóth Antal volt.⁴⁵ A pénztárkönyveket három ellenőr általában évente nézte át, és aláírásukkal igazolták a számadások elfogadását, a társaságot érintő kérdések megbeszélésére pedig a közgyűléseken nyílt lehetőség.

Tagdíjakból 1939. augusztus 13-áig 4335 pengő bevétele származott a társaságnak, ami a gépgarnitúra beszerzési árának körülbelül az egyharmada volt. A gazdák egy MÁVAG gyártmányú 42 colos cséplőgépet és egy Ford traktort vásároltak⁴⁶ a Nemzetközi Gépkereskedelmi Részvénytársaságtól. A vásárláshoz hitel felvételére is szükségük volt, amit az Angol–Magyar Bank szegedi fiókja biztosított.

A *közös géppel* csak a tagok gabonáját cséplték, másutt nem dolgozott. Ez jórészt a Kisszéksós-tó környékét jelentette; a Szabadkai út mellett, Kisszéksós déli részén továbbra is Börcsök Károly gépe járt. A cséplés díját a magángépekhez hasonlóan számolták el, az elcséplelt gabonából visszatartották a *részt*. A visszaemlékezések szerint ez összesen 11% volt, amelyből 6% volt a *gépé* (ebből fedezték az üzemeltetés, javítás költségeit, és fizették a felvett hitelt), 5% pedig a munkásoké. Összevetve ezt a domaszéki gazdakör elnökének számításaival, azt tapasztaljuk, hogy a költségek

43 Egy igazi gazdaggyűlés Feketeszélen. *Tanyavilág*, 1938. augusztus 21. 2.

44 Uo.

45 Szeged-Kisszéksői Gazdasági Cséplőgép Társaság bevételi és kiadási pénztárkönyvének bejegyzései (magántulajdonban).

46 A gépek 1951-ben készült átadás-átvételi jegyzőkönyvei alapján (magántulajdonban).

eloszlása arányaiban megegyezik. (A magasabb vám a 40-es évekre vonatkozik, ekkorra minden bizonnyal már a magángépek is hasonló díjazásért dolgoztak.)

A gépész Kósó „Szutra” Imre 15 holdas gazda volt, a cséplőgép pedig Nagyszéksós 91. sz. tanyáján állt. A gép védelmére itt gépszínt is építettek. Több, kisebb felszerelés (pl. zsákok, vashordó) mellett volt a társaságnak egy kettős ekéje is, ami arra utal, hogy a traktort szántásra is használták.

A gépész és a munkások bérüket természetben kapták. A bevételi pénztárkönyvben nagyobb összegek szerepelnek Kiss Géza gabonakereskedő, Hatházi József rőszkei molnár, a Tisza malom és a horgosi malomszövetkezet neve mellett,⁴⁷ ami arra utal, hogy a gép részét ezeken a helyeken értékesítették.

A társaság 1951-ig élt, de az utolsó évben már nem működött. Ennek okát és körülményeit az 1950. május 19-én készült felajánlási jegyzőkönyv egy részlete jól bemutatja:

„A Kiszéksósi Gépgazdaság nevében felhatalmazott Kósó Imre felajánlja Szeged-Mórahalom-i gépállomás részére a gazdaság tulajdonát képező Mávag 42 colos és a Ford gyártmányú erőgépet, valamint az összes hozzávaló szerelékét, minden megtérítés nélkül.

Ezen felajánlási jegyzőkönyv semmiféle erőszak, avagy rábeszélés folyamán lett felvéve, hanem a Gépgazdaság Tagjainak a szociális megnyilvánulása eredménye, demokratikus és szocialista államunkkal szemben.”⁴⁸

Négy nap múlva, május 23-án a traktort és a cséplőgépet az Állami Mezőgazdasági Gépüzem Szeged-alsóközponti Gépállomása átvette.⁴⁹ Ezek után a társaság pusztán névlegesen működhetett.

Az utolsó közgyűlésüket 1951. február 11-én tartották, amelyen a több mint százfős tagságból csak tizenegyen jelentek meg. Itt döntöttek a társaság még meglévő vagyontárgyainak eladásáról. Ekkorra a gépszínt 1050 forintért már értékesítették. A közgyűlés, miután megállapította, hogy az eladások és az adósságok kifizetése után 382 forintja marad, felajánlotta azt a rőszkei gépállomás részére, majd megszüntette magát.

„Elnök a tagok javaslatára bejelenti hogy ezennel a Gépgazdaságot fölszámolták és a vezetőség működése megszűnt.”⁵⁰

47 Szeged-Kiszéksósi Gazdasági Cséplőgép Társaság bevételi pénztárkönyvének bejegyzései (magántulajdonban).

48 Felajánlási jegyzőkönyv, 1950. május 19. (magántulajdonban).

49 Átadás-átvételi jegyzőkönyv a cséplőgépszekrényről és a traktorról (magántulajdonban).

50 Szeged-Kiszéksósi Gazdasági Cséplőgép Társaság közgyűlési jegyzőkönyve (magántulajdonban).

A két egyesület történetéből kirajzolódik egy érdekes vetélkedés is. Egyik oldalon találjuk Börcsök Miklóst, aki a környék elsőgazdáinak között feltehetően a legelső. Cséplőgép-tulajdonos, Kisszéksóson megalakít egy gazdaegyesületet. A környék kisbirtokosai ugyanitt, számos törpebirtokossal összefogva alakítják meg a Nagyszéksósi Mezőgazdasági Egyesületet. Rövid párhuzamos működés után a Börcsök Miklós vezette *Kiskör* beolvad az egyesületbe, később azonban ennek az elnökévé is őt választják meg. A Szeged-kisszéksósi Gazdasági Cséplőgéptársaság esetében cséplőgép-tulajdonosként az érdeke ütközik a környékbeli gazdákéval, akik a cséplés költségeit igyekeznek alacsonyan tartani. Összefogással, gépvásárlással önállósítani tudják magukat, ugyanakkor számosan továbbra is tagjai a Börcsök Miklós elnöksége alatt működő egyesületnek. Összességében ez a folyamat a helyi közösség társadalmi, gazdasági fejlődését eredményezi, majd rövid úton elenyészik a bemutatott egyesületekkel együtt.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

- Giday Kálmán: A szegedi tanyai gazdakörök. In *Csongrád Megyei Honismereti Híradó*, 1985, 103–112.
- Hajdu Géza: *Vásárhelyi egyletek és könyvtárak. 1827–1944*. Szeged, 1977, Somogyi-könyvtár.
- Hegyí András: Mezőgazdaság. In Serfőző Lajos szerk.: *Szeged története 4*. Szeged, 1994, Somogyi-könyvtár, 55–127.
- Id. Juhász Antal: Adalékok a kisteleki társadalmi egyesületek történetéhez. In Juhász Antal szerk.: *Tanulmányok Kistelek történetéből és népeletéből*. Kistelek, 1976, Kistelek Nagyközség Tanácsa, 155–188.
- Juhász Antal: Gazdálkodás és életmód. In Péter László szerk.: *Röszke földje és népe*. Szeged, 1996, Röszke Község Önkormányzata, 291–330.
- Tóth Antal: Gazdálkodás Kisszéksóson a XX. század első felében. In *A Makói József Attila Múzeum Évkönyve II*. 2018, 388–407.
- Vastag József:⁵¹ Ipar. In Péter László szerk.: *Röszke földje és népe*. Szeged, 1996, Röszke Község Önkormányzata, 376–387.
- Vastag József: Társadalmi élet. In Péter László szerk.: *Röszke földje és népe*. Szeged, 1996, Röszke Község Önkormányzata, 344–346.
- A Szeged-Alsótanyai Központi Mezőgazdasági Egyesület Évi jelentése 1905*. Kiadta: Dr. Gerle Imre egyesületi titkár, 1906.

51 A felsorolt munkái a Röszke monográfia Belényi Gyula: Az önálló község megteremtése c. fejezetében jelentek meg.

HETILAPOK:

Tanyai Híradó

Tanyai Újság

Tanyavilág

ADATKÖZLŐK:

Börcsök József (*1928)

Özv. Márki Vincéné Nagy Piroska (*1927)

RÖVIDÍTÉS:

MNL CSML Szeged = Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára,
Szeged

MOLNÁR TIBOR

A ZENTAI KÉZMŰVES-IPAROSSÁG A KEZDETEKTŐL AZ I. VILÁGHÁBORÚ VÉGÉIG

Zenta a Tisza mente egyik legrégebbi települése: első írásos említése – Zyntharew formában – 1216-ból ismeretes egy okmányban, amely szerint Saul ispán özvegye II. Endre király jóváhagyásával birtokot ajándékoz az itteni klostromnak.¹

A tatárjárás során elpusztult, de ezt követően újjáépítették: 1367-től már a budai káptalan birtokaként említik.²

A 14. és 15. századi oklevelek mezővárosként (oppidium) említik a települést, amely földrajzi fekvéséből kifolyólag jelentős átmenő forgalmat bonyolított, és fejlett kézművesiparral rendelkezett. A település fejlettségéről 1494-es ottjártakor II. Ulászló király is meggyőződött: a látogatás eredménye az 1506-os királyi adománylevél. Az adománylevél Zentát királyi városi (civitas) rangra emelte, és felruházta annak minden előjogával.³

Címerének elemei – a búzakalász és a két kecsge – a mezőgazdaságra és a halászatra utaltak: a két ősi foglalkozás jelentősebbnek bizonyult bármelyik másiknál, amelyeket akkoriban a városban és környékén űztek.⁴

1513-ban már létezett varga- és a szabócéh: a budai káptalan május 15-ei keltezésű protokolluma szerint a zentaiak számára átírják és engedélyezik a hasonló szegedi céhek szabadalmait.⁵

Az 1506-ban megszerzett kiváltságokat Zenta lakossága nem sokáig élvezhette: az 1526-os mohácsi vést követően ezen a vidéken is megjelentek a török seregek, amelyek kifosztották és lerombolták a várost és a környező falvakat. Zentának – akárcsak a tatárjárást követően – sikerült némileg megújulnia. Az 1548-ból származó, a szegedi szandzsákra vonatkozó adójegyzék városként említi. Valójában azonban a lakosság jelentős része elmenekült. Iparosok sem maradtak, hacsak a néhány halászt nem te-

1 Szloboda János fő- és felelős szerk.: *Zenta monográfiája I.* Zenta, 2000, Dudás Gyula Múzeum- és Levéltárbarátok Köre, 201–203. (A továbbiakban: Monográfia.)

2 Monográfia 209–211.

3 Monográfia 214–219.

4 Bővebben lásd Dobos János: *Zenta pecsétje és címere.* Újvidék–Zenta, 1997, Forum – Dudás Gyula Múzeum- és Levéltárbarátok Köre.

5 A céhekbe az ugyanazon mesterséget űző iparosok tömörültek, kialakulásuk a középkori városok fejlődéséhez köthető: az iparosokat tömörítő szervezetként Magyarországon 1872-ig léteztek.

kintjük annak. Az itt maradtok fő foglalkozása a pásztorkodás volt: egy 1560-ból származó összeírásban már csak faluként említik.⁶

Nagy fordulat a 17. század végén, 1697. szeptember 11-én következett be: a Zentánál vívott csatában a Savoyai Jenő irányította keresztény sereg diadalt aratott a török főerege felett. A háborút lezáró, 1699-ben megkötött karlócai béke értelmében a töröknek ki kellett vonulnia a Duna–Tisza közéről. A hódoltság megszűnése azonban nem jelentett azonnali fellendülést: a vidék még jó ideig lakatlan, a jó minőségű termőföld pedig megműveletlen maradt.⁷

A bácskai Tisza mentén határőrvidéket alakítottak ki: a határőrök zöme szerb volt. 1702-ben Zentán ezerhatszázötvenhét személyt írtak össze, közöttük ötszázhatvanegyz katona, nyolc iparos és mindössze egy kocsmáros volt.⁸

Jelentős változás a 18. század közepén következett be: a határőrvidéket felszámolták. Mária Terézia 1751-es keltezésű oklevelével – Zentát még kilenc másik Tisza menti községgel együtt kiemelve a vármegye kötelékéből – létrehozta a Tiszai koronakerületet. A kiváltságlevélnek, amely a privilégiumokat 20 pontban foglalta össze, a 18. pontja Zentát ismét városi (oppidum) rangra emelte. A kiváltságlevél alapvetően a görögkeletieknek szólt azzal a nem titkolt szándékkal, hogy a határőröket itt tartsák.⁹ 1751. június 28-ai keltezéssel Zenta külön kiváltságlevelet kapott, amely részletezte előjogait:

„...egyszersmind benne évenként két rendbeli szabad vásár, illetőleg szabad országos vásár: mégpedig az első a római katolikus naptár szerint augusztus hónap 17. napján, a második pedig november hónap 19. napján a hetivásárokkal együtt egy-egy hétfői napon tartván, ugyanazon szabadalmakkal és kiváltságokkal, melyekkel más szab. kir. városaink, mezővárosaink vagy községeink szabad vásárai tartatnak, a fent írt Szentá községben állandóan tartassanak és érvényben maradjanak. [...] Annak okáért kereskedők, kalmárok, házalók és bármely más vásározó emberek, egyenként és egyetemben jelen sorainkkal bátorítunk, megnyugtattunk és biztosítottunk benneteket, hogy a fent nevezett Szentá városban általunk állandóan tartani megengedett és jogosított hetipiacokkal egybekötött vásárookra, illetőleg szabad országos vásárookra összes árucikketekkel, holmitokkal és javaitokkal szabadon és biztosan, személyeteknek, vagyonotoknak és árucikkeiteknek minden bántódása és veszedelme nélkül menjetek...”¹⁰

6 Monográfia 225–245.

7 Monográfia 247–254.

8 Monográfia 261. Az iparosok foglalkozását nem részletezi. Az összeírásra vonatkozóan lásd még Gyetvai Péter: *A Tiszai korona-kerület telepítéstörténete. I. A Tiszai korona-kerület története és újkori magyar népességének eredete*. Kalocsa, 1992, Kalocsai Múzeumbarátok Köre, 148–150.

9 Monográfia 279–280.

10 Monográfia 280.

Ezt követően kerülhetett sor a terület tervszerű betelepítésére: a telepesek zömét az északi megyékből származók képezték, köztük kézművesek is. A területre betelepülő zsidók is csak iparral vagy kereskedelemmel foglalkozhattak.¹¹

1771-ben a kerület 10 községében összesen kétszázegy iparost írtak össze, de csupán huszonhatan voltak céhbeliak, a többi céhen kívül működött. Kapros Ignác tiszttartó évi jelentésében ezt írta: „...az itteni tudatlan nép semmi másra nem született, mint az eke szarvára, a kapára és a kaszára...”¹²

A céhek szervezése lassabban folyt, mint más vidékeken: a zentai csizmadiák, a szabók és a szűcsök 1776-ban kaptak céhszabályzatot. 1793-ból adat található arról, hogy a magyar iparosok mellett Zentán hét német, három szerb és két zsidó iparos¹³ is működött.

A céhek szervezése Zentán és környékén a 19. század elejére jellemző: ekkorra a mesterségek kiváltak a háziiparból, és szakszerűen művelt iparágga fejlődtek. 1815-ben a takácsok, valamint a bognárok, kovácsok, kötélverők és üvegesek vegyes céhe kapott privilégiumot. 1823-ban kapott céhszabadalmat a lakatosok, asztalosok, szíjgyártók, bocskorkészítők, esztergályosok vegyes céhe, 1824-ben pedig az ácsok és molnárok vegyes céhe.

A Bácskában az ipar szoros kölcsönhatásban állt a mezőgazdasággal: az ipar elsősorban a mezőgazdaság által termelt nyersanyagokat dolgozta fel, és – a közszükségleti igények kielégítésén kívül – főleg olyan termékeket állított elő, amelyeket a mezőgazdasági termelésben használtak. Az iparosok jelentős része a szakma mellett mezőgazdasági termeléssel is foglalkozott.

Az 1828-as összeírás szerint Zenta mezőváros lakosságának 12,5%-a foglalkozott kézművesiparral: az összeírók ezernyolcszázötvennyolc családfőt vettek nyilvántartásba, akik közül kétszázharminchatan űztek ipart – az egész éven keresztül kizárólag iparral foglalkozók száma ennek csak a felét képezte. A műhelyek száma százhuszonhat volt.¹⁴ Legtöbbször – negyvennégyen – a csizmadiák voltak, és csak valamivel kevesebb szél-, illetve vízimolnár: ők negyvenen voltak. A takácsok harmincketten, a szűcsök huszonheten, a kovácsok és lakatosok tizenhatan, a szabók és ácsok tizenöt-tizenöten, és négy kerékgyártó is működött.

Mire kialakultak az ipari műhelyek, és megerősödtek a céhek, több vármegye – köztük Bács-Bodrog is – kezdeményezte a céhek megszüntetését. A központi kormányzattal ellentétben ugyanis a céhrendszerben látták az ipar fejlődésének akadályát. Tény, hogy a 19. század első harmadára a céhrendszer felett eljárt az idő, kereteinek tágítására azonban csak az 1848–49-es szabadságharcot követően kerülhetett sor, fel-

11 Monográfia 281–282.

12 Monográfia 292.

13 A zsidók nem lehettek céhtagok, ezért gyakran hiányszakmákat műveltek.

14 Monográfia 306.

számolására pedig csak jóval később. A 19. század közepére Zentán nyolc céh létezett: csizmadia-, szabó-, szűcs-, takácscéh, vegyes céh, amely a kovácsokat, bognárokat és köteleseket tömörítette, vegyes céh az ácsoknak, kőműveseknek, malomácsoknak és molnároknak, vegyes céh, amely az asztalosokat, lakatosokat, üvegeseket és cserzővargákat gyűjtötte maga köré, valamint a mészárosok, cipészek, bádigosok, fésűsök, késesek, mézesbábosok, rostások és sütészek vegyes céhe.¹⁵

1856-ban Zentán szabályzatot hoztak az inasiskola, az ún. vasárnapi iskola működtetéséről: a vasárnapi iskolát az inasoknak felszabadulásukig látogatniuk kellett.¹⁶

1872-ben megszületett az első ipartörvény, amely rendelkezett a céhek megszűntetéséről, illetve a helyükbe lépő – elsőfokú iparhatóságnak számító – ipartársulatok megalapításáról.

1874 elején alakult meg a Zentai Lábbeli[készítő] Ipartársulat, majd még ugyanabban az évben a Zentai Egyesült Ipartársulat is.

Az 1880-as összeírás szerint Zentának már 21 200 lakosa volt.¹⁷

Az 1884-ben meghozott új ipartörvény alapján alakultak az ipartestületek.

Zenta esetében a szervezés 1886-ban kezdődött, a testület pedig 1888 januárjában jött létre. A Zentai Ipartestület, melynek célja a többi szervezethez hasonlóan az iparosok érdekvédelme, az iparosok egymás közötti viszonyainak rendezése, az iparhatóságok működésének támogatása, a tanoncok szerződéseinek rendezése volt, a Szegedi Kereskedelmi és Iparkamara felügyelete alatt állt.

A Zentai Ipartestület megalakítását nagy ambíciók övezték: hamarosan megalakult az Iparos Olvasóegylet, valamint az Iparossegédek Önszegélyző és Önképző Egylete. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy ezek a szerveződések nem fejtették ki jelentősebb tevékenységet. Maga az iparostestület annál inkább: a fennmaradt testületi jegyzőkönyvek szerint gyakran üléseztek, és sokféle kérdést megvitattak.

1886-ban a városban négyszáztizennégy iparost és kilencvenhat kereskedőt, 1890-ben pedig ötszázhuszonegy iparost, valamint százhuszonkilenc kereskedőt tartottak nyilván.¹⁸

Az 1894. március 22-én megtartott testületi ülésen – amelyet Kovácsévics József elnök vezetett, és amelynek jegyzőkönyve fekete kerettel készült – a tagok tudomásul vették a szomorú hírt, miszerint elhunyt Kossuth Lajos. Ezen a gyűlésen döntés született arról, hogy az iparosok gyűjtést kezdeményeznek egy Zentán felállítandó Kossuth-szoborra.¹⁹ A szobor azonban sohasem készült el.

15 Történelmi Levéltár, Zenta. F. 381 Dudás Andor krónikája. Közli Pejín Attila: *Zenta céhes ipara 1872-ig*. Zenta, 2011, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 75.

16 Pejín: i. m. 75–76.

17 Dr. Kepecs József szerk.: *A Délvidék településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai (1880–1941)*. Budapest, 1998, Központi Statisztikai Hivatal.

18 Monográfia 640.

Tudni kell, hogy nem ez volt a zentaiak egyetlen szobor ügye! Az 1697-es zentai csata bicentenáriuma Savoyai-szobrot rendeltek, amelyet szintén nem tudtak kifizetni: az elkészült szobor ezért – I. Ferenc József jóvoltából – Budán került felállításra.²⁰

Az 1895. június 22-én készült jegyzőkönyv tanúsága szerint öröndetesebb kérdésről tárgyaltak a derék zentai iparosok: I. Ferenc József – egy hadgyakorlat megtekintése kapcsán – szeptember 20-án útutazóban tartózkodott Zentán. Ennek hírére a testület kifejezte egyöntetű óhaját, miszerint a fogadás kapcsán részt vegyen a városban zajló előkészületekben. Az uralkodó látogatása nem bizonyult haszontalannak: járdákat, utakat aszfaltoztak, a város villanyvilágítást kapott. A polgárság lelkesen fogadta az osztrák császárt és magyar királyt. A testület 1895. október 23-ai ülésének jegyzőkönyve szerint anyagi szempontból nem minden a tervezettek szerint alakult, hiszen a következőt állapították meg:

„...Határozatilag kimondatott, hogy Öfelsége ittléte alkalmával felmerült kiadások annál is inkább kifizethetők, minthogy ezen kiadásokra a folyó év augusztus hó 15-iki közgyűlés az elnökséget teljhatalommal ruházta fel a kiadásokra nézve.”²¹

1897-ben a Zentai Ipartestület ötszázhárom tagot számlált, kétszázharmincnégy segédet és ugyanennyi inast tartottak számon.

A 19. század utolsó éveire az iparos ifjak tevékenysége felélénkült: önképzőkört alakítottak, felolvasóesteket tartottak, bálakat szerveztek. 1898 elején könyvtáruk 447 kötettel rendelkezett.²²

A 19. század végére az egyre jobban fejlődő könnyűipar – különösen a textil-, ruházati és cipőipar – mind több áruval látta el a piacot, és ezzel erősödő konkurenciát jelentett a kézműveseknek. Nem beszélve arról, hogy az iparosok egymással is konkuráltak. Ezzel kapcsolatosan ismeretes egy átirat, amelyet a Hódmezővásárhelyi Ipartestület intézett a zentaihoz azzal a kérdéssel, hogy betiltották-e az itteni piacon az árusítást a „*csipkés tótoknak*”. Ezen átirat megvitatása során az egyik testületi tag javasolta, hogy az árusítást a „*korsós tótoknak*” is be kellene tiltani. Ez azt bizonyítja, hogy éles volt a konkurencia, hiszen még az északi megyékből is került cserépedény a déli végekre.²³

19 Történelmi Levéltár, Zenta. F. 423 Ipartestület, Zenta (1820–1952). 9. sz. kötet: Elöljárósági jegyzőkönyv 1888–1899.

20 Bővebben lásd Balassy Ildikó: A zentai Eugen-szobor regénye. In Szloboda János fő- és felelős szerk.: *A zentai csata*. Zenta, 1995, Dudás Gyula Múzeum- és Levéltárbarátok Köre.

21 Történelmi Levéltár, Zenta. F. 423 Ipartestület, Zenta (1820–1952). 9. sz. kötet: Elöljárósági jegyzőkönyv 1888–1899.

22 Tripolsky Géza: *Sto godina Udruženja zanatlija Sente 1888–1988. A Zentai Ipartestület száz esztendeje 1888–1988*. Senta–Zenta, 1988, Dudás Gyula Múzeum- és Levéltárbarátok Köre, 34.

23 Uo. 34–35.

A századfordulón kialakult zentai gazdasági viszonyokat a Borovszky-féle monográfia így jellemezte:

„A kézműipar fokozatos hanyatlásával együtt jár a kereskedelemnek, a nagyiparnak és általában a tőke erejének fellendülése. Néhány év óta mind több és több gyár keletkezik. Van hat gőzmalom, egy gőzfűrész-gyár, nyolc fatelep, egy bútorgyár, két tégláégető és cserépgyár, egy kályhagyár. 1899-ben és 1907-ben, mikor az önálló vámterület esélyei kedvezőek voltak, osztrák vállalkozók gumigyárat, kendergyárat, ing-, gallér-, továbbá műtrágya-gyárat készültek itt felállítani, de az önálló vámterület elhalasztásával a gyárak felállítását is elhalasztották. Fontos szerepet játszik a lakosság foglalkoztatásában a háziipar, úgy mint: kosárfonás, hálókötés, tarhonya-készítés. A zentai gyümölcsös szállító kosár és fonott kocsi-ülés a kereskedelmi körökben híres. Újabban azonban egyes vállalatok éppen a kisemberek javára alapított hitelszövetkezetek segítségével a kosárfonókat hatalmukba kerítették és nagyon kiszipolyozzák.”²⁴

A Zentai Ipartestület bizonyos szociális tevékenységet is kifejtett: felügyelete alatt háziipar-tanfolyamokat szerveztek. A tanfolyam résztvevőit – általában nincsteleket – kosárfonásra, söprűkötésre és gyékényszövésre tanították, hogy télidőben is – amikor a mezőgazdasági napszámosmunkák lehetősége csökken – bevételhez juthassanak. Ezeket az akciókat anyagilag a város is támogatta.²⁵

1902-ből arról található feljegyzés, hogy az ipartestület tagsága elégedetlen volt a vezetőség ténykedésével, ezért leváltotta: új elnökké titkos szavazással Pintér Károlyt választották meg. A testületnek ebben az időben négyszázhetvennégy tagja volt. Meglehetősen nagynek tűnik a tagság cserélődése: az év folyamán harminchárman léptek be, és negyvenen távoztak.²⁶

1903-ban a Zentai Ipartestület a helyi gazdakörrel karöltve sikeres gazdasági és iparkiallítást szervezett, amelyre a fővárosból és vidékről is számos résztvevő érkezett. Habár kevés adat maradt fenn róla, nagy méretű rendezvényről lehetett szó.²⁷

1902-ben a várost súlyos szerencsétlenség érte, amely nem követelt emberáldozatokat, de megnehezítette a közlekedést és a gazdasági élet működését: leszakadt a Tiszán átívelő fahíd. 1904-ben az ipartestület vezetősége a képviselő-testülethez beadvánnyal fordult, amelyben az új vashíd építését sürgették. Ezt azzal indokolták, hogy Ókanizsán/Magyarkanizsán a hídépítés ügye olyan stádiumba került, hogy ha Zentán nem cselekszenek azonnal, akkor ott előbb megépül a vashíd, aminek pedig a zentai

24 Borovszky Samu szerk.: *Bács-Bodrog vármegye I.* Budapest, 1909, Országos Monográfia Társaság, 287.

25 Tripolsky: i. m. 35.

26 Uo.

27 Uo.

iparosok és kereskedők teljes tönkremenetele lenne a következménye. Talán a zentai iparosok sürgetése is hozzájárult ahhoz, hogy 1908-ra megépült Zentánál a vashíd, amely – legalábbis egy időre – újabb lendületet adott a régió gazdasági életének.²⁸

A látszólagos fellendülés ellenére az iparosok egyre súlyosbodó helyzetét Borovszky is megemlítette:

„Zenta egykor módos iparosai az elszegényedés útján haladnak a földműveléshez, vagy a munkaerejükből élő munkások, napszámosok tábora felé. Ily körülmények között a szocializmus tanai mind szélesebb körben hódítanak, bár a vallás nevében erős az ellenmozgalom is.”²⁹

1906 márciusában a bérekkel és a munkafeltételekkel elégedetlen zentai kőműves- és ácsegédek beszüntették a munkát. Sajátos sajtóháború alakult ki: a segédek újságközleményben tudatták a közvéleménnyel követeléseiket, valamint azt, hogy dolgoznának, de a mesterek spekulációja ebben megakadályozza őket. A mesterekből álló bizottság ellenrendszabályt dolgozott ki, amelyet szintén közzétettek a helyi lapokban.³⁰

Az ácsmunkások 1908-ban megalakították az országos építőmunkás-szervezet zentai csoportját, de alapszabályzatukat a miniszter nem hagyta jóvá. Ennek hatására Madary János zentai rendőrkapitány betiltotta a szervezet működését, a vezetők ellen pedig feljelentést tett.³¹ Az ügy folytatásának azonban nem maradtak fenn írásos forrásai.

A zentai iparosok a nehézségek ellenére is szívükön viselték a szaktudás fejlesztésének ügyét: 1909-ben – a kereskedelmi miniszter jóváhagyásával – továbbképző tanfolyamot szerveztek Veress Árpád főgimnáziumi tanár vezetésével. A résztvevők előadásokat hallgattak üzleti fogalmazásból, gyakorlati számtanból és mértanból, ábrázoló mértanból és szabadkézi rajzból, valamint könyvvitelből.³²

1909-ben a városban ötszázharmincnégy iparos, valamint kétszáztizzenhat kereskedő, 1911-ben ötszázhuszonegy iparos és száznegyvenhárom kereskedő rendelkezett működési engedéllyel.³³

Az 1911-ben megtartott rendes évi közgyűlésen megvitatták a zentai piacok áruforgalmának csökkenését. Megállapították, hogy a falusi és tanyai lakosság – amely az iparosok termékeinek legnagyobb fogyasztója volt – átpártolt Csantavérre és Topo-

28 Bővebben lásd Valkay Zoltán: *Zenta építészete*. Újvidék–Zenta, 2002, Forum Könyvkiadó – Thurzó Lajos Közművelődési Központ.

29 Borovszky: i. m. 287.

30 Tripolsky: i. m. 36.

31 Uo. 38.

32 Uo. 36.

33 Monográfia 340.

lyára, de a bánáti fogyasztók is elmaradtak. Gondjaik fő okát a közlekedési viszonyok fejletlenségében látták. Megoldásként kezdeményezték a szállási kisvasútvonal, valamint a Csókát és Tiszaszentmiklóst összekötő kövesút kiépítését, amihez – talán nem szerencsésen – az éppen ellenzékben lévő Függetlenségi Párt támogatását kérték.³⁴

Az 1911. április 16-ai tűzvészben leégett a zentai városháza és a főtéri Szent István-templom. A városatyák nem sokat késlekedtek: 1912-ben megkezdődött az új városháza építése. A nagyszabású építkezés során, amely 1914-re fejeződött be, a zentai iparosok – kőművesek, ácsok, szobafestők – is munkához jutottak, igaz, csak alvállalkozóként.³⁵

1912-ben a Zentai Ipartestület 32 500 koronáért – részletfizetésre – a város központjában egy lakóépületet vásárolt meg, amelyet székházként kívántak hasznosítani. Összehasonlításképpen: 1912-ben egy katasztrális hold bácskai szántóföldet – minőségétől függően – 1200–2500 koronáért adtak-vettek. A háború azonban közbeszólt: a részleteket nem tudták törleszteni, ezért 1917-ben továbbadták – ezt követően 10 éven keresztül nem rendelkeztek saját székházzal.³⁶

Az I. világháborút megelőző időszakban a politikai harc rányomta bélyegét a Zentai Ipartestület munkájára is. 1913. március 25-én viharos hangulatú közgyűlést tartottak, amelynek végén Píszár Pál elnök – aki a helyi sajtó szerint többet foglalkozott politikával, mint az egyesület ügyeivel – lemondott tisztségéről.³⁷ A lemondást a testület zöme kitörő lelkesedéssel fogadta, új elnökül pedig Horváth Ödön szappanfőző mestert választotta.³⁸

Az 1913-as év azonban nem csak erről szólt, történt jeles esemény is: augusztus 19-én és 20-án ünnepelték meg az egyesület fennállásának 25. évfordulóját. Augusztus 19-én este térzenét és fáklyás felvonulást tartottak. 20-án hajnalban zenés ébresztő keltette a város lakosságát, a vendégeket a vasút- és a hajóállomáson fogadták. A díszülést a Nagyvendéglőben tartották meg, amit természetesen díszebéd követett. Délután a Népkertben népiünnepélyt rendeztek.³⁹

1913 végén az ipartestület tagságának létszáma ötszázkilencvenöt fő volt,⁴⁰ a város lakosságának száma meghaladta a 30 ezret.⁴¹

34 Történelmi Levéltár, Zenta. F. 423 Ipartestület, Zenta (1820–1952). 12. sz. kötet: Közgyűlési jegyzőkönyv 1897–1911.

35 Valkay: i. m.

36 Tripolsky: i. m. 37.

37 Píszár Pál a Nemzeti Munkapártban fejtett ki politikai tevékenységet.

38 Tripolsky: i. m. 37.

39 Uo.

40 Monográfia 340.

41 Zentának az 1910-es népszámlálás szerint 29 666 lakosa volt.

1914 nyarán, egy hónappal a szarajevói merényletet követően, kirobbant az I. világháború. A zentai hadköteleseket már a részleges mozgósítás is érintette. A háború során több ezer zentai férfit hívtak be katonai szolgálatra, a zentai iparosok közül is sokakat: a bevonultak létszámáról sajnos nem maradtak fenn elérhető források, de a hősi halottak számát ismerve Zenta viszonylatában hatezer körül mozoghatott.⁴² Az 1916. március 12-én megtartott közgyűlés jegyzőkönyve szerint 1915 végén száznyolcvanhat iparos, 1916-ban pedig százhatvanhárom teljesített hadi szolgálatot.

A legfrissebb kutatások szerint ezerkilenc zentai katona soha nem tért haza: elesetek vagy eltűntek a háborúban. A nagy háború zentai áldozatainak zöme, szám szerint hatszázhuszonegy fő a mezőgazdasággal foglalkozók sorából került ki: főleg a földnélküli napszámosok, gazdasági cselédek vagy a néhány holddal rendelkező kisbirtokosok veszítették életüket.⁴³ A háborúban elesett iparosok, kereskedők és alkalmazottak száma összesen százkilencvenhárom fő volt, ami az összes áldozat, hősi halott hozzávetőlegesen 19%-át képezte.⁴⁴

Az elesett katonák között volt a Zentai Ipartestület elnöke, Horváth Ödön szappangyáros, aki népfelkelőként szolgált a m. kir. 314. honvéd gyalogezredben, és az orosz hadszíntéren halt hősi halált 1916. március 30-án.⁴⁵

1918 novemberében Zenta is szerb megszállás alá került, az 1920-ban aláírt békeszerződés pedig végleg elszakította a várost az anyaországtól: a zentai iparosok és a Zentai Ipartestület életében is új fejezet kezdődött.

42 Az Osztrák–Magyar Monarchiából a háborúban részt vettek 17,05%-a halt meg. Bővebben lásd Szijj Jolán főszerk.: *Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs.* Budapest, 2000, Petit Real, 782.

43 Bővebben lásd Molnár Tibor: *A bácskai Tisza mente I. világháborús hősi halottai.* Zenta, 2015, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet – Zentai Történelmi Levéltár.

44 Uo.

45 Uo. 483.

ROTÁR KRISZTINA

A SZEGEDI KERESKEDELMI ÉS IPARKAMARA TÖRTÉNETE MEGALAKULÁSÁTÓL 1920-IG

A 19. század közepén Szeged jelentős kereskedelmi központtá vált. Az erdélyi só a középkor óta a Maroson került az Alföldre, s már az Aranybulla (1222) óta Szeged volt az egyik legfontosabb sólerakat. A város ipara nem mondható jelentősnek, de a szegedi vásárok híresek voltak. A század második felében évente öt alkalommal tartottak vásárokat: február 17., május 5., július 31., október 10. és november 30. napján. A vásárokat a város különböző pontjain rendezték meg. Az állat- és kocsivásár általában Rókuson volt, a búzapiac 1872-ig a Búza téren, amely később a Dugonics tér nevet vette fel. 1879 előtt a MÁV üzletvezetőségének helyén zajlott a szénapiac, amelyet Ferenc császár után Ferenc-piacnak neveztek. Az árvíz után a búzapiac a Szent István tér lett. Ebben az időszakban Szeged gyakran adott helyet szakmai kiállításoknak, kereskedelmi kongresszusoknak. Az iparkiadítások elősegítették a kereskedelem fejlődését.

1874 februárjában szegedi iparoskörökben felmerült egy, a városban rendezendő országos ipar-, termény- és állatkiállítás ötlete. A szervezést erőteljesen támogatta Bakay Nándor kötélgyáros és Gellért Mór, az *Alföldi Iparlap* szerkesztője. A kiállítást és vásárt 1876. augusztus 20. és szeptember 12. között tartották meg 2227, közöttük 484 szegedi kiállító részvételével. A rendezvény rendkívül sikeresnek bizonyult. Ezt követően, 1891-ben fa- és bútorigipari szakkiállítás nyílt Szegeden. 1886-ban rendezték meg a városban a kereskedelmi ifjak kongresszusát, majd 1896. október 17–18-án a második kereskedelmi kongresszust. 1899-től vált szokássá, hogy karácsony és húsvét előtt bazárszerű iparvásárt szerveztek a helyi kereskedők áruiból. Az élénknek is nevezhető kereskedelmi élet megkívánta, hogy annak szereplői szakmai szervezetekbe tömörülve képviseljék érdekeiket. A szegedi kereskedők 1822-ben hoztak létre egy ilyen jellegű szerveződést, amely 1862 után megszűnt. Ennek helyét vette át az 1867. október 19-én megalakult Szegedi Lloyd Társaság, amelynek igazgatója Burger Zsigmond és Lillin Károly kékfestőmester lett.

A szervezet az 1870-es években elsősorban a közlekedési viszonyok javítását erőltette: felterjesztéseket készített a közutak, pályaudvarok, a tiszai hajóforgalom javítása, fejlesztése érdekében. A Lloyd Társaság egyik fontos célkitűzése volt, hogy elérje, Szegeden is álljon fel önálló kereskedelmi és iparkamara, amely végül 1890-ben jött létre. Alakuló közgyűlését 1890. szeptember 7-én tartották meg Kállay Albert főispán, miniszteri biztos elnökletével. A közgyűlésen közfelkiáltással megválasztották

elnökké Lillin Károlyt, alelnökké pedig Weiner Miksa gabonakereskedőt és Rainer Ferenc asztalosmestert.

Ezt követően a kamarának székhelyet kellett találni. Az 1890. október 25-én tartott értekezlet alkalmával a Szegedi Kereskedelmi és Iparbank ideiglenesen a bank épületében ajánlott fel irodát a frissen létesült szervezet számára. Az iroda 1897 szeptemberéig a bank Klauzál téri épületében működött.

Az 1890. november 10-én tartott közgyűlés határozott az 1891. évi költségvetésről, amelynek összege 9850 forint volt. Az év vége előtt még egy közgyűlést tartottak, december 28-án, amelyen a vezetőségről is döntöttek, így ezt az eseményt aktív kampány előzte meg. A vezető titkári állásra Kulinyi Zsigmondot jelölték, a másodtitkári állást Bakay Nándor töltötte be, a jegyzői tiszteket Vékes Bertalan látta el.

Az új kamara hatásköre 14 493 km²-re terjedt ki, ezen a területen 1 000 017 lakos élt ekkor.

A szervezet megválasztott elnöke, Lillin Károly 1892. január 20-án elhunyt. Helyette a kamarai ülés Gál Ferencet, a Szegedi Kereskedelmi és Iparbank egyik alapítóját és egyben elnökét emelte az elnöki székbe. Tisztségét 1898. május 31-én bekövetkezett haláláig viselte. Ezután 1898. szeptember 30-án Szarvady Lajos került a szervezet élére, aki majdnem két évtizeden keresztül töltötte be tiszteit. A titkári feladatokat az 1890-es megalakulástól Kulinyi Zsigmond végezte, és ezen a poszton maradt 1905. június 6-án bekövetkezett haláláig. Kulinyi 1854-ben született Szentesen. Bár jogi tanulmányokat folytatott Budapesten és Bécsben, mégis inkább az újságírást választotta. 1873 és 1876 között a *Szegedi Híradó* munkatársaként dolgozott, közben, 1874-ben megalapította az *Alföldi Iparlapot*. Fő művei: *Árvíz után* (1880); *Szeged újabb története* (1900). Kulinyi rövidke életrajzából kitűnik, hogy nem volt közgazdasági vénával megáldott ember. Titkársága alatt a kamara munkássága a szigorú szakmaiság irányából eltolt a közvélemény megnyerése és a propaganda felé. Ez azonban nem negatív előjelű megállapítás, hiszen a korszak szélesebb társadalmi rétegei roppant keveset tudtak a gazdaságpolitika működési mechanizmusairól. Ugyanakkor nem volt egyszerű folyamat az sem, hogy az ipari és kereskedelmi társadalmat is hozzászoktassák a kamara létéhez, illetve hogy tudatosítsák bennük, ez érdekképviselői szerv. További nehéz feladatnak bizonyult a szervezettel szemben megnyilvánuló ellenszenv leküzdése. Kulinyi az egyik éves jelentésben ezt írja:

„A szegedi kamarára az úttörés munkája várt és vár azon elemek között, melyeknél nem csak a testületi szellem hiányzik, hanem jórészt a legsajátabb ügyeiben szerepre hivatott testületek megbecsülése is. Már az első négy év alatt is több új kereskedelmi és ipartestület megalakítására mutathat rá a szegedi kamara és arra, hogy kevésbé idegenül és bizalmatlanul állanak szemben a kamarával a kereskedők és iparosok közül azok is, akik nem voltak

tudatában eléggé annak a kapcsolatnak, mely az iparos osztály hivatásának teljes átértése mellett ezer szállal köti össze az ország közgazdasági tevékenységével az ipari munka legszerényebb napszámosait is.”

Jellemző erre az időszakra, hogy a szervezet gyakran ülésezett, valamint hogy a tevékenységük minden apró történést publikáltak a lapok hasábjain.

Ezekben az évtizedekben az iparkamarát a következő kérdések foglalkoztatták:

- Szorgalmazta a területén az ipartestületek felállítását.
- Igyekezett kialakítani a szakoktatás rendszerét, így például részt vett a szegedi fa- és fémipari szakiskola létesítésében.
- Fontosnak tartotta, hogy kerületének nagyobb településein távbeszélők létesüljenek.
- Kiemelten kezelte a közlekedési kérdéseket. Kezdeményezte egy alföldi összekötő út megépítését Bajától Félégyházán át, Csongrádon, Szentesen, Szarvason és Békéscsabán át egészen Gyuláig. További igény, hogy Csongrád és Szentes között épüljön Tisza-híd. Sürgette a közúti forgalomra is alkalmas bajai Duna-híd megépítését, illetve az algyői Tisza-híd közúti közlekedésre való alkalmasság tételét. 1894-ben szerepelt az ülés napirendjén a Duna–Tisza közötti csatorna kialakítása, azzal, hogy ennek a Tiszán két torkolata is legyen: Csongrádon és Szegeden.
- A kamarai kerület ipari növényei között kiemelkedő volt a bácskai kender, amelyet a Mosztonga folyó vidékén termeltek. Annak érdekében, hogy a termelés intenzívebbé váljon, fontos feladat volt a Mosztonga szabályozása, áztatótelepek létesítése.
- Ebben az időszakban a szegedi paprika ügye alig foglalkoztatta a kamarát. A paprikával kapcsolatos kérdések csak 1904-től bukkannak fel.
- Számos közgazdasági jellegű szakmai előadást is szervezett.

A szervezet történetének első periódusából két nagy horderejű esemény említhető. 1892. július 5-én Szeged legnagyobb ipari vállalatát, a Szegedi Kenderfonó Gyárat tűzvész pusztította el. A tulajdonosok vonakodtak újjáépíteni a gyárat, ezért a kamara vezetősége Lukács Béla kereskedelemügyi minisztert kérte a beavatkozásra a vállalat újraindítása ügyében. Ez 1893 folyamán állami támogatással meg is történt.

Szintén 1893-ban vette kezdetét az 1896. évi millenniumi országos kiállítás előkészülete. A magyar gazdasági élet e seregszemléjén a szegedi kamara kerületéből 596, Szegedről pedig 100 kiállító vett részt.

Ebben az időszakban került sor a székház építésére, amelyről az 1895. november 30-ai ülésen döntöttek. Ez a határozat már az utolsó felvonás volt, hiszen a város közgyűlése a Vörösmarty és a Deák Ferenc utca sarkán álló 672 m² területű telket már korábban átengedte a Lloyd Társulatnak, amely azonban az építkezés terheit nem vállalhatta, ezért a november 30-ai ülésen egy négytagú bizottságot jelöltek ki (Csányi János, Kun Bertalan, Rainer Károly, Wagner Gusztáv), amely kidolgozta az építési tervet és a költségvetést is. Az építkezésre vonatkozó dokumentációt a kamara 1896. február 22-én terjesztette fel a kereskedelmi miniszterhez.

Az alapkö elhelyezésére 1896. szeptember 6-án került sor báró Dániel Ernő kereskedelemügyi miniszter részvételével. Az alapköbe a következő okirat került:

„I. Ferencz József Ő császári és apostoli királyi felségének dicsőséges uralkodása alatt 1895. évi november hó 30-ik napján a szegedi kereskedelmi és iparkamara elhatározta, hogy a magyar állam ezeréves fönnállásának emlékévében hivatalos helyiségeinek és a kamarai kerület ipari és kereskedelmi házi muzeumának befogadására alkalmas székházat épít.

Ezen, Dániel Ernő kereskedelemügyi miniszter által megerősített határozat alapján kezd meg a kamara a Szeged város által ajándékozott telken székháza építését. Az alapkövet a kamara tagjainak és nagyszámú ünneplő közönségnek jelenlétében 1896. szeptember 6-án Szamosújvár-németi Dániel Ernő kereskedelemügyi miniszter teszi le azon millenniumi ünnep alkalmából, melyet a kulturalkötésainak fölavatására a mai napon ül meg Szeged szabad királyi város nagykallói Kállay Albert főispánsága és zákányi Pálffy Ferencz polgármestersége alatt.

Az épületet tervezte: Víg Albert műépítész, a művezetést végzi: Tóth Mihály műépítész, az építés munkáját 50.183 frtért elvállalta Raichl Ferencz szabadkai műépítész.

A kereskedelmi és iparkamara azon kívánsággal emeli ezt az épületet, hogy abban a kamarai testületek a messze jövődőkig mindenkor hű kötelességtudással szolgálják imádott közgazdasági ügyeit és a kerület ipari és kereskedelmi fejlődését.”

A székházat 1897. szeptember 7-én avatták fel.

1899. szeptember 8-án Szegeden rendezte meg a Gazdasági Egyesületek Országos Szövetsége az országos mezőgazdasági kiállítást. A tárlat megtekintésére Szegedre látogatott Széll Kálmán miniszterelnök, Darányi Ignác földművelésügyi miniszter, Hegedűs Sándor kereskedelemügyi miniszter és Plósz Sándor igazságügyi miniszter.

A századfordulón a kamara tárgyalásainak középpontjában szerepelt: a tiszai hajózás fejlesztése, a tiszai kikötők használhatóvá tétele, a szegedi téli kikötő megépítése, valamint az állandó rakpart kialakítása. A kisipart érintő kérdések is állandó témaként jelentek meg. Támogatta a kisipari termelőszövetkezetek megalakítását: a két legnagyobb ilyen szervezet az Első Szegedi Cipő-, Csizma- és Papucsipari Szövetkezet és az Első Szegedi Szabóipari Szövetkezet volt. A kamara ebben az időszakban

arra törekedett, hogy elérje a kormánynál, az ipartestületek munkakörét bővítsék abban az értelemben, hogy a testületek ne pusztán hivatalok legyenek, hanem helyi ipari, gazdasági központok. A következőkben a kamara kidolgozott egy iparosítási programot Baja és Szabadka részére.

Az 1900-as évek elején már jelentkeztek azok a gócok, feszültségforrások, amelyek előrevetítették egy nagyobb nemzetközi konfliktus kirobbanásának lehetőségét. Az első világháború kitörését megelőző évek hangulata éreztette hatását a kamara munkájában is. 1905 nyarán Kulinyi Zsigmond halálát követően a titkári teendőket Perjéssy László vette át, az állami felső kereskedelmi fiúiskola nyugalmazott igazgatója. A Perjéssy idején született jelentésekből világosan kirajzolódik, hogy a korszak gazdasági közvéleményét milyen kérdések foglalkoztatták. Ezek között szerepelt az Ausztriától való gazdasági elkülönülés előkészítése, a balkáni kereskedelmi szerződések ügye, már csak azért is, mert ezekben az esztendőkből a szegedi bútoripar közkedvelté vált Belgrádban és Bukarestben. Részben szegedi asztalosok készítették a belgrádi palota (konak) berendezéseit. Állandó témaként jelent meg az iparpártolás ügye, valamint az ipari tanfolyamok szervezésének és a mintaműhelyek felállításának igénye. Visszatérő kérdésnek bizonyult a Duna–Tisza-csatorna megépítése.

Óriási lelkesedéssel fogadta a szakma az 1907. évi III. tc. kihirdetését. Ebben a törvényben ugyanis lefektették, hogy a szegedi kamarai kerületben számos vállalat részesül állami támogatásban.

Az első világháború kitörését követően sok tisztviselő bevonult, így mintegy háborús hivatali munka vette kezdetét. Ezzel együtt egészen új feladatokkal kellett szembenézni, hiszen a gazdasági élet egészét a hadsereg igényei szerint szervezték. Az 1915. év derekától kezdve a kamarák szinte hadsegélyező hivatalokká váltak, ugyanis ezek gondoskodtak a bevonult iparosok és kereskedők hozzátartozóinak segélyezéséről. A háborús évek némileg átformálták a gazdasági élet jövőjéről alkotott képet is. Amennyire a kamara korabeli feljegyzései, jegyzőkönyvei alapján rekonstruálható, biztos, hogy általánossá vált az a felfogás, miszerint a magyar–osztrák gazdasági kapcsolatok nem maradhatnak az 1867-es alapokon. A szervezet 1916 nyarán állást foglalt az önálló gazdasági berendezkedés mellett. Ugyanakkor körvonalazódott egy olyan felfogás is, amely a balkáni kapcsolatok erősítését szolgálná. 1917-ben született egy terv arra vonatkozóan, hogy Szegeden felállítanak egy ún. Balkán-akadémiát. Akadtak olyan elképzelések, amelyek a Maros szabályozását és az állandó szegedi kikötő megépítését célozták.

A háborús években a szervezet tisztviselőit félig katonai, félig polgári jellegű feladatokkal bízták meg. 1916-ban a közös hadügyminisztérium egy magyar és osztrák szakemberekből álló bizottságot állított fel azzal a feladattal, hogy az osztrák–magyar közigazgatás alatt álló szerb területek gazdasági kincseit regisztrálja. Ez a bizottság bejárta Szerbiát és Macedónia nagy részét. Erről a feltérképezésről két jelentés készült:

az egyik *A megszállott Szerbia gazdasági élete* címmel a nagyközönség számára, míg egy bizalmas jelentés az ottani viszonyokról Tisza István miniszterelnök kezébe.

A háború lezárását követő első kamarai ülés 1918. november 23-án zajlott. Az ország területének nagyobb része ekkor már ellenséges megszállás alatt volt, s a hatvannégy tag közül tizennégy vett részt az ülésen.

A megszállás, a Tanácsköztársaság kikiáltása s általában a kaotikus bel- és külpolitikai helyzet mellett hatalmas problémát jelentett a frontról hazatérő katonák elhelyezése és foglalkoztatása. A kamara 1919 elején két párhuzamos, három hónapig tartó kereskedelmi szaktanfolyamot szervezett, melyeknek százhatvan hallgatójuk volt a tiszti állományúaktól egészen a közkatonákig.

A trianoni békediktátum (1920. június 4.) teljességgel átalakította a szegedi kamarai kerület területét.

A kamarai kerület 1920 előtt a következőképpen festett:

	Terület/km ²	Népesség az 1910. évi népszámlálás szerint
Szeged szab. kir. város	816	118 328
Hódmezővásárhely thjf. város	761	62 445
Csongrád vármegye	1922	144 795
Baja thjf. város	87	21 032
Bács-Bodrog vármegye	8834	632 560

A kamarai kerület állapota Trianon után:

	Terület/km ²	Népesség az 1920. évi népszámlálás szerint
Szeged szab. kir. város	764	118 295
Hódmezővásárhely thjf. város	761	60 854
Csongrád vármegye	1885	141 838
Baja thjf. város	87	19 410
Bács-Bodrog vármegye megmaradt része	1709	95 171
Arad vármegye megmaradt része	246	21 669
Torontál vármegye megmaradt része	230	15 726
Békés vármegye	3670	310 542
Csanád vármegye	1458	129 436

FELHASZNÁLT IRODALOM:

Tonelli Sándor: *A szegedi kereskedelmi és iparkamara ötvenéves története
1890–1940.* Szeged, 1940.

Jegyzőkönyv a szegedi kereskedelmi és iparkamara teljes üléséről (1896–1920).
<http://csmkik.hu/a-kamara-tortenete/>

VINCZE GÁBOR

A HARMADIK KOLHOZOSÍTÁSI ROHAM (A TÉESZESÍTÉS) CSONGRÁD MEGYÉBEN

A vidéki Magyarország, az agrártársadalom 1948 és 1961 közötti történetét – némileg leegyszerűsítve – leírhatjuk úgy is, mint egy hadüzenet nélküli háborút, melyet olykor fegyverszünet szakított meg. Mivel erről Ö. Kovács József a monumentális monográfiájában részletesen ír,¹ ezért dolgozatomban csak Csongrád megye 1956 utáni eseményeire térek ki.

Mielőtt témám taglalásába kezdenék, mindenképp szükséges néhány fogalmat tisztázni.

Magyarország szovjet katonai megszállását követően – egy rövid átmeneti időszak után – 1948-tól nálunk is elkezdődött a sztálini típusú politikai-gazdasági-társadalmi rendszer kiépítése, vagyis az ország sztalinizációja. 1948. augusztus 20-ai beszédében Rákosi meghirdette az ország szövetkezetesítését, és kezdetét vette a szovjet típusú termelőszövetkezetek létrehozása. Ennek három típusa volt.

Az I-es típusú termelőszövetkezeti csoport (tszcs) esetében a tagok tulajdonában maradt a föld és a gazdasági felszerelés, valamint az állatállomány. A munkák egy részét közösen végezték, egy részét (például a betakarítást) pedig egyénileg. A termés nagyobbik hányadával is mindenki saját maga rendelkezett. Ez a gazdálkodási forma kevésbé volt kötött, mint a klasszikus kolhoz, a III-as típusú tszcs (az „igazi téesz”), ezért sokak szemében népszerűbb volt – ám a kommunista hatalom ezt csak afféle kezdetleges szövetkezésnek tartotta, egyfajta első lépcsőfoknak a III-as típusú tszcs felé vezető úton.

A II-es típusú tszcs nem igazán volt elterjedt művelési forma. Ebben az esetben a betakarítást is közösen végezték, a termés kisebb hányadával rendelkezhetek szabadon a tszcs-tagok, és az egyéni szorgalom jelentősége is megszűnt, mert a jövedelmek differenciálása minimális volt.

A III-as típusú tszcs esetében a belépő gazdák – másfél hold háztájit kivéve – az összes földjüket, gazdasági felszerelésüket és igásállataikat be kellett hogy adják a közösbe. Ez volt a klasszikus kolhoz, vagyis a szovjet típusú termelőszövetkezet. Ennek lényege az volt, hogy ezen „szövetkezet” (melynek semmi köze sem volt a valódi, nyugat-európai, ún. Raiffeisen-típusú szövetkezethez) esetében nem beszélhetünk önkéntességről, önségélyről, önkormányzatiságról, demokráciáról, függetlenségről.

1 Ö. Kovács József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Budapest, 2012, Korall.

A tagok nagy része kényszer hatására lépett be, általában az elnököt sem ők választották, hanem a helyi pártszervezet jelölte ki az illető személyt. Működésüket kötelező – szovjet mintájú – ún. mintaalapszabály szabályozta. Az illetékes hatóságok (helyi párt- és tanácsi szervek) szemében a III-as típusú tszcs volt „a” téesz, és arra törekedtek, hogy a kevés kötöttséggel járó, I-es típusú tszcs-ket minél hamarabb átalakítsák „igazi téesz”-szé, vagyis III-as típusú tszcs-vé.

Visszatérve eredeti témámhoz, a kolhozosítás (erőszakos téeszésítés) utolsó „nagy roham” Csongrád megyében is hasonlóképpen ment végbe, mint az ország más területein. Meg kell azonban jegyezni, mint ahogy országosan is voltak időbeni különbségek a megyék között a kolhozosítás végrehajtása tekintetében, úgy Csongrád megyében is voltak olyan települések, járások, melyeket hamarabb sikerült szövetkeztetési, és akadtak „makacskodó” régiók, települések, melyek igyekeztek valamiféle ellenállást kifejteni a központi akarattal szemben. Dolgozatomban ezekre az esetekre több példát is felhozok majd.

A megyében az erőszakos kolhozosítás a „Nagy Imre-féle jobboldali elhajlás” előtt, vagyis 1953 tavaszán érte el a csúcspontját: ekkor százötvenhat termelőszövetkezet (téesz) működött, több mint tízezer családdal, tizennégyezer-négyszáz taggal, száztizenhatezer hold összterülettel, és kilencven termelőszövetkezeti csoport (tszcs) hétezer-négyszáz tagja (hatezer-négyszáz család) kínlódott a negyvenezer holdnyi földjén.²

Az 1953-as Nagy Imre-kormány reformprogramjának egyik eredménye az volt, hogy a gazdasági év végével lehetővé vált, hogy a korábban erőszakkal bekényszerített tagok kiléphessenek a tsz-ből és tszcs-ből. Bár a kolhozrendszer teljes összeomlását elkerülendő, több „feket” is tartalmazott a vonatkozó kormányhatározat (például a kilépők között egyenlően szétosztották a téesz adósságát, melyet azok kötelesek voltak utóbb kifizetni), a kolhozok jelentős része megszűnt.³

2 Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, az MSZMP Csongrád Megyei Pártbizottsága iratanyaga (a továbbiakban: CSML, MSZMP-iratok), 1. fond, 14. fondcsoport (1958–1960), 73. doboz, 3. őrzési egység („Információk, jelentések, feljegyzések a párt központi szerveihez a mezőgazdasági munkák, az állami gazdaságok és termelőszövetkezetek politikai, gazdasági helyzetéről, a termelőszövetkezeti mozgalom fejlődésének, megszilárdításának tapasztalatairól”). Bognár Józsefnek, Csongrádmegyei Tanács VB Mezőgazdasági Osztálya vezetőjének 1958. december 24-i feljegyzése a termelőszövetkezeti helyzetről, 1., 3. o.

3 1953 második felében ötezer-kétszázhuszonnégy téesz és tszcs közül hatszáznyolcvannyolc, 1954-ben pedig kétszázötvenöt oszlott fel. A téeszek, tszcs-k háromszázhatvanötezer fős taglétszáma 1953 végéig százhuszonhatezer fővel, 1954-ben pedig további hússzezerrel esett vissza. Az 1953 közepén regisztrált egymillió-hatszázhuszezer hektár közös művelésű földterület az év végéig négyezszázhetvenhétezer, 1954 folyamán pedig hatvanegyezer hektárral csökkent. Lásd: Estók János et al. szerk.: *Agrárvilág Magyarországon 1848–2002*. Budapest, 2002, Argumentum.

Csongrád megyében 1953 végéig huszonnyolc szövetkezet (tizenkét és fél ezer holddal) oszlott fel, és mintegy ezerötszáz család (két és fél ezer tag) választotta a hagyományos önálló gazdálkodás útját. Ezenkívül tizenkilenc tszcs (nyolcezer-ötszáz holddal) szűnt meg, és a továbbiakban ezerötszáznyolcvanöt család lett ismét magángazda. Főleg a kisparasztokból álló téeszkek oszlottak fel, meg azok, amelyeket erőszakos hoztak létre – vélte Bognár József –, és azok, amelyeknek a területe nem érte el az ötszáz holdat. Az osztályvezető önkritikusan azt írta:

„Az elhajlás előtti időszakban megyénk területén hibát követtünk el, mert előtérbe helyeztük a szövetkezetek számszerű fejlesztését, egyes községekben fejlesztés kampányt indítottunk be, melynek következménye az erőszakos számszerű növelés lett. Az erőszakos módszerrel létrehozott termelőszövetkezeti földek tagosítását a fejlesztéssel egy időben végrehajtottuk, ezáltal a termelési biztonságot a dolgozó parasztek között megingattuk. A fokozatosság elvét háttérbe szorítottuk, elsődlegesen a mezőgazdasági termelőszövetkezetek létrehozására törekedtünk, állami segítséget pedig nem tudtunk biztosítani a nagyüzemi gazdálkodás kialakításához.”

Majd hozzáteszi, hogy ezekhez a hibákhoz járult hozzá, hogy: *„...a jobboldali elhajlás alatt az erőszakosan szervezett tsz-ek feloszlottak. Ugyanezen időszakban a középparasztek számosan léptek ki a termelőszövetkezetből.”*⁴

Az „új szakasz” politikája nem volt hosszú életű, a kolhozosítás erőltetése csak átmenetileg szünetelt. Nagy Imre 1954 végi bukása után Rákosiék ott szerették volna folytatni a paraszttellenes politikájukat, ahol 1953 tavaszán abbahagyták. Ismét elkezdődött a „kulák”-ellenes propaganda, és újabb téesszervezési hullám kezdődött el. Mindennek az 1956-os forradalom vetett véget. A forradalom napjaiban ismét megszűnt a kolhozok jelentős része – elsősorban azok, amelyeket 1955–56 folyamán hoztak létre.⁵

A megyében 1956. október 1-jén száznegyvenkilenc téesz működött tizenkétezer-kétszáz taggal mintegy kilencvenkilencezer hold összterületen, ezenkívül hetvenkét tszcs, ötezer-háromszáz taggal, huszonötezer-ötszáz holdon. Az „ellenforradalom” hatására ötvenegy téesz oszlott föl, kétezer-száznyolcvanhét tag vált ismét önállónak, valamint megszűnt harminckét tszcs, az ezerszázhatvan téesztag majdnem hatezer-ötszáz hold földet vitt magával. A megmaradó szövetkezetekből is kilépett – földjével együtt – mintegy négyezer-ötszáz tag. A helyzet azonban igen képlékeny volt, ugyanis 1956. november–decemberében néhány – pár héttel korábban feloszlott – téesz ismét

4 CSML, MSZMP-iratok, 1. fond, 14. fondcsoport, 73. doboz, 3. őrzési egység, Bognár József 1958. december 24-i feljegyzése, 1. o.

5 Bővebben lásd Valuch Tibor: Agrárkérdések és a magyar falu 1956–57-ben. In *Évkönyv VIII.* Budapest, 2000, 1956-os Intézet, 286–302.

megalakult, ezért az év végén már százhárom szövetkezet működött. A megmaradó téészekből is kilépett mintegy másfél ezer tag. „...a tsz-ekből való kiszivárgás még 1957-ben is folyt, 1509 belépővel szemben 2117 kilépő volt az év folyamán” – írta Bognár József a fentebb idézett jelentésében.⁶

Lássunk néhány példát arra, mi történt az „ellenforradalom” alatt egyes szövetkezetekkel.

A hódmezővásárhelyi Új Élet Tsz 1951 őszén alakult. A forradalom napjaiban feloszlott. Egy 1967-ben készült feljegyzés szerint mindez „két három személy handabandája következtében” történt: „A tagok, valamint az ott lévő pártszervezet olyan határozott fellépést nem tudott tanúsítani, hogy ezt meg tudta volna akadályozni, annál is inkább, mivel a tsz. párttitkára a városi pártbizottsággal a kapcsolatot elvesztette, megfelelő instrukciókat nem tudott venni, mivel az is önmagát feloszlatta. A pártszervezet mindent elkövetett a saját hatáskörében, hogy a feloszlatast megakadályozza, egész a tetlegesség [sic!] határáig elment, azonban a túlságos erőnek engedni kellett.” A szintén hódmezővásárhelyi Hunyadi János Tsz 1955 őszén alakult. „Pártszervezet nem volt, így az ellenforradalom ideje alatt politikai tevékenységet nem tudtak kifejteni. [...] Az ellenforradalom hatása mélyen behatolt a tsz. tagságai közé, és még ebben az évben fel is oszlottak. [...] A feloszlás előtt a tsz. hivatalosan zárszámadást készített, egymással elszámoltak, a közösen felvett állami hitelt kiegyenlítették, mivel minden tartozásukat lerendezték, 1 db. borjújuk úgy maradt fenn, hogy már ezt semmi kötelezettség nem terhelte. Közös elhatározással egy banketot [sic!] rendeztek, ahol a borjút levágták...” – olvasható egy ugyancsak kéziratos feljegyzésben.⁷

A forradalom leverése utáni időszakban az újabb Quisling-kormány – amely magát Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányának nevezte – igyekezett engedékenyebb parasztpolitikát folytatni. Ezt mutatta az 1957. február 3-ai, „a mezőgazdasági ingatlanok tulajdoni és használati viszonyainak rendezéséről” szóló 10. számú törvényerejű rendelet kiadása is, melynek köszönhetően továbbra is lehetőség volt a téészekből, tszcs-kből történő kilépésre – de ezzel párhuzamosan ismét elkezdődtek a szövetkezetalakítások. (Egy korabeli statisztika szerint országosan 1956. május 30-án háromezer-kilencszáztizenegy termelőszövetkezet létezett, míg egy évvel később csak

6 CSML, MSZMP-iratok, 1. fond, 14. fondcsoport, 73. doboz, 3. őrzési egység, Bognár József 1958. december 24-i feljegyzése, 4. o.

7 A feljegyzéseket Szalma László készítette Haladi József fölkérésére, aki akkor a hódmezővásárhelyi Állattenyésztési Kar tanára volt. Haladi a helyi téészekkel kapcsolatos anyagát 1973-ban beadta a vásárhelyi fióklevéltárba, ma is ott kutatható.

kétezer-ötszáznyolcvanegy, a tagok száma pedig a kétszázkilencvennégyezer-ötszázharmincháromról százhuszonkétezer-négyszáznégyre csökkent.⁸⁾

Az 1957/10. számú törvényrendelet nyomán Csongrád megyében négyezer-négy-száznegyvenöt volt téesz-tagnak huszonötezer-négyszáznegyvennyolc hold földet adtak vissza. „Az ellenforradalmat követő időkben elsősorban a kis- és középparasztok hagyták el a szövetkezeteket és léptek újra az egyénileg gazdálkodás útjára” – állapította meg Bognár József. Így például a székkutasi Aranykalász Termelőszövetkezet kilencvennégy családja közül negyvenöt, az ugyancsak kutasi Kossuth hatvanhat családja közül harmincnyolc, Csorván (a későbbi Ruzsán) a Haladás Tsz tizenhét (!) tagja közül tíz lépett ki. Az osztályvezető azt is felismerte: „Azok a termelőszövetkezetek oszlottak fel általában, amelyek nem voltak életképesek. [...] Az ellenforradalom tehát lényegesen nagyobb csapást mért a szövetkezetekre, mint az 1953. évi elhajlás.”⁹⁾

1958. január 1-jétől november 30-áig Csongrád megyében további tizenhat szövetkezet és ugyanannyi termelőszövetkezeti csoport alakult, mintegy háromezer-háromszáz hold összterületen. Szentés járás területén tíz téesz és hat tszcs, Szeged járás területén egy, illetve öt, Makó város és járás területén három-három alakult, Hódmezővásárhelyen és Szentés határában pedig egy-egy téesz, illetve tszcs. (Egyesüléssel tizenegy szövetkezet szűnt meg.) A tszcs-k közül három „magasabb típusra tért át” (téesz lett), kettő pedig megszűnt, mert ténylegesen nem működött.

Az év közbeni helyzetet egy korabeli összefoglalóból lehet valamelyest megismerni. Júliusban ugyanis a Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Osztály akkori vezetője, Zsibók András, valamint Fehér Lajos másodtitkár levéllel fordultak az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztály vezetőjéhez, Fehér Lajoshoz. Ebben arról tájékoztatták az országosan ismert agrárpolitikust, hogy a Termelőszövetkezeti Tanács Titkársága által készített „szövetkezetfejlesztési javaslatot” megvitatták a Termelőszövetkezeti Tanács megyei megbízottjával és a mezőgazdasági osztállyal, és az anyagot bedolgozzák a megyei munkatervükbe. A javaslat foglalkozik a téeszek „számszerű fejlesztésének” kétféle lehetőségével: 1.) A kis területű falvak szövetkezeti községgé való átszervezésével, 2.) A kis területű téeszek továbbfejlesztésével. A megye kis területű falvaiban vannak ugyan téeszek, de ezek „gazdaságilag és politikailag gyengék”, lejáratták magukat, ezért a parasztok nem szívesen dolgoznak ott, inkább új kolhoz alakítanának. A kis falvak közül Ambrózfalva volt a pozitív példa. Ott szerintük jó a párt és a tanács „munkája”, és ennek köszönhető az, hogy a majd ötszáz holdas kolhoz gazdaságilag erős, a „kívülálló

8 Közli Honvári János: *XX. századi magyar gazdaságtörténet*. Budapest, 2006, Aula Kiadó, 361.

9 CSML, MSZMP-iratok, 1. fond, 14. fondcsoport, 73. doboz, 3. őrzési egység, Bognár József 1958. december 24-i feljegyzése, 4. o.

dolgozó parasztok” számára vonzó a tsz munkája.¹⁰ „Így tudták elérni – írták –, hogy jelenleg is szoros kapcsolatot tartanak fenn 50-60 dolgozó paraszttal, akiket rendszeresen látogatnak is. Ezt a községet súlypontként kezeljük, minden segítséget megadunk, hogy minél nagyobb eredményt tudjon elérni. Ennek ellenére sem tudjuk elérni, hogy a parasztok mindegyike ebbe az egy tsz-be lépjen be, az alacsonyabb szövetkezeti formát választják, ezért a meglévő tsz-be való belépés mellett tszcs alakítását fogjuk szorgalmazni.”¹¹ A megyének azokban a községeiben, amelyek nagyobb létszámú lakossággal és határral rendelkeztek, mindenütt két-három jól működő szövetkezet létezett. Ezt azzal magyarázta a két vásárhelyi „apparatszik”, hogy ezekben a községekben (mint például Székkutas, Magyarcsanád, Fábiansebestyén, Deszk) a tanácselnöknek van függetlenített helyettese, aki „a mezőgazdasági feladatok irányítását végzi”, és ezeken a helyeken tudtak leginkább eredményeket elérni. Ami a kis területű, gyengén működő kolhozok továbbfejlesztését illeti, ezeket politikailag és gazdaságilag is fejleszteni kell, hogy „a kívülállók számára vonzóvá váljanak”.

Az általuk említett gyengén dolgozó kolhozokkal valóban sok probléma volt. Ezek még az év első felében jöttek létre. Mivel főleg földnélküli parasztok (akik egyszer már téesztagok voltak!) léptek a szövetkezés útjára, csak az állami tartalékföldről lehetett a téeszketek létrehozni. Csakhogy a kis, átlagosan alig több mint százholdnyi területű, nemegyszer több tagból álló földbirtokokon képtelenség volt eredményes nagyüzemi gazdálkodást folytatni. És akkor még ki sem tértem arra a problémára, hogy ezeknek a téeszkeknek a felszerelése, állatállománya gyenge volt – a lelkes téesztagok szaktudása pedig siralmas. (Ez volt a helyzet például Csanyteleken, Pusztaszeren, Üllésen és Forráskúton.) A többször idézett mezőgazdasági osztályvezető, Bognár József az alapvető hibákat azonban nem a fentiekben látta, hanem a gyenge agitációs munkában. Szerinte azért gyengék a termelőszövetkezetek, mert: „...nincs a termelőszövetkezeti tagoknak a rossz gazdálkodás miatt erkölcsi alapjuk a politikai agitációhoz. Ha az utóbbi helyeken elemezzük a termelőszövetkezeti tagság összetételét, az a megállapítás, hogy a falu leghanyagabb, iszákosabb tagjaiból tevődnek össze, vezetésre alkalmas elvtárs a tagok között nem található, s hiányzik a szorgalom a felemelkedéshez.”¹²

Természetesen voltak pozitív példák is. A megyében a szövetkezeti mozgalom (vagyis az erőszakos kolhozosítás) előrehaladottabb Makó városában (ezt a hagymakultúrával, a kisparasztok összetartásának, a szövetkezésnek a hagyományával magyarázta) és a Szentesi járásban volt (ahol elsősorban a kubikosok és az agrárproletárok „vonzódtak

10 Ambrózfalván az első termelőszövetkezeti csoport, a Dimitrov még 1949 őszén jött létre, majd még másik három, melyek azonban jóval kisebbek és gyengébbek voltak. A négy tszcs 1959 elején egyesült, és létrejött a Dimitrov Tsz.

11 CSML, MSZMP-iratok, 1. fond, 14. fondcsoport, 73. doboz, 3. őrzési egység, Zsibók András és Fehér Lajos 1958. július 1-ji levele, 1–2. o.

12 CSML, MSZMP-iratok, 1. fond, 14. fondcsoport, 73. doboz, 3. őrzési egység, Bognár József 1958. december 24-i feljegyzése, 5. o.

a szövetkezés felé”), és „bázist teremtett” a megye akkori közigazgatási központjában, Hódmezővásárhelyen. „Hódmezővásárhelyen – szól az elvtársi magyarázat – a sok kulákuzsora nyomán felszabadult paraszti réteg felismerte a boldogulás útját.” Csak a Makó járási, fejlett állattenyésztéssel, árutermeléssel rendelkező kisparaszti gazdaságok nem akarnak „a fejlődés útjára” lépni. A legtöbb gond már 1958-ban (és az elkövetkező években is) a Szegedi járásnak a szőlő- és gyümölcsstermesztő vidékével volt, mert ennek parasztsága „nehezen adja fel az egyéni gazdaságban [sic!] vetette hitét...” Az év végén újrainduló szövetkezeti mozgalom helyi irányítói majd mindent elkövettek, hogy ezeket a gazdákat is meggyőzzék...

Az újabb kolhozosítási kampányt az MSZMP KB 1958. decemberi, „a párt agrárpolitikájával kapcsolatos egyes kérdésekről és a termelőszövetkezeti mozgalom továbbfejlesztéséről” szóló határozatával indították el. Ezen az ülésen döntött a KB arról is, hogy minden megyében ötven–száz jól képzett kommunistából álló akciócsoportot állít fel, továbbá ötszáz elvtársat falura küld a falusi pártszervezetek és tanácsok, a meglévő és alakuló tsz-ek megerősítésére. Ezzel újabb – hadüzenet nélküli – háborút indítottak el a vidéki agrártársadalom azon rétege ellen, mely – nem akarván megérteni az „idők szavát” – ragaszkodott az egyéni gazdálkodáshoz.

A harmadik kolhozosítási roham első szakasza (1958/59 tele) Csongrád megyében is látványos eredményeket produkált. Az 1958. december 31-ei állapot szerint száztizenkilenc termelőszövetkezet és termelőszövetkezeti csoport, valamint ötvenöt termelési csoport működött, mintegy tizenegyezer taggal (ebből négyezer-háromszáz-ötven földnélküli volt!), kerekítve százezer holdon. Egyes falvakban a „társadalmi szektor” aránya jóval ötven százalék fölött volt. (A téjesztetett terület aránya Eperjesen és Cserebökényen egyaránt hetvenhét, Deszken hatvannyolc százalék volt, ezenkívül a falvak határának egy része az állami gazdaság tulajdonába került.)

Azt, hogy a szövetkezeti mozgalom fejlődését (vagyis az erőszakos kolhozosítás térhódítását) miként látta a kádári hatalom, a Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Osztályán készített és az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztályának fölküldött havi jelentésekből ismerhetjük meg.

Zsibók András, a mezőgazdasági osztály vezetője 1959. február 7-én azt jelentette, hogy az MSZMP KB decemberi határozatát megyei pártaktíván tárgyalták meg, ezer-kétszázötven küldött részvételével. A megyei aktívát követik majd a járási és községi pártgyűlések. Ütemesen halad a – harminc–hatvan létszámú – szövetkezeti bizottságok létrehozása, és olyan településeken is elkezdtek működni (mint például Balástya, Csengele), ahol eddig nem létezett szövetkezet. Bizonyos „súlyponti községekben” öt előadásból álló politikai akadémiákat és kisgyűléseket, más néven parasztyűléseket

szerveztek. Ezeken a megyei és járási káderek agitálták a százötven–háromszáz létszám közötti résztvevőket, és filmvetítéssel egybekötött politikai előadás-sorozatot is indítottak. (Az előadásokon a „felszabadulás” előtti sanyarú helyzetről, a jelenről és a „csodálatos jövőről” volt szó.) Ennek a módszernek azután komoly eredményei lettek. Például a Szentese közeli falucskában, Eperjesen, ahol egy tucat kisgyűlést szerveztek, az utolsó kettőn tizenöt egyéni paraszt írta alá a belépési nyilatkozatot. Ugyanitt egy másik kisgyűlésen egy tizennégy holdas középparaszt vezetésével tizenkét tagú tszcs-előkészítő bizottság alakult. Pusztaszeren, ahol egy gyenge téesz működött, a Szeged járási pártbizottság elsőtitkára húsz egyéni parasztot hívott meg egy kisgyűlésre – de már a gyűlés megkezdésekor kilencvenketten jöttek össze. *„A kisgyűlésekről kialakult véleményünk, hogy az egyéni dolgozó parasztok körében a kormányhatározat óta, – amely a sajtóban is megjelent – a tsz iránt igen nagy az érdeklődés. Ennek ellenére vonakodnak a termelőszövetkezetbe való belépéstől.”*

A továbbiakból kiderül, hogy az agitációs brigádok egy-egy falut szabályszerűen megszálltak, és szinte naponta rendeztek kisgyűléseket, melyeken a közös munka előnyeit hangoztatták. Példaként említette az osztályvezető Eperjes¹³ esetét. Ebben a pár száz lelkes kis faluban egy tucat kisgyűlést tartottak, az utolsó kettőn tizenöt gazda lépett be, sőt egy másik kisgyűlésen egy középparaszt vezetésével önálló tszcs-t alakítottak. Azért több problémás hely is akadt. Például Röszkén: *„Császár János párttag, egyéni dolgozó paraszt kijelentette, nem vagyok hajlandó belépni a termelőszövetkezetbe, először lépjenek be a párt- és állami funkcionáriusok.”* A nagymágocsi kisgyűlésen négy dolgozó paraszt úgy nyilatkozott, hogy addig nem hajlandók belépni, amíg ők jobban élnek, mint a tsz-tagok. *„Csengele és Balástya községekben a tsz bizottságok tagjait megfenyegették a tsz szervezés miatt.”* Januárban a megyében kétszáznegyvennyolc család, háromszázkilenc tag lépett be százharmincnégy holddal (de ebből harminc hold állami tartálékföld) – ugyanakkor kilépett nyolcvankét család százötvenöt taggal, de csak harmincöt holdat tudtak kivinni. Egy téesz alakult kétszáznegyven holdon, mindössze tizenegy taggal, valamint két tszcs száznegyvennégy holdon, két tucat családdal. Ezenkívül alakult négy előkészítő bizottság, harmincnyolc taggal. *„Véleményünk szerint a kilépett családok többsége a gyengén működő termelőszövetkezetekből léptek ki és erősebb termelőszövetkezetbe léptek át” – fejezte be Zsibók a jelentését.*¹⁴

Zsibók és Fehér Lajos másodtitkár március 9-ei jelentéséből némi képet kaphatunk arról, hogy miként folyt a kollektivizálási kampány, melyből igen komolyan kivették a részüket a tanácsok és más állami szervek, a különféle intézmények dolgozói is. Járásonként, városonként hatvan–nyolcvan fős állandó agitációs brigádokat hoztak létre, ezek pedig február folyamán a községekben *„a termelőszövetkezetek agitációs*

¹³ Öt évvel korábban még Kiskirálynak hívták a falucskát.

¹⁴ CSML, MSZMP-iratok, 1. fond, 14. fondcsoport, 73. doboz, 3. őrzési egység, 67. o.

munkájához aktív segítséget nyújtottak”. A járási és városi pártbizottságok, valamint az alapszervezetek természetesen szorosan együttműködtek a községekben lévő téeszfejlesztési bizottságokkal, illetve irányították azok munkáját. A jelentéstevő elvtársaknak az volt a tapasztalatuk, hogy *„a községek többségében az elvtársak igen lelkesek, sokan vesznek részt szabadidejükben a felvilágosító munkában*”. Arról persze nem írtak – mert valószínűleg nem is tudták –, hogy az érintettek, a meggyőzendő magángazdák mit szóltak ehhez a lelkesedéshez...

Amikor Ambrózfalvát a hónap elején termelőszövetkezeti községgé nyilvánították, az illetékesek úgy határoztak, hogy amíg a szomszéd községek is át nem alakulnak (vagyis a még makacskodó magángazdákat is be nem léptetik), mindennap tizenöt–húsztíz agitátor „segít” a szomszédos község pártszervezetének a téeszszervezésben. Természetesen ebben a jelentésben is hangsúlyozták, hogy a szervezőmunkában, az agitációban a bevált fő módszer az egyéni és csoportos beszélgetés: *„A párt és állami vezetők 5–10 tekintélyes középparasztot meghívunk beszélgetésre és meggyőzik arról, hogy legyen kezdeményezője az átszervezés kibontakozásának. A fenti módszert valamennyi járásunkban, községünkben eredményesen alkalmazzák*.” Ami pedig a meggyőzés módszereit illeti, megnyugtatóképpen közölték: *„A szervezési munka során eddig parasztokkal szembeni türelmetlenséget csak igen elvétve tapasztaltunk. Ilyen megnyilvánulás is inkább tsz tag részéről merült fel. Különböző káros vagy meg nem engedett módszerek alkalmazásával nem találkoztunk*.” Itt kell megjegyezni, hogy a témával foglalkozó történész azonban találkozhat „különböző káros vagy meg nem engedett módszerek alkalmazásával”. Lásd Ö. Kovács József hivatkozott kötetét és tanulmányait.

A jelentésben kitértek a megyében lévő dolgozó parasztság (vagyis a téesztagság) hangulatára a termelőszövetkezeti mozgalommal kapcsolatban: ez szerintük *„általában jónak mondható*”. Ez a hurraóptimizmus a későbbi jelentéseket is jellemzi. Azért az állambiztonsági anyagokból, korabeli ügynökjelentésekből és egyéb forrásokból (valamint az utólagos visszaemlékezésekből) lehet tudni, hogy a harmadik kolhozosítási roham idején a hangulat cseppet sem volt jónak mondható, sőt ennek épp az ellenkezője az igaz.

Meg kell még említeni, hogy a pozitív példaként kiemelt Ambrózfalva szomszédja, Pitvaros sehogy sem akarta átvenni a követendő példájukat. Az 1947-ig színszlovák faluba ugyanis a „lakosságcsere” során a távozó szlovákok helyébe a Felvidékről elűzött magyar családokat telepítettek, ezzel pedig gyökeresen megváltozott az etnikai arány. Míg a tízszereseknyi „maradék” szlovákok hajlottak arra, hogy belépjenek a kolhozba, a felvidéki magyarok mereven elzárkóztak ettől! Hasonló volt a helyzet a szintén többnemzetiségű (magyar, szerb, román lakosú) Magyarországon is. A jelentésírók szerint általában a szerb gazdák voltak azok, akik nem voltak hajlandók belépni a téeszbe. (Az további kutatásokat igényel, hogy meg lehessen válaszolni, mi volt az oka ennek az etnikai törésvonalak mentén húzódó különbségnek.)

A dokumentumból azt is meg lehet tudni, hogy az ellenálló gazdák mire hivatkoztak a belépési nyilatkozat aláírásának megtagadásakor. Voltak, akik – teljesen érthető módon – a függetlenségüket feltették. Az idős, nyugdíjas korú gazdák pedig a földjáradékot találták kevésnek a további megélhetéshez. (Ne feledjük: amíg a magángazdálkodás nagycsaládi formában működött, az idősekről a család többi tagja halálukig gondoskodott!)

A jelentést írók szerint tészellenes megnyilvánulás csak elvétve volt tapasztalható: Csongrádon a pártbizottság névtelen fenyegető levelet kapott, a (szent)mihálytelki Szabad Tisza Tsz elnökhelyettesét megverték, a párttitkárát megpofozták, az elnöknek pedig „*meg nem engedett szavakat*” mondogattak, és a szemére hányták azt, hogy „*ha ti nem kezditek meg a tsz szervezését, akkor itt soha nem lett volna tsz*”. Az atrocitással kapcsolatban a rendőrség négy személyt őrizetbe vett...

Csanádalbertin és Pitvaroson azt híresztelték, hogy májusig ne lépjenek be a kolhozokba, mert abban a hónapban majd kivonulnak az orosz csapatok Magyarországról, és akkor megszűnik az erőszakos tészszervezés, ugyanis „*amit most csinálnak, azt azért csinálják, mert az oroszok így parancsolják*”. Ehhez csak annyit teszek hozzá, hogy ez a hiedelem (reménykedés) az ország egyéb vidékein is felbukkant. Akárcsak az, hogy mégiscsak megjönnek a nyugati felszabadítók. (Ne feledjük, ebben reménykedtek százazrek a negyvenes évek végén és 1956-ban is!) Az idézett jelentés szerint Szegeden a Textilművekben és a Kenderfonóban bizonyos „kétlaki” emberek (vagyis olyanok, akiknek volt állami állásuk, de emellett a földjüket is megművelték) azt híresztelték, hogy „*nem kell félni a tsz mozgalomtól, ha jönnek az agitátorok, mindig azt kell válaszolni, hogy majd belépünk, különben is ne féljete, mert a nyugati gőzhenger nemsokára megérkezik és lehengerel mindent*”.

Február folyamán termelőszövetkezeti község lett Nagymágocs, Fábiansebestyén, Eperjes, Árpádhalom, Cserebökény, Nagytőke, Derekegyháza, Ambrózfalva, Nagyér és Újszentiván.¹⁵ Összesen huszonhárom új tész és tszcs alakult, mintegy ötezer-száz család volt kénytelen belépni, akik huszonnyolcezer holdat vittek be a közösbe.¹⁶

Az első három hónapban a megyében összesen negyvennégy (egy másik jelentés szerint eggyel kevesebb) kolhoz alakult, melyek azonban meglehetősen kis létszámúak voltak.¹⁷ Az új tészek közül azonban harminchétnek (egyebek mellett Derekegyházáról, Nagymágocsról, Nagyérről, Székkutasról, Klárafalváról van szó) a tagsága csak ősszel akart nekifogni a közös gazdálkodásnak. Ez a magatartás valójában az erőszakos szövetkezéssel szembeni egyfajta ellenállási formának tekinthető.

15 Egy nyári dokumentum szerint a termelőszövetkezeti mozgalom számszerű fejlesztése során addig tizenkilenc falu vált termelőszövetkezeti községgé a megyében.

16 CSML, MSZMP-iratok, 1. fond, 14. fondcsoport, 73. doboz, 3. őrzési egység, 71–72. o.

17 Harminc kolhoz esetében mondható el az, hogy tagságát több mint huszonöt család alkotta, területük pedig nagyobb, mint négyszáz hold. (A márciusi jelentés szerint a családok kilencven százaléka négy-öt holdas „középparaszt”.)

Amennyiben már nem bírták a gazdák a rájuk nehezedő nyomást, elégük volt a folyamatos agitációból, a verbális vagy esetleg fizikai terrorból, beadták a derekukat (ám sok helyen már néhány hét múlva meggondolták magukat!), de időhúzásra játszottak. Abban reménykedtek, hogy őszig talán bekövetkezik valamilyen világpolitikai fordulat, „történik valami” (mint például Sztálin halála után), és ismét kiléphetnek. Ugyancsak az ellenállás egyik formája volt az is, hogy tavasszal több helyen (egyebek mellett Nagyéren) azt híresztelték: *„A kormány nem fogja folytatni a termelészövetkezetek szervezetét [sic!] és május 1-ig vissza lehet lépni, aki addig beadja a kilépési szándékát.”*¹⁸ Ilyen településeken huszonöt–harminc fős brigádok jelentek meg, és „elbeszélgettek” a kilépni szándékozókkal... Ennek köszönhetően május folyamán Nagyéren sikerült a kilépéseket megszüntetni, azok azonban, akik csak ősszel voltak hajlandóak bekapcsolódni a közös munkába, még mindig makacskodtak. Az ilyen téeszek megszilárdítása érdekében májusban mind a harminchat, ősszel induló téesz számára úgynevezett intézkedési tervet készítettek, melyekben rögzítették a legfontosabb feladatokat *„úgy politikai, mint gazdasági, illetve szervezési vonatkozásban”*, és mindegyik érintett téesznek lett egy felelős elvtársa, mely az intézkedési terv végrehajtásáért volt felelős. Júniusra két téesz kivételével a vonakodó téeszek is elkészítették a termelési tervüket, bár nem mindenhol tárgyalta azt meg a közgyűlés. A terveket azonban hiába készítették el, mert a téesztagok mintegy harmada továbbra sem volt hajlandó kivenni részét a közös munkából.¹⁹ Ebből pedig *„arra lehet következtetni, hogy a tagok egy része az ősz folyamán még nem szándékozik dolgozni a közösben”* – jelentették ki fantasztikus éleslátást tanúsítva a július 8-ai jelentésükben Zsibók és Fehér elvtársak.²⁰ A „problémás” téeszekkel a továbbiakban a járási pártbizottságok külön foglalkoztak, mert a megyei pártvezetőség szerint ezekben fokozottabb politikai munkát kell kifejtetni. Az egyik jelentésből azonban az is kiderült, hogy az ilyen téesz tagságával szemben a munkások részéről türelmetlenség mutatkozik meg (például a nagylaki kendergyár munkásai részéről). Ekkor is felszínre került az ellentét a „kétlakiak” (vagyis azok, akik állami vállalatnál dolgoztak, de odahaza még földműveléssel is foglalkoztak) és a „tösgyökeres városi munkások” között.

A gondok egyik magyarázatául tavasszal azt hozta fel a megyei vezetőség, hogy a január 1. óta alakult negyvennégy kolhozból csak háromban volt MSZMP-alapszervezet, ezért felgyorsították a pártszervezést, aminek eredményeképpen május elejéig tíz új téeszben alakult alapszervezet, és még további nyolcban állt szervezés alatt. Az év közepén a szervezés eredményeképpen a megyében működő százhusz téesz közül

18 CSML, MSZMP-iratok, 1. fond, 14. fondcsoport, 73. doboz, 3. őrzési egység, 75–76. o.

19 Például a klárafalvi Haladásban a száznyolcvannégy tagból csak száznyolcan, a ferencszállási Új Életben pedig a száznegyvenhétből csak százhuszan tervezték, hogy bekapcsolódnak a „közös munkába”. Egy nyári jelentésben pedig az olvasható, hogy öt téeszben maga a vezetőség sem volt a közös munka megindítása mellett...

20 CSML, MSZMP-iratok, 1. fond, 14. fondcsoport, 73. doboz, 3. őrzési egység, 80. o.

csak négyben nem volt MSZMP-alapszervezet, míg a harminchét termelőszövetkezeti csoportból harmincnégyben még mindig nem volt jelen a párt. Az ősszel megalakuló kolhozokban – elsősorban azokban, amelyeket középparasztok alapítottak – vonzatottan és nehézkesen alakultak alapszervezetek. A kis létszámú pártszervezetek többségére azonban a gyenge pártélet volt a jellemző.

Visszatérve a téesszervezésre, még áprilisban a munka jobb elvégzése érdekében a járási és a megyei párbizottságok és a tanácsok részéről összesen százhusz kádert küldtek ki tizenhét termelőszövetkezeti községbe, ahol egy-két napig „*konkrét gyakorlati munka végzésében*” segítettek. (Azt, hogy ez mit jelent, nem írták meg. Talán a városi elvtársak akarták elmagyarázni a téesszervezeteknek, hogy miként kell vetni...?) Az MSZMP KB Titkárság határozata értelmében a budapesti VII. és XX. kerületből huszonkilenc téesszt vállaltak föl „patronálásra”. Ebből a két fővárosi kerületből üzemi igazgatók és párttitkárok vonultak le.

Május 15-én az MSZMP megyei VB ülésén tárgyalta – a KB márciusi határozata alapján – a termelőszövetkezetek politikai és gazdasági megszilárdítását, majd az ott meghozott határozat nyomán helyi szinten is értekezleteket tartottak. Ezeken a káderek beszámoltak az addig végzett munkáról, valamint segítséget kaptak a megszilárdítás további munkájához. A június 9-ei jelentésükben Zsibók és Fehér elvtárs büszkén jelentették, hogy konszolidálódott a helyzet Klárafalva, Nagymágocs és Székkutas termelőszövetkezeti községekben is. De „*továbbra is rossz a hangulat a nagylaki Március 15. termelőszövetkezetben, ahol a közgyűlésen a tagság a minta-alapszabályt nem fogadta el*”.²¹ (Egy augusztusi jelentés szerint akkor a megyében nyolc kolhoz nem alkotta meg a mintaalapszabályát. Ezzel kapcsolatban hívom fel a figyelmet arra, hogy az egyen-mintaalapszabály – mely természetesen szovjet minta alapján készült – kötelező volt minden kolhoz számára, ám számos helyen igyekeztek ez alól a kötelezettség alól kibújni, mivel nehezen viselték el a gúzsbakötöttséget.)

Az aratás megkezdése előtt tovább folyt az agitáció: júniusban megyeszerte „elbeszélgettek” háromezer gazdával (akiknek összesen ezer holdjuk volt), és közülük kétszázötvenet sikerült meggyőzni, hogy írja alá a belépési nyilatkozatot, kétszázhuszonheten pedig a földjüket „föjlájánlottak az államnak”. A július 8-ai jelentésben Zsibókék azt állították, hogy a politikai hangulat a községekben megfelelő. Természetesen akadtak még problémák. Például a Makó határában – még mindig önállóan – gazdálkodó parasztok elleneztek a tagosítást (mely az egyik első lépés volt a téesszervezés felé vezető rögös úton!), ezért közöttük „politikai felvilágosító munka” vált szükségessé az aratási munkák befejezése után.

A nyár vége felé összefoglaló jelentést²² küldött Németh Károly elsőtitkár az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztályára a termelőszövetkezeti mozgalom addigi fejlő-

²¹ Uo. 77. o.

²² Uo. 85–98. o.

désének megyei tapasztalatairól. Ebben egyebek mellett azt írták, hogy bár a megyében nem volt olyan nagyarányú a fejlődés, mint az ország egyes területein (mint például Győr-Sopron megyében), a tervezetthez képest nagyobb arányú fejlődést értek el. Ezt azzal magyarázták, hogy az általános politikai hangulat kedvezőbb volt, mint az előbbi években. Ehhez még hozzátették: A párt és kormány iránti bizalom a parasztság széles tömegeiben nagymértékben megnövekedett, amit elsősorban a korábbi években, vagyis a Rákosi-korszakban elkövetett hibák kijavításával és a kötelező beszolgáltatás eltörlésével magyaráztak. Nyílt téeszellenes hangulat nem volt tapasztalható – írták. (Nagy Imre és társai kivégzése után egy évvel, amikor még mindig folytak a megtorlások, ettől józan ésszel nem is kellett volna tartani – ennek ellenére az éberség nem hagyott alább!) A széles körű agitáció eredményeként a jelentés beszámol róla: *„Sikerült megértetni a parasztság jelentős részével, hogy boldogulásának, még emberibb körülményeinek biztosítása csak a szocialista nagyüzemi gazdálkodás keretei között valósulhat meg végérvényesen. Kedvezően befolyásolta a helyzetet az a körülmény, hogy az ellenforradalmároknak mért csapások [értsd: a forradalom leverését követő széles körű megtorlás és megfélemlítés – V. G.] dezorganizálták az ellenség sorait, szervezett ellenállásra nem voltak képesek.”* A jelentést összeállító Zsibók András, a megyei mezőgazdasági osztály vezetője és a jelentést aláíró Németh Károly megyei elsőtitkár a téeszervezés sikerét azzal magyarázták, hogy a megyébe eljutott annak híre, miszerint a Nyugat-Dunántúlon, Győr-Sopron megyében²³ *„bekövetkezett nagyobb arányú fejlődés jó hatással volt a párt, a tanács, a tömegszervezetek munkájára, továbbá a paraszti lakosságra is”*. A másik módszer a már korábban említett kisgyűlések megszervezése volt, amelyeken képzetesebb elvtársak (megyei vezetők, országgyűlési képviselők) „kötetlen formában” csoportos beszélgetést folytattak a meggyőzni kívánt tekintélyes parasztokkal, de a fő módszer *„az egyéni agitáció, az élő szóval történő, emberről emberre menő meggyőző munka”* volt. A csoportos vagy az egyéni agitáció azonban kevésnek bizonyult volna, bármeddig is erőltetik. A leghatékonyabb meggyőző módszer – főleg az idősebb gazdák esetében – a földjáradék volt. Miről is van szó? A Kádár-rezsim az erőszakos kolhozosítás során – ellentétben elődjével, Rákosival – a korbács mellé odatette a cukrot is, vagyis azokat az intézkedéseket, amelyekkel elviselhetővé próbálták tenni a parasztság számára a keserű pirula lenyelését. Ezek közé tartozott a téesznyugdíj bevezetése mellett az, hogy a beadott földért (amely telekkönyvileg 1967-ig az eredeti tulajdonos nevén maradt) a termelőszövetkezet egy csekély összegű földjáradékot – kvázi bérleti díjat – fizetett. Azoknak az idős gazdáknak, akiknek fiai, unokái elmenekültek a faluból, és így magukra maradtak, a földjáradék legalább valamilyen – bár nagyon minimális – állandó jövedelmet jelentett.

A fenti jelentésből az is kiderül, hogy egy-egy község gazdáinak többsége egyszerre lépett be, ami megoldotta a földrendezés (vagyis a tagosítás) problémáját is. Sok

23 Erről bővebben lásd Ö. Kovács: i. m. 280–302. o.

esetben, még kisebb falvakban is, ha a már meglévő téesz gyengén működött, a belépesi nyilatkozatot aláíró gazdák inkább egy új szövetkezetet alakítottak. Nemegyszer azonban ez úgy nézett ki, hogy a régebben megalakult és gyenge kolhoznak a tagságát a volt cselédek, agrárproletárok alkották, az újnak pedig a középgazdák (a korábbi „kulákok”) lettek a tagjai. Ezt a problémát úgy értelmezték a jelentés aláírói, hogy a volt agrárproletárok, cselédek az általuk szervezett kolhozba nem is szívesen vették föl a „kulákot”, mert *„volt gazdasági cselédek nem könnyen nyugszanak bele abba, hogy most volt gazdájukkal egy tsz-ben dolgozzanak”*. Ami a felmerült negatív jelenségeket illeti, azt jelentették, hogy a téeszagitáció eredményei nem egyformán jelentkeztek a megye területén (mivel még mindig voltak ellenálló községek), ez pedig egyes párt- és állami vezetőknél türelmetlenséget váltott ki. *„Kezdett a politikai munka háttérbe szorulni.”* Arról természetesen mélyen hallgattak, hogy ez a türelmetlenség mit is jelentett. Nagy valószínűséggel a „sűrített népnevelő”²⁴ alkalmazásáról lehet szó. A hibák között említették meg, hogy egyes helyeken, főleg városokban (például Hódmezővásárhelyen) az agitációs munkába válogatás nélkül nagy tömeget vontak be, emiatt ezeken a helyeken voltak a legkisebbek az eredmények... Persze ezt a hibát is még idejében kiküszöbölték. Az is hibának bizonyult, hogy kezdetben megengedték ki alapterületű, százötven–háromszáz holdas téeszek megalakítását. Megemlésték azt is, hogy a régebben alapított, jól működő kolhozok egy részének tagsága eleinte vonakodott az agitációs munkában való részvételtől, nem értették meg a fejlesztés fontosságát... Attól féltek, hogy a tagság növekedése esetén (főleg ha idős, dolgozni már alig tudó embereket vesznek föl) kisebb lesz a nyereségrészesedés.

A téeszek megerősítése érdekében ötvenfős politikai és szakemberkeretet hoztak létre, ezt egy kivétellel feltöltötték. (*„Egy elnök, – aki iszákos – kivételével a kihelelyezett elvtársak munkájukat jól és hozzáértéssel látják el.”*) A jelentés szerint ezeknek a „szakembereknek” köszönhető, hogy valószínűleg nem lesz gyengének nevezhető szövetkezet a megyében. Ez a remény nem volt megalapozott, később kiderült, hogy bizony mégiscsak vannak gyengén működő szövetkezetek. Összel tizenhét téeszt minősítettek gyengének, közülük hétbe (szakirányú végzettséggel rendelkező) elnököt küldtek, másokba könyvelőket.²⁵ Ettől azt remélték, hogy nem lesz a megyében gyenge téesz, vagy olyan, amely ráfizetéssel zárja az évet. Az 1959-es zárszámadó közgyűlések után azonban nyilvánvalóvá vált, hogy bizony számos ilyen kolhoz akad a megyében...

24 A „sűrített népnevelő” az informális szóhasználatban a gumibotot jelentette. Lásd Ö. Kovács József: „Sűrített népnevelő”. A kollektivizálás tapasztalattörténetei (1958–1959.) In *Korall*, 36. sz. 52. o.

25 A vidéki szövetkezetekhez „leirányított” szakemberek fizetését, szállás- és kiküldetési költségét a korábbi munkahely biztosította. Ha a „befogadó” kolhozban a munkájukkal meg voltak elégedve, az eredeti bérükön felül még munkaegység-juttatásban és prémiumban is részesültek, sőt háztájit is kaphattak. Ezért egyesek számára vonzóan bizonyult ez az átmenetinek indult „kiküldetés”: az 1963-ig vidékre helyezett öt és fél ezer szakember közül ötszáz végleg ott maradt (idő előtt azonban hétszázán mondtak fel). Hóvári: i. m. 373.

Az augusztus 19-ei jelentésben Németh Károly és Zsibók András kénytelen volt elismerni: „*A termelőszövetkezeti községekben még egyénileg dolgozó parasztok makacsul elzárkóznak a belépéstől. Hallani sem akarnak arról, hogy ők valamikor is tsz tagok legyenek. A csereingatlant nagy többsége elfogadta a földrendezés alkalmával, bármilyen messze is van a községtől. Ezek a kívül maradt egyéni parasztok hangoztatják, hogy ez úgy sem marad így, mert ez nem törvényes. A községben rendezett gyűlések és egyéb megmozdulásoktól távol tartják magukat. A földrendezés során felkerestük őket, hogy a földjükkel határos termelőszövetkezetbe lépjenek be, kijelentették, bárhol kapják a földjüket, maradnak »szabad« emberek.*” A nem termelőszövetkezeti község parasztsága hajlandó elismerni a nagyüzem fölényét, ám: „*Az egyéni parasztság jelenlegi állásfoglalása bár nem ellenséges általában a tsz iránt, de eléggé tartózkodó. Ismét azt mondják, hogy maradjon így minden, ahogy van, megfizetik amit az állam kér tőlük, csak ők egyénileg gazdálkodhassanak. Az ellenség tevékenysége súlyyal az ősszel induló termelőszövetkezetek felé irányul, itt igyekszik zavart kelteni. A tsz tagot megpróbálja távol tartani a közös munkakezdéstől. Azt dobta be az ellenség, hogy ha nem jelennek meg a tsz tagok a közgyűlésen, akkor semmit sem tudnak tenni, mert nélkülük nem dönthetnek, és a termelőszövetkezeti demokráciára hivatkozva támadnak. Az ellenség érveléseiben a »Szabad Európa« hangja szólal meg mindenütt a közös tevékenység megbénítására.*” Az ellenség (vagyis az erőszakos kolhozosítást ellenzők) azt hangoztatta, hogy a tagosítás nem törvényes, ezért az ősszel kezdő téeszek tagságának tíz százaléka csak a saját parcelláját kezdte el művelni. „*Az egyéni parasztság egy részénél olyan ellenállás van – írták Zsibókék –, hogy nem hajlandó átvenni a számára kijelölt ingatlant, ebben is érződik az ellenség tevékenysége. Az egyéni parasztgazdaság fenntartását szükségesnek kiáltják ki, a párt helyes határozatát kiforgatják, arról beszélnek, hogy leállították a szervező munkát, mert rájöttek, hogy egyéni gazdaság nélkül csődbe jut az ország.*” Ráadásul a hírek szerint a Romániával határos régióban ez a bizonyos ellenség azt a rémhírt dobta be, hogy Romániában már osztják fel a termelőszövetkezeteket, és nálunk is hamarosan ez lesz... Azt is terjesztették az ősszel kezdő kolhozok tagsága között, hogy három évig tartsanak ki, és akkor visszakapják a földjüket.

Végül több javaslatot is megfogalmaztak. Ezek közé tartozott az, hogy a tízezer holdnál nagyobb határu településeken (mint például Hódmezővásárhely és Szentes), valamint azoknál a téeszeknél, melyeknek ugyan ötszáz holdnál nagyobb, de több különálló táblából álló területük van, engedélyezzék a dűlön, határrészen belüli részleges tagosítást, mert az érvényben lévő földrendezési törvény nem teszi lehetővé a tagosítást ott, ahol a község dolgozó parasztságának többsége nem a szövetkezeti gazdálkodást választja. Azt is javasolták, hogy az ezer holdnál nagyobb területű téeszek esetében már a közös gazdálkodás megkezdésekor nyújtsanak segítséget káderátcsoportosítással (egyebek mellett elnök, könyvelő odahelyezésével). Ami pedig a termelőszövetkezeti mozgalom számszerű továbbfejlesztését illeti, szerintük

„az eddigi eredményekre támaszkodva egy és fél, két hónap alatt – október végére – politikai és szervező munkával megteremthetők megyénkben a tavaszinál nagyobb arányú számszerű fejlesztés politikai feltételei”. Az a célkitűzésük, hogy a megye három járása közül a szentesi és a makói, valamint Szentés város szövetkezeti járás, illetve szövetkezeti város legyen. Kijelentették: *„Jelentősebbet akarunk előre lépni a szegedi járásban és Hódmezővásárhelyen is. A tervezett fejlődés azt jelentené, hogy a megye 63 községéből a már meglévő 19 tsz község mellett újabb 20 tsz község és az 5 városból 2 szövetkezeti város alakul.”* Ezzel számításaik szerint a megye összes területének mintegy hatvanöt százaléka, a szántóknak pedig az ötvenöt százaléka a szocialista szektor kezében lenne. Erre azonban még várni kellett a következő év elejéig.

A nyári aratási szezon után a szövetkezetekben tovább folyt a tagosítás („földrendezés”). Szeptemberre – Makót kivéve – huszonkilenc ősszel kezdő kolhozban végeztek a munkával. Ezzel párhuzamosan újrakezdték a tömeges agitációt (korabeli eufemizmussal „népnevelő munkát”) a még ellenálló gazdák körében. Egy szeptember 14-ei jelentés²⁶ szerint ennek eredményeképpen: *„574 dolgozóparaszt 2.181 kh földterülettel tsz-be lépett. 355 fő 943 kh. területű ingatlant az állam részére felajánlott, ami fel lett használva tsz-ek nagyüzemi táblájának kialakítására.”* Az ősszel kezdő téészek többsége a közös munka megindítása mellett foglalt állást. (Ellenállást már csak a vetőmag beadása kapcsán tapasztaltak.)

Novemberben a megyei pártbizottság mellett létrehozta egy ötvenfős aktívacsoporthoz, és minden községben felélesztették a korábban alakult fejlesztési bizottságok munkáját. A szervezésben részt vevő agitációs csoportokat két-három napos előkészítéssel politikai munkára készítettek fel. Zsibók András és titkára, Fehér Lajos a november 9-ei jelentésükben a szervezéssel kapcsolatban igen derűlátóak voltak: *„Az eddigi tapasztalatok alapján [...] az egyéni parasztok állásfoglalása halogató, de nem ellenséges.”*²⁷ (A korabeli állambiztonsági jelentések azonban számos „ellenséges megnyilvánulásról” jelentettek!)

November vége felé újult erővel kezdődött a tömeges agitáció a termelőszövetkezeti mozgalom számszerű fejlesztése érdekében. A megfelelő politikai előkészítésnek köszönhetően december elején már a következőt jelenthette Zsibók: *„...a parasztság hangulata továbbra is megfelelő. Nincsenek komolyabb ellenérvei a parasztoknak, mint a tavasz folyamán volt, hogy rendelje el a kormány a belépést, nem akarok első lenni, elvettem – szeretnék még learatni, vagy olyan – megbeszéljük a családokkal, ezek inkább halogató érvek, amivel későbbre akarják eltolni a belépés idejét.”*²⁸ Azok, akik továbbra is elutasították a közös gazdálkodást, Kádárnak az MSZMP VII. kongresszusán, 1959. december elején elhangzott beszédére hivatkoztak, melyben farizeus módon az ön-

26 CSML, MSZMP-iratok, I. fond, 14. fondcsoport, 73. doboz, 3. őrzési egység, 100. o.

27 Uo. 105. o.

28 Uo. 107. o.

kéntesség elvét hangoztatta a téesszervezés kapcsán. Ezért többen kijelentették: ha ezek szerint valóban az önkéntesség elvére épül a téesszervezés, őket miért zaklatják? Többen Kádár beszédéből azt értették ki, hogy 1964–1965-ig el lehet húzni a belépést. Több helyen meg azt mondták, hogy a pesti vezetőség megérti a parasztembereket, csak helyben erőltetik a kolhozosítást. „Ezekre a felvetésekre – írták Zsibókék a december 8-ai jelentésükben²⁹ – a népnevelő elvtársak [a] megfelelő választ meg tudták adni.” Természetesen az „osztályellenség” sem alszik ebben az időben, mert megerősödött a tevékenysége. Képesek azt állítani, hogy a magángazdákat megfosztják a földjüktől, „kilátástalan helyzetéről beszélnek, perspektívtalanságról, rendszerváltozásról, a helyi vezetőket szidalmaznak és rágalmozó leveleket írnak nekik”. A pártközpontot azonban megnyugtatták, hogy az ilyen jelenségek ellen a megfelelő szervekkel (vagyis az állambiztonsági szervekkel) együtt felvették a harcot, és a politikai munkában is leleplezik a rémhírtérjesztőket. A még ellenálló parasztokat a megyében összesen mintegy háromezer-kétszáz fős aktívacsoport zaklatta. Végül azt is elismerték, hogy ugyan a népnevelők politikai, szakmai felkészültsége megfelelő, de egyes elvtársaknál a kezdeti sikertelenség miatt előfordul türelmetlenség (és működésbe lép a „sűrített népnevelő” – tehetnénk hozzá), de azért az esetek nagy többségében a szervezésre beállított elvtársak munkájukat aktívan és lelkiismeretesen végzik. Eddig még nem történtek túlkapasok (az eddig megismert iratokból úgy tűnik, hogy – legalábbis Csongrád megyében – fizikai erőszak inkább a következő évben fordul elő; bár kizártnak tartom, hogy 1959-ben egyszer sem került volna sor bántalmazásra az „agitáció” során...), az agitációs munkába beállított elvtársak általában megértették, hogy a mostani szervezésnél türelmes, kitartó politikai munkára van szükség. A tapasztalatok szerint a szervezés beindulásakor az agitátorokat a parasztság egy része ridegen fogadta, de pár napi agitáció után ez a magatartás megváltozott, és egy idő után a népnevelőkkel barátságosan elbeszélgettek. Ott sikerült idáig eredményeket elérni, ahol nagyobb földterülettel rendelkező középparasztok kezdtek belépni, mint például Mártély, Magyartés.

Az utolsó hónapban folyó tömeges agitáció (a folyamatos győzködések, zaklatások, a presszió különféle formája) következtében az év végéig több mint négyezren léptek be, majdnem huszonzétezer holddal, tizenegy új szövetkezet alakult, és az év elején öt falut nyilvánítottak szövetkezeti községgé.³⁰ (Az 1960. január 7-ei győzelemittas jelentés szerint Csanádpalotán egy nap alatt, január 2-án hatszázán írták alá a belépési nyilatkozatot. „A dolgozóparasztok egymást látogatták és győzték meg a termelőszövetkezet alakításáról” – szól a jelentés. Az addig megalakított kolhozok azonnali kezdésre jöttek létre, tehát ekkor már nem próbálkoztak a korábbi trükkkel, az őszi

29 Uo. 106–108. o.

30 A Csongrád Megyei Hírlap korabeli beszámolói szerint 1960. január első felében szövetkezeti község lett Magyartés, Kiszombor, Mindszent, Földeák, Magyarcsanád és Apátfalva.

kezdéssel, és az újonnan alakult téészek sem akadékoskodtak a mintaalapszabály elfogadása kapcsán.) Mivel az agitációból olyanok is kivették a részüket (persze egyáltalán nem biztos, hogy önként és lelkesedve, meggyőződésből, hanem valamilyen nyomás hatására!), akik már beléptek, főleg a Makói járásban megugrott a belépők száma.³¹ A szövetkezeti községek, illetve a szövetkezeti városok együttes száma február 8-ára elérte az ötvenet. A számszerű fejlesztés eredményeként 1959. november 1-jétől eddig az időpontig majdnem harmincötezer taggal gyarapodott a szövetkezeti mozgalom, és százhatvanhétézer hold került a közösbe, de a további fejlesztést 4-én a pártbizottság leállította, hogy az addig megalakult szövetkezetek megerősítésére koncentráljon. Csak Szentés és Csongrád városok területén folyt helyi erővel szervezőmunka, mert ezek is szövetkezeti városok akartak mielőbb lenni. (A sajtó „győzelmi jelentései” alapján azonban nyilvánvaló, hogy az agitáció nem állt le – legfeljebb ott, ahol már nem volt kit győzködni...³²)

A szövetkezetek megerősítésére igencsak szükség volt. Bár az 1960-as év eleji zárszámadásokkor csupán tíz zárt mérlegghiánnyal (vagyis ráfizetéssel, ennek összege kilencszázhatvan ezer forint volt), de csak azért ennyi, mert kilenc téesz a pénzügy- és a földművelésügyi minisztérium együttes utasítására „pénzügyi megsegítésben” részesült, hitel folyósításával. (Ismerve a korabeli statisztikai adat-szolgáltatást, nem tartom kizártnak, hogy ez az eredmény is csak a megfelelő kozmetikázással jött létre...)

1960. február 17-én Ábrahám Antal, a megyei pártbizottság párt- és tömegszervezetek osztályának vezetője egy hatoldalas feljegyzésben³³ számolt be az MSZMP KB PTO vezetőjének, Varga Péternek a tsz-pártszervezetek helyzetéről, az előttük álló feladatokról. Ebben azt írta, hogy a megyében kétszázhárom téesz működik, ebből százharmincöt régebben, hatvannyolc pedig újonnan alakult. Csak százhuszonhárom téeszben működött pártalapszervezet (összesen százkilencvenhárom taggal és kétszázharminc tagjelölttel), a többiben nem. A pártszervezetek helyzetéről és az előttük álló feladatokról kilenc téeszben végeztek részletes felmérést. Legfontosabb feladatukat abban látta, hogy a tagságot szocialista öntudatra neveljék, megismertessék velük az alapszabályt, a tagság jogait és kötelességeit. A szövetkezetekben tapasztalható „bizonyos fokú ellentét” a földnélküliek és azon tagok között, akik földet vittek be, mivel az előbbieknél nem tetszik, hogy utóbbiak földjára adókat kapnak. (*„Közülk sokan annak adnak hangot, hogy »mi műveljük meg a földjüket, adót is mi fizetünk érte,*

31 Erősödnek a makói járás termelőszövetkezetei. *Csongrád Megyei Hírlap*, 1960. január 16. A cikkből kiderül, hogy Óföldéakon már csak egy ellenálló gazda van, aki továbbra sem hajlandó belépni a kolhozba. Ez természetesen nem lehetett akadálya annak, hogy pár nappal később ezt a falut is szövetkezeti községgé nyilvánítsák. A járást 1960. január 23-án nyilvánították termelőszövetkezeti járássá.

32 Újabb győzelmi jelentés az átalakuló mezőgazdaságból. *Csongrád Megyei Hírlap*, 1960. január 22.

33 CSML, MSZMP-iratok, 1. fond, 14. fondcsoport, 73. doboz, 3. őrzési egység, 116–121. o.

s mégis ők kapják a földjáradékot» – írta Ábrahám.) Az is tapasztalható állítólag, hogy a nagyobb földterülettel belépők nem veszik ki úgy a részüket a munkából, mint a többiek. Előbbiben a középparasztok összefogtak, és egy brigádban akartak dolgozni – persze szó sem lehetett erről. Ábrahám azt javasolta a két kolhoz vezetőségének, hogy a földjáradékot ki se fizessék, hanem a munkaképtelen öregek és nyugdíjasok megsegítésére fordítsák. „A fiatalok problémáját” néhány helyen helyesen oldották meg. Például a vásárhelyi Dózsában havonta készpénzelőleget kaptak, rádiót, tv-t biztosítottak számukra (nyilván a téeszklubban), támogatták a helyi KISZ kezdeményezéseit. Máshol az idősek és a gyermekes nők problémáját oldották meg helyesen. A pártszervezetek olykor beszámoltatták az elnököt, de az agronómusokat is kellene – vélte Ábrahám. *„Általában az a tapasztalat, hogy a tsz igazgatósága elé kerülő napirendi pontokat pártvezetőségi üléseken előzőleg megbeszélik. A közgyűlés elé kerülő napirendeket pedig előzőleg a párttaggyűléseken beszélik meg.”* Ezt ő helyesnek és szükségesnek tartotta, és fontosnak a téeszpártszervezetek számszerű megerősítését, valamint azt, hogy – a tagok számától függetlenül – hozzanak létre függetlenített párttitkári státust minden négy-ötezer holdas téeszben. (Erre hamarosan sor került.)

Egy március 9-ei, a szövetkezeti mozgalom helyzetéről szóló újabb jelentés³⁴ szerint a szervezőmunka során a megyében hetvenkét új téesz alakult, amiből a fuzionálások miatt végül hatvankilenc működött. Ezek közül hatvanöt rendelkezett szarvasmarha-állománnyal és huszonegy közös sertésállománnyal, ugyanis a belépés előtt a gazdák vagy eladták a (háztáji területéhez képest) „fölösleges” állataikat, vagy a családtagjaikra, rokonaikra írták. A legrosszabb a helyzet a Szegedi járás területén volt, ahol összesen csak négy disznót adtak be. A lovak nagy részét azonban beadták, nem látva értelmét a további tartásnak. A jelentés időpontjáig huszonnyolc új téeszben alakítottak MSZMP-alapszervezetet. Az újonnan alakított kolhozokban – a jelentést írók szerint – február végéig jó volt a hangulat, nem volt tapasztalható a szövetkezeti élet bomlasztására irányuló tevékenység. Egyes helyeken azonban február első felében kezdett megromlani a közhangulat.

A nagy határú és több mint hatszáz taggal rendelkező ruzsai Napsugárban egyik napról a másikra szervezetszerű szövetkezetellenesség robbant ki. A téeszben, illetve a faluban – Zsibók András és Fehér Lajos interpretációja szerint – az alábbi esemény zajlott le. A március 4-ei brigádgyűlésen a százötven résztvevő nem volt hajlandó meghallgatni a vezetőséget.

„...egy-egy hangoskodók közbekiabálásokkal a gyűlést botrányba fullasztották. Hangoltak az egyéni gazdálkodás mellett, lázítottak a közös tevékenység ellen, arról beszéltek, hogy erőszakkal lettek a szövetkezetbe kényszerítve stb. A lázító közbekiabálások után a jelenlé-

34 Uo. 122–124. o.

vők közül mintegy 60-70 fő egyszerre távozott, majd a többi is követte. Még ezen a napon mintegy 50 fő kilépési szándékát írásban bejelentette a községi Tanács elnöknek. Március 5-én a tagság egy része 10-15 fős csoportokban tüntetőleg kezdett a tanácsháza előtt gyülekezni, s fél óra alatt mintegy 200 fős tömeget alkottak. Ezek ismét a tanácselnöknek címezve írásban hozták magukkal a kilépést bejelentő papírjaikat. A Tanácsnál kint levő Párt és állami vezetők a tömeggel nem tudták megértetni magukat, mert itt is jelen voltak a hangadók, akik a tömeget ellenük hangolták. Mivel botrány okozástól lehetett tartani, a tömeg határozottan fel lett szólítva a szétoszlásra. Erre nagyobb része eltávozott, egyrésze egy-két hangoskodóval még ott maradt. A kint lévő vezetők az értelmesebb embercsoportokkal külön beszélgetést folytattak, iparkodtak őket meggyőzni arról, hogy amit csinálnak az törvénytelen, mert a termelőszövetkezeti törvény értelmében kilépni csak 3 év eltelte után lehet. Az emberek egy része a felvilágosító szót megértette, egyesek tovább hangoskodtak, volt aki olyan kijelentést tett, hogy ő azért lépett a termelőszövetkezetbe, mert felpofozták. Amikor határozottan fel lett a kérdés téve neki, hogy ki pofozta meg, és miért pofozták meg, akkor elmondta, hogy öt évvel ezelőtt az öccse pofozta meg, mert nem akarta helyette elvégezni a munkát. Ezt a kijelentését megismételtettük vele a még ott lévő szövetkezeti tagok előtt is, akik szegyeinteljesnek minősítették azért, mert még előbb kijelentéseivel félrevezette őket. A még ott maradt szövetkezeti tagok rövid időn belül eltávoztak. Utána már a kilépési szándék bejelentése nem személyesen, hanem postán keresztül, ajánlott levélben történt még 75 db. Szombat éjjel az egyik szövetkezeti tag a korábban már közösbe beadott lovát a szövetkezet közös istállójából hazavitte. Azonban ezen kívül a szövetkezeti vagyonszéthurcolása nem fajult tovább. A termelőszövetkezeti tagság megnyugtatóra szombat délutánra 150, vasárnap 300 főből álló agitációs csoporttal végeztünk, Főleg a Napsugár termelőszövetkezet tagjainál felvilágosító munkát. A nagy tömegű elbeszélgetés alapján az derült ki, hogy az egész szövetkezet ellenes [akció] szervezetszerűen Gárgyán és Laku nevű személyektől indult ki, e személyek ellen az operatív szervek az eljárást megindították.”³⁵

Ez utóbbi mondat világosan bizonyítja azt, hogy az erőszakos kolhozosításból – igaz, a háttérben – az állambiztonsági szervek is kivették a részüket. Számtalan példát lehetne említeni, amikor a téveszellenes hangadókat figyelteni kezdték, és az is előfordult, hogy előzetes adatgyűjtés után az illetőt megszarolták, és beszervezték ügynököknek. (Egyébként április 7-én már azt jelentették, hogy Ruzsán helyreállt a rend, és dolgoznak azok a tagok is, akik korábban a községi tanácsnál bejelentették kilépési szándékukat.)

Az erőszakos kolhozosítás – illetve a pártzsargonban a „szövetkezeti mozgalom számszerű fejlesztése” – eredményeképpen nyáron a megyében már százkilencvenöt

35 Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában kutatható anyagok között nem található a ruzsai ügygel kapcsolatos dosszié.

téesz működött, ebből június elején száznyolcvanban (egy augusztus 16-ai adat szerint már száznyolcvanhatban) volt alapszervezet, közülük pedig huszonnyolcban (ezek nagy alapterületű, tagságú téeszek voltak) létezett függetlenített párttitkár is. A káderátcsoportosítás során százhuszonhét káder (elnök, agronómus, könyvelő) került a megye téeszéibe, ennek ellenére például az elnökök mintegy negyven százalékának és a könyvelők negyedének nem volt semmiféle képesítése... Ekkor már a megye termőföldjeinek háromnegyede a szocialista szektorhoz tartozott. A legrosszabb helyzet Szeged járás területén volt, mert ott a földeknek csak a negyven százaléka tartozott a szocialista szektorhoz, a harminc községből csak tizenhárom volt termelőszövetkezeti. (Az öt várost, valamint a Makói és a Szentesi járást termelőszövetkezeti várossá, illetve járássá nyilvánították.)

Az 1960. nyári állapotokat egy augusztus 16-ai jelentésből³⁶ ismerhetjük meg. Eszerint a tagság hangulata a régebben megalakított kolhozokban jó volt. Az újonnan alakult téeszek közül korábban Ruzsán akadtak „problémák”, júliusban pedig Tömörkényben mutatkozott nagyobb arányú kilépési szándék. (Itt száznegyven tag adta be a kilépési kérelmet a vezetőségnek, arra hivatkozva, hogy a kolhozban nem találja meg a számítását, de volt, aki csak azért adta be, mert hallotta, hogy ezt most be lehet adni.) A kilépési mozgalom leszerelése érdekében a téeszvezetőségnek a pártbizottság részéről politikai segítséget nyújtottak, aminek köszönhetően a kérelmeket visszavonták.³⁷ (Arról a jelentés nem számol be, hogy ebből a politikai segítségnyújtásból milyen mértékben vette ki a részét a rendőrség és az állambiztonság...) Általános jelenség volt az, hogy a tagság egy része nem tekintette magáénak a közös tulajdont. „*Ez abban is megnyilvánul – írta Zsibók András és Fehér Lajos –, hogy a földdel és mezőgazdasági felszereléssel belépő kis- és középparasztok a beviteli kötelezettséget gyakran úgy tekintik, mintha a termelőszövetkezet elvenné a tulajdonukat. Az új tagok gyakran úgy érzik, hogy nem maguknak, hanem a szövetkezetnek dolgoznak, mivel csak év végén derül ki, hogy a tag mit kap a munkájáért.*” Ez természetesen nem megyei, hanem országos probléma volt. A tagság a (szovjet típusú) munkaegységen alapuló jövedelemelosztási rendszer³⁸ miatt folyamatos bizonytalanságban élt, ugyanis csak az év végi zárszámadáskor derült ki, hogy mennyit is ért az év közbeni munkájuk. (Emiatt többen azt hangoztatták, hogy ennél még a régi cselédvilág is jobb volt, mert legalább

36 CSML, MSZMP-iratok, 1. fond, 14. fondcsoport, 73. doboz, 3. őrzési egység, 149–158. o.

37 A tömörkényi kolhozosítással kapcsolatban lásd Huszka Ferenc objektum-dossziéját: ÁBTL, O-14967/134. és a 6. sz. mellékletet.

38 „*A munkaegység a különféle mezőgazdasági munkának természetes mértékegységben megállapított mennyisége, amelyet egy tag átlagos munkaintenzitással, átlagos körülmények között teljesíteni tudott.*” (Honvári: i. m. 192.) Az, hogy egy adott gazdálkodási évben mennyit ért egy munkaegység, nem volt szoros összefüggésben az elvégzett munka mennyiségével és minőségével. Forrása az állam által diktált árakon számított nettó árbevétel és az állam felé előírt kötelezettségek levonása utáni maradvány volt, ezért mindig csak az év végi zárszámadáskor derült ki, hány forintot is ér egy munkaegység.

pontosan tudták, hogy havonta, illetve évente mekkora jövedelemre számíthatnak.) A munkaegységrendszerrel szemben olyan nagy volt az ellenszenv, hogy a téészek egy részében ezt kezdték háttérbe szorítani a készpénzfizetés (vagy a részesművelés) rovására – ami viszont kiváltotta az ortodox pártvezetőség nemtetszését.³⁹ A téészek vezetősége két tűz közé került: munkaegységrendszertől, illetve a központilag erőltetett úgynevezett mintaalapszabálytól nemigen térhettek el, csakhogy a tagságot is érdekeltté kellett tenni valamilyen módon, különben idénymunkában munkáskéz nélkül maradtak.⁴⁰ Ezt a dilemmát mindenhol másként próbálták feloldani.

Ami a szövetkezetek vezetőségét illeti, azoknak a jelentéstevők szerint a politikai és szakmai színvonala általában sokat javult (hatvanhét elnök végzett elnökképző tanfolyamot, hatnak volt egyetemi, tizenháromnak pedig gazdasági akadémiai diplomája), de a negyedük még mindig gyöngye volt: hetvenhárom kolhozelnök semmiféle képesítéssel sem rendelkezett. Negyvennégy téészen egyetlen agronómust sem foglalkoztattak, hatvannyolcba átcsoportosítással, negyvenötbe pedig állami támogatással került mezőgazdász. A könyvelők negyede volt képesítés nélküli, diplomával csak öt százalékuk rendelkezett, negyven százalékuknak pedig legalább érettségije van.

Több kolhozban kezdettől fogva komoly munkaerőhiány volt, aminek az egyik legfőbb oka abban keresendő, hogy a fiatalok a szövetkezeti átszervezéskor a „lábukkal szavaztak”, vagyis eszük ágában sem volt belépni, inkább elmentek egy közeli – vagy távolabbi – állami munkahelyre havi bérért dolgozni. Természetesen ez sem csak Csongrád megyei, hanem országos probléma volt. A munkaerőhiányt valójában csak akkor tudták megoldani, amikor sikerült kellő mértékben gépesíteni a szövetkezeteket.

1960 nyarára a szövetkezeti mozgalom számszerű fejlesztése eredményeképpen már csak tizenhét olyan község maradt a megyében, amelyekben az egyéni gazdák túlsúlyban voltak. (Ez huszonháromezer-négyszázhetven beszervezendő családot jelentett, százhetvenkétezer holddal, döntő részük a Homokhátságon élt.⁴¹) *„E községekben – olvasható Zsibók és Fehér Lajos jelentésében – a politikai hangulat, a szervezéshez való hozzáállás az egyénileg dolgozó parasztok részéről tartózkodó. Többsége számít az átszervezésre, azonban kezdeményezés részükről nem tapasztalható. Arról valamilyen meg vannak győződve, hogy előbb utóbb termelőszövetkezeti tagok lesznek,*

39 Lásd Varga Zsuzsanna: *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967*. Budapest, 2001, Napvilág Kiadó, 43–57.

40 A szeptember 10-ei jelentésből az derül ki, hogy több helyen olyan hangulat van, hogy a tagok el akarnak menni más területre kukoricatörést vállalni, hogy biztosítani tudják a háztájiban lévő állatok eltartását, meg így akartak némi készpénzhez jutni, emiatt félő volt, nem lesz, aki letörje a téész kukoricáját...

41 A Szegedi járásban lévő – és még nagyrészt beszervezetlen – falvakban, illetve a szétszórott tanyavilágban részben külterjes szántóföldi növénytermesztéssel foglalkoztak (ami igen kevés jövedelmet biztosított), részben pedig gyümölcs- és szőlőtermesztéssel, amiből azonban elég szép bevételük származott.

de továbbra is ragaszkodnak egyéni gazdaságukhoz, és mindent megtesznek a belépési idejének meghosszabbítására.”Több faluban az volt tapasztalható, hogy a magángazdák (különösen a műveltebbek) egy része biztos volt abban, hogy a megyében az év végéig már nem folytatódik tovább a kolhozosítás. Egyesek azt mondták, hogy előbb-utóbb úgyis be kell lépni, kolhozt alakítani, mert gazdaságilag hátrányban vannak, például a gépállomások másodrangúként kezelik őket, műtrágyát pedig alig kapnak.

Ennek a bizonyos tizenhét községnek a párt- és tanácsi vezetői persze kérték a szervezés mielőbbi megindítását, helyi szervezőkkel azonban alig lehetett számolni, legfeljebb csak ötszáz–ötszázötvennel, emiatt az átszervezéshez jelentős „külső erőre” volt szükség. (Vagyis részben ismét a városokból kellett kirendelni az agitátorokat, részben pedig a már beszervezett gazdákat kellett átvezényelni a szomszéd falvakba.)

A még vonakodó falvakban a kampány ismét a téli időszakban kezdődött el. December 5-én megkezdték a még át nem szervezett községekben a konkrét szervezőmunkát. Az első ütemben Pusztaszer, Sövényháza, Kistelek és Csengele került sorra, a többi faluban pedig elkezdődött a politikai előkészítő munka. Az agitációban hatszázhusz, a szervezési munkában jártas és alkalmas üzemi munkás vett részt.⁴² Az 1961. január első napjaiban készült újabb jelentésben⁴³ arról számolt be Zsibók és Fehér Lajos: „*A dolgozó parasztok általában nem fejtene ki nagyobb ellenállást, megértik a szövetkezés szükségességét. Legtöbbször ellenkezés nélkül aláírják a belépési nyilatkozatokat.*” (Mi mást is tehetnének? Legfeljebb azt kockáztatják, hogy megismerkedhetnek a „sűrített népnevelővel”, a túlbuzgó agitátorok, rendőrök, munkásőrök brutalitásával...)

Január 3-án több mint négyezer-nyolcszáz családdal, ötezer-ötszáz taggal, huszonötezer holddal növekedett a termelőszövetkezeti mozgalom. A családtagoknak a kolhozokba való beszervezése most is „lassú ütemű” volt – valójában alig sikerült: a belépett tagoknak csak egytizede volt családtag. A családtagok távolmaradását több tényezővel lehet magyarázni. Egyfelől a korábban már említett jövedelmi bizonytalanság a munkaegység-elszámolás miatt. Sokan azért nem léptek be, mert akkor nekik is fizetniük kellett volna az SZTK-t, míg a munkakönyves állami alkalmazottak a családfő téjesztagsága miatt amúgy is részesültek teljes orvosi ellátásban.

Az újabb kampány látványos eredménnyel zárult januárban: a Szegei járásban (itt volt a legtöbb vonakodó község) a tizenhét egyéni községből tíz termelőszövetkezeti község lett.⁴⁴ Január végéig tizenhétezer család lépett be százezer holddal (több mint háromezer holdnyi szőlő és gyümölcsös „átmenetileg” a tagok egyéni használatában

42 CSML, MSZMP-iratok, 1. fond, 14. fondcsoport, 73. doboz, 3. őrzési egység, 170. o.

43 CSML, MSZMP-iratok, 1. fond, 14. fondcsoport, 73. doboz, 4. őrzési egység, 1–3. o.

44 Pusztaszer, Sövényháza, Kistelek, Csengele, Balástya, Öttömös, Pusztamérges, Üllés, Forráskút, Szatymaz. Lásd: Csaknem tizenegyezer család lépett be a tsz-ekbe a szegei járásban. *Csongrád Megyei Hírlap*, 1961. január 22.

maradt). Az egyik legnagyobb siker Szatymaz meggyőzése volt, ahol a megye leggazdagabb parasztjai éltek. (Ez az intenzív gyümölcsstermesztésnek volt köszönhető.) Január legelején négyszáznegyvenkét család, ötszáztizennégy tag lépett be, mintegy ezernégyszáz hold szántót, valamint háromszáznegyven hold szőlőt és gyümölcsöt beadva a közösbe, és megalakították a Barackvirág szövetkezetet.⁴⁵

1961. február 5-én az MSZMP Csongrád Megyei Végrehajtó Bizottsága és a megyei tanács VB közös nyilatkozatot adott ki, melyben büszkén közölték, Csongrád megye termelőszövetkezeti megye lett.⁴⁶ A központi elvárásokat végre sikerült teljesíteni. A megye így is eléggé hátul kullogott a szövetkezetesítési versenyben: Győr és Szolnok megye után az 1959/60-as télen szövetkezeti megye lett Fejér, Veszprém, Somogy és Heves is.⁴⁷ Igaz, Szabolcs-Szatmárt csak Csongrád után sikerült „betörni”...

Az utolsó kolhozosítási hullám eredményeképpen a vidéki agráriumot 1961 elejére teljes mértékben sikerült az állampártnak „gleichschaltolni”, a magángazdákat szovjet típusú szövetkezetekbe kényszeríteni, aminek óriási gazdasági és társadalmi ára lett. Ennek a kérdésnek a taglalása azonban egy másik tanulmány feladata.

45 Hogyan képzelik el a jövőt a szatymazi új tsz-tagok? *Csongrád Megyei Hírlap*, 1961. január 6.

46 *Csongrád Megyei Hírlap*, 1961. február 5.

47 Kovács Teréz: *A paraszti gazdálkodás és társadalom átalakulása*. Budapest, 2010, L'Harmattan Kiadó, 128.

NÉMETH VIKTOR

MEZŐGAZDASÁG MAGYARORSZÁGON A 19. SZÁZAD VÉGÉN ÉS A 20. SZÁZAD ELEJÉN¹

Munkám célja, hogy bemutassa, milyen volt a mezőgazdaság a 19. század végén és a 20. század elején. Munkám során forrásként az oral history módszerét alkalmaztam: nagyapámmal, Grujin Dušannal készítettem interjút.

Magyarországra viszonylag késve érkeztek a nagy politikai, gazdasági és társadalmi változások, mint például az első ipari forradalom vagy a feudalizmus megszűnése. Mégis, a 19. században, főként a kiegyezés után Magyarországon mezőgazdasági forradalom zajlott le. Széchenyi István álma megvalósult, ármentesítették, szabályozták, hajózhatóvá tették a folyókat (Tisza, Duna, Bega, Temes). Ennek köszönhetően jelentősen, 60 százalékkal megnövekedett a megművelhető földterület, 14 millió holdról 22 millióra ugrott. Ezenkívül a gőzhajózás és a vasút biztosította a mezőgazdasági és más ipari cikkek olcsó, gyors és biztonságos szállítását. A 19. század végén, illetve a 20. század elején a mai Vajdaság rendelkezett Európa legsűrűbb vasúthálózatával, ami bizonyítja e vidék gazdasági fejlettségét. A mezőgazdaság nagymértékű fejlődésében szerepet játszott a vetésforgó, a trágyázás bevezetése, megkezdődött a fajnemesítés. A megművelhető földterületek növekedésével arányosan azonban csökkent a legelők területe, emiatt az állattenyésztés válságba került, áttértek az istállózó állattartásra, legeltetés helyett pedig a takarmányozásra. Csökkent a juhállomány, a szürke marhák helyett a nagyobb tejhozamú szarvasmarhákra tértek át, illetve a mangalicát is inkább a nagyobb húshozamú sertésfajták váltották fel.

A termőföldek több mint 50 százalékan gabonaféléket termesztettek, elsősorban búzát. A budapesti malmokból került ki a legjobb minőségű, világszínvonalú liszt. Ami a kapásnövényeket illeti, Magyarország volt Európa vezető kukoricatermelő országa, a világon pedig a második az USA után. Ezenkívül jelentősen megnőtt a cukorrépa és a burgonya termesztése. Ilyen mennyiségű mezőgazdasági terméket raktározni kellett, és fel is kellett dolgozni. Ez nemcsak a raktározás, a közlekedés, hanem az élelmiszer-feldolgozó ipar fejlődésére is kihatott, illetve láncreakciószerűen magával húzta a gépipart is. Fontos megemlíteni, hogy Magyarországon már a 19. század végén vetőmag-minősítő rendszer működött, s ezzel világelső volt.²

1 *Az Elfelejtett múlt – az ipari és mezőgazdasági termelés gyökerei* című pályázat nyertes tanulmánya

2 http://www.ma.hu/uzlet/315641/A_magyar_vetomag_mindenutt_keresett_a_vilagon, a letöltés dátuma: 2018. június 12.

A nagybirtokokon gőzgép által vontatott többvasú soros ekék (gőzekék) szántották a földet. A kis- és középbirtokokon lovak vontatták a vetőgépet és a cséplőgépet, amelyek a 19. század utolsó évtizedeiben jelentek meg. Lassan a lovakat felváltották a 20. század első évtizedeiben megjelenő traktorok. A gőzgépek segítségével jelentősen csökkent a cséplésre fordított idő, egy teljes évszak helyett ez már csak két-három hétig tartott.

Országos szinten nagy gondot fordítottak a gazdaképzésre, és a föld termőerejének fenntartása végett bevezették a trágyázást és a műtrágyázást is, nem csak a vetésforgót. A Délvidéken, a mai Vajdaság területén is megalakultak a gazdakörök, terményfelvásárló és értékesítő szövetkezetek. Nemcsak búzát, kalászosokat, hanem kukoricát és más ipari növényeket, például cukorrépát, kendert, lent, napraforgót, repcét stb. is termesztettek. A szőlészet-borászatot illetően az 1880-as filoxérajárvány óriási károkat okozott vidékünkön is. Tudnunk kell ugyanis, hogy Szerémség még a középkorban is bortermő vidék volt.

A nagy változások és fejlődés ellenére megoldatlan maradt a földkérdés. A parasztság helyzetét továbbra is a bizonytalanság jellemezte, főként azért, mert a földterületek nagyobbik fele a nagybirtokosok és az egyházak tulajdonában volt. A parasztok egy része kubikolásból, cselédmunkából, napszámból tengődött. Mivel az ipar ezt a réteget nem tudta teljes mértékben foglalkoztatni és átképezni, a 20. század első évtizedében megindult a kivándorlás, amely a 21. század első évtizedeit is jellemzi a mai napig.

FORRÁSOK:

- 1 Grujin Dušan, Bogaras.
- 2 https://hu.wikipedia.org/wiki/HSCS_izz%C3%B3fejes_traktor, a letöltés dátuma: 2018. június 12.
- 3 http://technika.gmgi.hu/uploads/termek_148/hscs_traktorok_a_fejlesztes_tukreben_1923_1948_12_11.pdf, a letöltés dátuma: 2018. június 12.
- 4 https://www.farmit.hu/sites/default/files/documents/agroforum/DrSzekeresB_2013jun.pdf, a letöltés dátuma: 2018. június 12.
- 5 http://www.ma.hu/uzlet/315641/A_magyar_vetomag_mindenutt_keresett_a_vilagon, a letöltés dátuma: 2018. június 12.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

1. Berend T. Iván – Ránki György: *Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában*. Budapest, 1979, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
2. Fónagy Zoltán: *Modernizáció és polgárosodás 1849–1914*. Debrecen, 2001, Csokonai Kiadó.

3. Gergely András szerk.: *Magyarország története a 19. században*. Budapest, 2005, Osiris.
4. Dr. Csehák Kálmán: *Magyarország története a Hunyadiak korától az 1956-os forradalomig és szabadságharcig*. Újvidék, 2002, Atlantis.

GRUJIN DUŠAN, BOGARAS (INTERJÚ)

Nagyapám, Grujin Dušan bogarasi lakos 1953. január 1-jén született, mezőgazdasággal foglalkozik. Mivel édesapja és nagyapja a vizsgált időszakban éltek, továbbá a család jellemzően mezőgazdasággal foglalkozott, interjút készítettem a kérdéses időszak mezőgazdasági gyakorlatáról.

– **Milyen eszközöket alkalmaztak a föld megműveléséhez a 19. század végén és 20. század elején?**

– Kezdetben a föld megműveléséhez fackét és ökröket használtak. Lehet, hogy hihetetlenül hangzik, de ez így volt. Később vasból készült ekéket, valamint lovakat alkalmaztak a föld megműveléséhez. Az eke lehetett egy-, két- vagy akár háromvasú is. Hogy melyiket mikor használták, az függött attól, hogy milyen kemény volt a föld, mélyen akart-e szántani a gazda, valamint a lovak erőnlététől is. Lovak vontatták a vetőgépet és a cséplőgépet is. Szépen lassan a lovakat felváltották a traktorok. Nagyon nagy előrelépésnek számított, ha egy gazda rendelkezett traktorral. Sokkal több földterületet meg tudott művelni, ráadásul gyorsabban és hatékonyabban, mint ha lovakkal dolgozott volna.

– **Mely lófajták voltak a legalkalmasabbak a földművelésre?**

– Én úgy vélem, hogy a nóniuszok és a belgák, mivel ezeket a fajtákat alkalmaztuk. A lipicaiak már nem nagyon voltak alkalmasak a föld megművelésére. Inkább úgymond parádés lovak a jellegzetes, magas járásuk miatt.

– **Milyen jó tulajdonságokkal rendelkeznek a felsorolt lófajták?**

– Nos, kezdeném a nóniusszal. A nóniuszok angol félvérek. Erős, izmos, nyugodt vérmérsékletű lovak. Kevés jegy található rajtuk. Mellkasuk dongás. A marmagasságuk 155–160 cm. Lehetnek pej, sötét pej vagy fekete színűek. Alapvetően két alfajtaját különböztetünk meg. A nagyobb testű jórészt mezőhegyesi. A kisebb hortobágyi, szikárabb, és többnyire pej színű. Ettől eltekintve mindkét alfajtára jellemző, hogy kitartóak, valamint tartós teljesítményre képesek. Kiváló fogatlovak, de lovagolni is lehet őket.

A belgák kizárólag munkára lettek kitenyésztve. Magyar hidegvérű lovak. Jó ügetők. Nagy testtömeggel és szilárd szervezettel rendelkeznek. A csődörök marmagassága 153–165 cm, míg a kancáké csak 150–160 cm. Lehetnek pej, deres, szürke, sárga, fekete színűek, vagy ezen színek különféle változatai, árnyalatai. Barátkozó természetűek, tanulékonyak.

A lipicai nem túl nagy növésű, viszont nemes, meleg vérmérsékletű fajta. Fülei nagyok. Testfelépítése elegáns. Izmos, dongás nyaka és fara van. A csődörök marmagassága 155–177 cm. Kemény patájú. Lehet szürke, pej és fekete színű. Igen engedelmes és tanulékony. Ahogy az imént említettem, jellegzetes magas járása van, ezért inkább parádés, mintsem munkára alkalmas ló. Általában hintókba, fogatba fogják őket.

– **E lófajtának vannak-e hátrányai?**

Egyiknek sincsenek hátrányai. Mindegyik lófajta igen jó. Megvannak a maguk sajátosságai.

– **Mikor jelentek meg az első traktorok térségünkben?**

– A mi térségünkben, mármint úgy értem, hogy Bogarason, 1932–1937 között jelentek meg a traktorok. Név szerint Tóth József és Tóth Tibor voltak azok a gazdák, akiknek volt traktorjuk. Majd később, 1939–1940 körül Satai Gábor is tulajdonosává vált egy traktornak.

– **Melyek voltak a közkedvelt traktormárkák?**

– A Hofherr traktorok. Kezdetben az egyhengeres, izzófejes traktorok, melyek alkalmasak voltak a földművelésre és a cséplőgép üzemeltetésére. Később megjelentek a kétütemű Hofherr G–35-ös traktorok, melyek nagyon elterjedtek, mert szinte minden magyar gazdaságban megtalálható volt. 1943-ban elkezdtek gyártani olyan traktorokat, amelyeknek az első két kereke acélból készült, és felülete sima, míg a hátsó kereken körmök voltak. Lassan megjelent a GS–35, amely a G–35 továbbfejlesztésének az eredménye. Ez abban különbözött az elődmodelltől, hogy gumiabroncsokkal volt felszerelve, valamint rendelkezett külön hajtótengellyel, amely fontos a kapcsolható eszközök szempontjából, mert az üzemeltette a kapcsolható eszközöket. A GS–35-öt készítették lánctalpas kivitelben is a nehéz terepviszonyokon való munkavégzéshez. Mindkét modellre jellemző a vízhűtés. A Hofherr G–35, valamint a Hofherr GS–35 hosszúsága 3,05 méter. Magassága kipufogóval és légszűrővel 2,15 méter, kipufogó és légszűrő nélkül 1,60 méter. Szélessége 1,75 méter. A traktor tömege kapaszkodók, szerszámok, üzemanyag és víz nélkül 2,5 tonna. Az 1950-es évekre már elavultnak számítottak, mert helyüket átvették a dízelmotoros traktorok.

– **Miért voltak annyira közkedveltek a gyártó traktorai?**

– Azért, mert nagyon strapabíró gépek voltak. Hosszú volt az élettartamuk. Nem volt olyan költséges a javításuk, kevés üzemanyagot égettek el a munka során.

– **Milyen kapcsolható eszközöket alkalmaztak?**

– Kisebb pótkocsikat, melyek 1,5–2 tonnásak voltak. Lovak vontatták, majd a későbbiekben traktorok. Az első kocsik fából és vasból készültek. A kocsi kerekei fából készültek, de bevonták vassal, hogy ne menjen tönkre a kerék. A kocsi szerkezete vasból készült. Ilyenek voltak a fiákeres is. Majd később jöttek a gumiabronccsal felszerelt pótkocsik, ezeknek nem voltak oldalai, de nemsokára megjelentek olyan kocsik, amelyek el voltak látva oldalakkal és fékekkel is.

A herekaparó kicsit furcsán hangzik, de akkoriban így nevezték. Úgy kell elképzelni, mint egy gereblyét, csak sokkal nagyobb egy normális gereblyénél. Körülbelül 2 méter szélességű, lovak után kötötték, és azok vontatták.

Kezdetben az ekék is fából készültek. Nagyon gyerekcipőben jártak még akkor az ekék. Nehézkés volt a földművelés ezekkel az eszközökkel. Könnyen tönkrementek az időjárás viszontagságai és a lovak miatt. A faekéket szépen lassan felváltották a vasból készült ekék, melyek lehetnek egy-, két- vagy háromvasúak. Kezdetben lovak, majd a későbbiekben traktorok vontatták. Hatékonyabb volt, mint a faeke, viszont a lovaknak nehezebb volt vontatni. Hogy könnyítsenek a lovak és a földműves dolgán, felszerelték kerekekkel az ekét. Ennek köszönhetően a munkásnak és a lónak is könnyebb dolga volt, mert a gazda tudta tolni az ekét, ezáltal könnyebb volt a lónak is. A másik fontos tényező, amelyet befolyásolt a kerék, a szántás mélysége.

A vetőgépeket szintén lovak vontatták, majd a későbbiekben traktorok. 2 méter széles volt még akkoriban a vetőgép, és a kerekei is olyanok voltak, mint az első pótkocsinak. Amikor a lovak vontatták a vetőgépet, a kerekek forogtak, és ennek köszönhetően tudott működni a vetőgép. Később a vetőgépeket is módosították, viszont arra csak az 1950–1960-as években került sor.

A cséplőgépet szintén lovak vontatták, majd a traktorok. Ugyanazon az elven működött, mint a vetőgép.

– **Mekkora földterületen gazdálkodtak a szülei?**

– Akkoriban az én szüleim 90 hektár földterületen gazdálkodtak. Ez bőven ellátott minket terméssel. A földjeink nagy része Zenta környékén terült el, de sajnos elkoboztak elég sokat. Mindössze 20–25 hold maradt. Később a mi elkobzott földbirtokainkra épült a zentai cukorgyár.

– **Akkoriban meg lehetett élni a mezőgazdaságból?**

– Igen. Sőt, sokkal jobban, mint az iparból vagy egyéb más munkákból. Megbecsülték a növénytermesztőket és az állattenyésztőket. Jól meg volt fizetve. Volt értéke a munkának és a pénznek is.

– **Valamilyen szinten támogatták a termelőket?**

– Nem, de nem is volt rá szükség, mert mindennek jó ára volt. Nem ingadoztak annyira az árak, mint mostanság.

– **Kérem, fejtse ki véleményét a témával kapcsolatban!**

– Nekem az a véleményem, hogy akkor sokkal jobb volt az árak miatt. Nem ingadoztak, állandó értéken voltak. Most meg mi van? Azt sem tudni, hogy mi mennyibe kerül. Folyton változik a gabona ára is. Ez a helyzet az állatokkal is. Főleg a sertéssel. Igaz, hogy vannak támogatások, viszont az nagyon kevés. Én csak ennyit szeretnék hozzáfűzni az egészhez.

VUKOVIĆ MÁRIÓ
CSÉPLÉS AZ ALFÖLDÖN, ZENTA KÖRNYÉKÉN¹

A KÉZI CSÉPLÉS

A *csép* mint a szemkiverés eszköze Európa jelentős részén általánosan elterjedt. A magyar *csép* szó minden valószínűség szerint délszláv eredetű, és már a 12. századtól előfordul, igaz, csak családnevi alakban. A csép a gabonaszemnek a kalászból való kiverésére szolgáló kézi eszköz. Legegyszerűbb formája egy bot, melynek használata bizonyos növények (pl. kender, napraforgó, hüvelyes növények) magvainak kiverésénél napjainkig fennmaradt. A gabonához a kb. 150–200 cm-es *nyél*ből és a 70–80 cm hosszú ütőjéből, a *hadaró*ból álló szerszámot használták. A hadarót a nyélhez erős szíj rögzítette, mégpedig többnyire a nyél és a hadaró felső végére kötött *csépfaj* vagy *kápa* segítségével. A nyél mindig könnyűfából, többnyire bodzából készült, míg a hadaró szívósabb akácfaából. A nyélen a csépfaj rendszerint forgott.

A cséplés helye rendszerint a csűr (pajta) középső része vagy a gabonatároló épület előtti térség, amelyet a nyomtatás szérűjéhez hasonlóan készítenek el. Aszerint, hogy a cséplés milyen céllal történt, a munka végzése is másképpen folyt. Ha zsúpnak csépeltek – és ez volt az általánosabb –, akkor a zsúpkéveket fejjel egymás felé sorban *ágyás*ba lerakták, majd kétoldalt megcsépeltek. E munka neve *öregelés*, *oldalazás* vagy *előzés*. Ezután a kéveket kioldva verték újra végig mindkét oldalon. Ez volt a *tisztára verés*, *kicsépelés* vagy *zsúpolás*. A forgatást csépnnyéllal vagy pusztá kézzel végezték. S ha már nem volt szem a kalászban, *szedték a zsúpot*, azaz markonként a kalász alatt összefogták, a szemet belőle kirázva és a kusza szálaktól megszabadítva, tövét összeütve a zsúpot külön összerakták. A szemet *szórással* tisztították, míg a kuszált szalmát újra végigverték a cséppel. A tiszta zsúpot kéveköti bottal kötötték kévébe. A zsúp készítésénél, különösen az Alföld azon vidékein, ahol a szemnyerés fő formája a nyomtatás volt, gyakran alkalmaztak széket, *cséplőpadot* is. Ez vagy lábakra helyezett közönséges ajtó volt, vagy olyan deszka, amelynek végébe fogakat is erősítettek. A rozskéveket kis markokra fogva ezekhez csapdosták, és így tiszta, szép zsúpot nyertek. A rozsnak ilyen széken, asztalon történő kézi cséplése rendszerint az *öregelés* után történt, a *tisztára verés* helyett. Ha viszont nem akartak zsúpot, vagy ha nem rozst csépeltek, akkor a fenti második munkafolyamat helyett a száraz összetörésére került sor, amit *agyalás*-nak, *szalmázás*-nak neveztek. Az agyalást végezheték a cséplés elején is, de inkább a

¹ Az *Elfelejtett múlt – az ipari és mezőgazdasági termelés gyökerei* című pályázat nyertes tanulmánya

végén, a munka befejezéseként került rá sor. Ez pedig abból állt, hogy a kévéket torzusra állították két sorban, és kétoldalt a cséppel szárukat összetörték, *leagyalták*. Majd az összetört tuskószerű kévéket kioldva, szalmájukat a cséppel *kihadarták*, azaz addig verték, míg a cséplés helyéről a szalma kétoldalra el nem szállt.

Csépelni egy ember ritkán szokott, rendszerint a munkát bandában végezték, melynek létszáma 2–9 fő. A leggyakoribb az 5-6 fős banda. A kis létszámúban nagyon kellett sietni, a nagyban viszont a munka lassan folyt, és akadályozták is egymást. A banda tagjai, az ágyást közrefogva, egymással szemben álltak fel, és egymás után, ütemre ütöttek. A munkát így nagyon össze kellett hangolni; aki nem figyelt, könnyen „elverték a csépjét”. A cséplés az ágyás kévéin folyamatosan sorban haladt, mégpedig úgy, hogy minden ütéssel valamivel tovább mentek. Ütés után a csépet felemelték, és fejük felett körben megfordítva, lendülettel, nagyobb erővel csapták le.

Az uradalmak a csépeket rendszerint az aratási szerződés megkötésével egy időben szerződtették. A csépesek részt kaptak az elcsévelt gabonából, és külön *kévepénzt* a zsúp felkötéséért. A cséplőmunkások aratás után, augusztus végén kezdték munkájukat, amely a nagyobb uradalmakban, ahol csak kézi erővel választották el a szalmától a szemet, egész télen át tartott. Sok helyen külön cséplőházak is álltak a messziről jött csépesek rendelkezésére, ahol hetekig laktak. A cséplést *cséplőpajtákban* végezték.

A honfoglaló magyarok a szemtermést elsősorban nyomtatták, de feltehető, hogy ismerték a korabeli Észak- és Nyugat-Európára jellemző cséplést is. Valószínű, hogy az egyszerű cséplési eljárások, a kézi cséplés, valamint a nyomtatás a honfoglalást követő évszázadokban párhuzamosan éltek egymás mellett mint a gyengébb hozamú vagy kisebb szántók, ill. a nagyobb termékenységgű területek szemnyerő eljárása. A nyomtatástól való elkülönülését a 12. századtól folyamatosan elősegítették a hűvösebb-esősebb éghajlatú vidékeken meghonosodó gabonáról építmények (csűrök). A 18–19. századra a cséplés és a nyomtatás, valamint a hozzájuk kapcsolódó gabonatarató épületek, ill. a szabad ég alatti rakodás elkülönült a Kárpát-medence egész területén. A kézi cséplés visszaszorulását a cséplőgépek elterjedése meggyorsította. Ettől függetlenül a kézi cséplés ott, ahol a zsúpra szükség volt, akár tetőnek, akár egyéb célra, szórványosan szinte napjainkig fennmaradt.

A kézi csép mint lendületes ütőeszköz, vasalva és szögekkel kiverve időnként – például parasztfelkelésekkor – gyertyerül is szolgált.

A NYOMTATÁS

A nyomtatás a gabonaneműek, ritkábban hüvelyes növények szemtermésének állatokkal történő kitapostatása. A nagyobb termelékenységgű nyomtatást ott gyakorolták, ahol a magasabb terméseredmények és az éghajlati adottságok lehetővé tették. Mellette a szaporátlanabb munkafolyamat, a *cséplés* a kisebb földterületek vagy gyöngébb ter-

méseredmények szemnyerő eljárása volt. Az utóbbi kizárólagossága a csapadékosabb éghajlatú, kedvezőtlenebb természeti adottságú domb- és hegyvidékeken valószínű.

A kétféle szemnyerő eljárás elkülönüléséhez a 12. század után az esősebb tájakon a gabonatartó építmények megjelenése jelentősen hozzájárult. A 18–19. századra a nyomtatás és a cséplés, valamint a hozzájuk párosuló szabad ég alatti rakodás, ill. a gabonatarló épületek (csűrök) elterjedése a Kárpát-medence egész területén jól elkülönült és gazdálkodási kettősséget mutatott. A nyomtatás a központi területekre (az Alföld és peremvidékei, Kelet- és Közép-Dunántúl), a cséplés a nyugati és az északi domb- és hegyvidékekre, valamint Erdélyre volt jellemző. Ahol a nyomtatás és a cséplés egyidejűleg fennállott (a Dunántúl keleti fele, az Alföld északi és keleti peremvidékei), ott leginkább a rozsot cséptették, a többi gabonaneműt nyomtatták.

A nyomtatás helye – egyben rakodóhely is – a szérű. Általános helye a paraszti lakóépület mellett, a gazdasági udvar középpontjában van, ill. a két beltelkű településeken az ennek megfelelő szálláskertekben. Alkalmilag használt szérút készítenek tarlón is. A szérűre terített gabonát *ágyás*nak nevezik, a műveletet *ágyazás*nak. Az ágyás nagysága a szérű nagyságától, a nyomtatásra szánt időtől és a nyomtató állatoktól függött. Alakja vidékenként változott. Lehetett gyűrű vagy korong alakú. A kibontott kéréket vagy a *vontatóba* gyűjtött gabonát úgy rendezték ágyásba, hogy a kalászkok ne vízszintesen, hanem sorban egymásra dőlve feküdjenek.

A korábbi századokban a nyomtatást szarvasmarhával végezték. Ez a munkamód az Alföld déli és keleti vidékein szórványosan a múlt század végéig fennmaradt. A múlt század elejétől azonban gyors ütemben vette át a szarvasmarha szerepét a ló, mely ebben az időben vált a korábbi közlekedő-fuvarozó állatból a paraszti gazdaság legfontosabb munkaállatává. A múlt század második felében vidékenként, helységenként és gazdaságonként változóan 2–12 lóval nyomtattak. Az állatokat tájanként eltérő módon járatták az ágyáson. A hajtó középre állt, vagy nyomukba szegődve, kötőféken tartva, körben hajtotta a lovakat. A délmagyarországi területeken a szérű közepére vert karóhoz kötötték, és utánuk haladva biztatták az állatokat a körben járásra. Néhol a hajtó a korong alakú ágyást csigavonalban jártatta le lovaival. Másutt egymásba hurkolódó kis körökben, „körkörösen” hajtva nyomtatták el a gabonát. Néhány helyen ló vontatta szekérrel is nyomtattak. Ha az ágyást egyszer alaposan megjáratták, legázolták úgy, hogy sehol sem maradt taposatlanul, az állatokat levezették róla, és favillával a szalmát megfordították, majd újrakezdték a nyomtatást. Az újabb járatás után az összetaposott szalmát villával felrázták, hogy a gabonaszem a simára dőngölt földre hulljon. Ismételt megtapostatás után az üres szalmát villával eltávolították a szérőről, *karimáztak*. Ezután *törekelték*, azaz nagy, görbe fogú gereblyével (*rugdaló gereblye*) lehúzták róla a *töreket* (pelyvát) is. A szérűn maradt szemet gereblye fokával, garmadatolóval vagy szemhúzó deszkával halomba, *garmadába* tolták, és megkezdődhetett a gabona tisztítása, a *szórás* vagy *rostálás*.

Azokban az uradalmakban és parasztbirtokokon, ahol a nagy termés elnyomtatására nem volt elegendő helyi munkaerő, bérnyomtatókat foglalkoztattak. A múlt századi gabonakonjunktúrák idején különösen nagy jelentőségű volt a bérnyomtató parasztok vándorlása. Olyanok is vállaltak nyomtatómunkát, akik különben saját gazdaságukban a kisebb termelékenységgű kézi cséppel dolgoztak. A munkavállalók útja általában északról délre vezetett. A Kisalföld északi peremén fekvő hegyvidékekről a közeli síkságra és a Dunántúlra, Baranyából Horvátországba és a Bácskába, a Kiskunságból szintén a Bácskába és a Bánságba, az északkeleti hegyvidékről és Hevesből a Tiszántúlra, a Nyírségből és a Hajdúságból Dél-Tiszántúlra és az Alföld keleti peremvidékeire mentek nyomtatni. A vállalkozók rendszerint kisparaszti fuvarosok vagy gazdálkodó középparasztok voltak, akik elegendő lovat tarthattak a nyomtatáshoz. Kísérőik és kisegítőik, a *villások* az agrárproletariátusból verbuválódtak. Munkacsapatjukba (*banda*) általában 3-4 ember és 4-6 ló tartozott. Vállalkozásuk idején zárt csoportokat alkottak, kora reggeltől késő estig megfeszített erővel dolgoztak.

A nyomtatást a cséplőgépek megjelenése szorította ki a parasztbirtokokról 1890–1910 között. Később csak szórványosan, szükségmegoldásként nyomtattak.

A GÉPI CSÉPLÉS

A cséplőgép a gabonaneműek cséplését és az elcséplelt mag tisztítását végző gépezet. A cséplés gépesítésével a középkor végétől kísérleteztek, de a mai cséplőgép legfontosabb elemét, a *dobot* csak 1786-ban készítette el a skót Andrew Meikle. Nem sokkal később több angol üzem kezdte gyártani, és módosított formában hamar elterjedt Európában. Technikai fejlődése meggyorsult, amikor az állati hajtóerő helyett gőzgépet kezdtek alkalmazni hozzá (1849).

Magyarországon először Martinovics Ignác szerkesztett cséplőalkalmatosságot, találmánya azonban nem terjedt el, technikátörténeti kuriózumként tartják számon. Az első cséplőgép 1802-ben jelent meg tájainkon, de még évtizedekig csupán néhány működött. Megtörtént az is, hogy a kenyérüket féltő cselédek a cséplőgépet egyszerűen tönkretették, mint például az ercsi Lilien-uradalomban. Rohamos terjedése 1848 után indult meg, egyelőre azonban csak az uradalmakban. A gőzcséplőgépek megjelenése után fokozatosan visszaszorultak a lóhajtású cséplőgépek.

Az 1848–49-es szabadságharc bukása után Magyarországról Angliába emigrált Kossuth Lajos támogatásával 1852-ben Fehér József földbirtokos hozatta Lincolnból Törökbecsére az ország első mezőgazdasági rendeltetésű gőzgépét, a behozatal évében készült Clayton-Shuttleworth gőzlokomobilt. Az egyszerre 19 embert dolgoztató, 6 lóerős gépezet 48 éven keresztül szolgálta hűen tulajdonosát, naponta 5000 kévét volt képes kicsépleni. Kazánja ma a Magyar Mezőgazdasági Múzeum állandó kiállításán látható.

A gőzcséplőgép térhódítását mutatja, hogy 1861-től magyar gyárak is készítettek cséplőgépeket, de ekkor még az ország legnagyobb részén kézi cséplés és nyomtatás folyt. A módosabb parasztgazdaságokban az 1870-es évektől kezdtek terjedni a gépi cséplőalkalmatosságok. A rohamos terjedés egyik fontos oka volt, hogy a cséplőgép tiszta szemet adott, a szalmát, a töreket és a pelyvát pontosan szétválasztotta. A századforduló idejére a lovas gépek eltűntek, és 1914-re az egész ország területén gőzgépmeghajtású cséplőgépek működtek. Közben 1904-ben megjelent az első motormeghajtású cséplőgép is.

Cséplőgépet nem tudott minden parasztgazda szerezni, de nem is lett volna számára kifizetődő. Ezért a tehetősebb parasztok vagy más vállalkozók vásároltak cséplőgépet, és bércséplést vállaltak. Alakultak géptársulások is, melyekben olykor egy-egy falu módosabb rétege, néhány gazda szövetkezett cséplőgépbirtoklásra.

A gépi cséplés jelentősen csökkentette a csépléshez szükséges munkanapok számát. A korábban nyártól gyakran farsangig elhúzódó cséplés és nyomtatás munkáját néhány hét alatt elvégezte. A cséplőgép meghonosodása azért is nagy jelentőségű volt, mert a magyar parasztok kezén ez volt az első gép, amely fejlett munkakooperációt kívánt. A nyomtató- és cséplőbandák helyett a cséplőgép kezelésének szükségletéhez alkalmazkodva új munkástársulások keletkeztek, szakemberek: gépész, fűtő, étető; segéd munkások: kévehányók, szalmahordók, kévevágók, törekesek, zsákolók stb. A múlt század végétől fontos élelemszerző munkalehetőséggé vált a részért vagy napszámberbe vállalt gépi cséplés.

A munkások száma mindig a gép nagysága szerint alakult. A 4 lóerejűnél 10–12 fő is elegendő volt, a 8-asnál már 18–22, a 10-esnél 26–30 fő is dolgozott. Ezenkívül a gépész, a fűtő és a *gépessgazda* személye is fontos volt. Az utóbbi szedte össze a munkásokat; a felnőtt férfiak egész, a nők és a fiatal fiúk fél részt kaptak. A *cséplőgazda* a munkások vezetője, a géptulajdonos, a gépész és a munkások között állt, és gondosan ügyelt arra, hogy a kicséplelt mag mennyiségét pontosan megállapítsa, mert ebből történt a százalék kiadása. Egyes területeken a géppel csak a *gépész*, a *fűtő* és az *étető* ment, míg a többi munkás segítség alapon a családból, illetve a szomszédságból került ki. Az udvaron történő cséplés esetében a kosztal és itallal történő ellátás a házigazda feladatának számított.

A cséplőgép mellett *egész részes*ként dolgoztak azok, akik az aratásban kaszásként vettek részt, a marokszedők pedig fél részt kaptak. Egész részt kapott a 3–4 kévehányó: feladatuk a kévéknek az asztagról vagy a szekérről a cséplőszekrény asztalára villával történő feldobása. A két *étető* egymást váltva a dobba továbbította a szétvágott kévéket, 4–5 *szalmarakó* a *kazalmester* irányításával hordta és rakta a kazlat, a zsákoló a tele zsákokat elszállította a mázsához, és újat akasztott fel, a *mázsás* (*mázsamester*, Szegeden *molnár*) lemérte a gabonát, és azt a 4–5 zsákolóból az éppen munka nélkül lévő vitte a szekérre. A *félrészesek* közül az asztalon állott a kévevágó, éles késével

elvágt a kéve kötelét, és az étető kezébe adta. A pelyvályukban nők kaparták össze a töreket, a pelyvát, és szállították el a kijelölt helyre, ahol azt külön *kazalos* rakta össze.

A cséplés és a nyomtatás befejezéséhez nem kapcsolódtak olyan szokások, mint az aratás végzéséhez. A cséplőgépnél a kis gazdaságokban rendszeresen kínálták a résztvevőket, segítőkét étellel és itallal, de a befejezést nem ünnepelték meg, mert a gépnek a következő helyre kellett továbbsietnie. Nem lett jobb élete a munkásnak a gépek használatával sem. Álljon itt példaként Tőke István két anekdotája.

ÖREG RÉSZES EMLÉKEZIK

Öreg részesmunkások emlegetik, hogy a gazdák – különösen a fukarabbja – igyekeztek a legolcsóbban megoldani a géprészesek kosztolását. Ahogy mesélik, minden tanyán bablevessel meg avas oldalassal várták őket.

– Olyan fekete vót a leves a füstös hústól, mint a bogrács oldala. Megenni megettük – a gép ugye étvágyat csinált –, de nem nagyon kaptunk rajta, mert rettentő sok vizet kívánt, örökké csak azt a rossz, kemény tanyai kútvizet ittuk rája. Egyszer, amikor már az ötödik vagy hatodik tanyán fogtunk a cséplésbe, megkérdezi a gépész a héthatarban ismert zsugori nagygazdát – aki reggel még egy nyelet pálinkát is sajnált tőlünk –, hogy mi lesz ebédre. Az meg dicsekedett vóna, hogy „baleves füstött csülökkel”, de torkán akadt a dicsekvés.

– Azt az ideodáját! – káromkodott a gépész. – Hát mink már csak babot együnk egész héten? Ki az éket! Le a szíjat, emberek! Nem dőgozunk tovább!

Kapkodott a gazda fűhöz-fához, bozsékolt, de hiába. Az emberek csak akkor voltak hajlandók kötélnek állni, amikor megígérte, hogy báránypaprikás lesz ebédre.

– No, oszt lett-e?

– Lenni lett, de nem vót abba semmi köszönet – mesélte az öreg –, mert mikor délben körülültük a nagy tálat, kisült, hogy a bárányból, mire bográcsba került, kivénhedt, öreg kos lett, oszt olyan inas, rágós vót a húsa, mint a bocskorszíj. A tanyai kutyák ették meg az ebéd legnagyobb részét, mert még az állkapcánk is kifáradt a nagy rágásban.

Mondtam is, ahogy ott éhesen törülgettük a szánkat: – No, emberek, most láthatások: amék gazda reggel kutya, az délben is az marad!

A MEGNEVELT GAZDA

Fukar ember hírében állott annak idején az öreg F. B., akiről azt tartották a régi öregek, hogy még az ökör alatt is bornyút keresett, s ha bírja, tán még a tiszta vizet is megszűrte volna.

Az ő tanyájára húzatott ki egy kánikulás napon a „tüzesgép”, hogy elcsépelje a tanyai szérűn összehordott gabonaasztagokat.

A részesek már hírből ismerték F. B. zsugori természetét, ezért hát kíváncsian lestek, ugyan mivel fog kirukkolni, miféle meglepetést tartogat számukra a cséplés idején.

Nem kellett sokáig várakozniuk. Ahogy a masina rögzítésével bajlódtak, beverték az ékeket, meghúzták a szíjakat, serénykedtek – hadd lássa a vén zsugori: nem hólyag ez, hogy csak úgy fel lehessen fújni –, látják ám, hogy jön az öreg, s mögötte a kiscseléd. Igaz, a kínálásnál a gazda már ellépett a szérű végén álló kukorica föltekintésére, s így az indítás előtt a lányka nyújtotta oda a butykost az embereknek, de bánták is azok.

Elsőnek a bandagazda húzta meg az üveget, de nyomban ki is köpte az egész pofára valót.

– Hogy az a...

– Kóstolom no! – kapta ki a fiasót a káromkodó részes kezéből az etető. De alig hajtotta föl, már köpött is.

– Hej, az annya...!

Szakértő torka volt mind a kettőnek, s így azon melegében megállapították, hogy a pálinkának nevezett lötyty nem más, mint erős borssal ízesített kútvíz egy kevés pálinkával megkeresztelve.

Káromkodtak a munkások, szidták a szegényebbek zsírján hízó, garasoskodó nagygazdát, s aztán valamelyikük eltalálta: tanítsák móresre, adják vissza neki a kölcsönt; „rúgjanak be” a pálinkától, hadd menjen el a kedve, hogy máskor is ilyen italt nyomjon az orruk alá.

Úgy is tettek.

Indítás után elkezdtek kurjongatni, táncolni; mulattak, tántorogtak. Akik nem devernýáztak, azok a petrencét fordították le, a kazalrakók ferdén rakták meg a kazlat, a pelyvahordók hordták szanaszét a pelyvát, utána pedig összeöntötték a törekkkel; a kévevágók kiszaggatták a kévéket, s ráhányták a szalmára, szóval mindent fordítva csináltak, mert ők részegek.

Viszik hírül a gazdának, hogy hogyan dolgoznak a részesek, s az lohol ész nélkül, és már messziről kiabál:

– Emberek! Hé, mit csinálnak?!

De azok rá sem bajsintottak.

Fogja a gazda a fejét, fut a gépészhez (aki szintén be volt avatva a stiklibe), de az még rá is förmedt:

– Mit bosékol? Maga akarta! Miért adott nekik ilyen erős pálinkát!

Jó két óra hosszát tartott a termés pocskékolása, amíg aztán „kijózanodtak” az emberek, s utána haladt a munka rendje.

– No, és használt a „tanítás”, a lecke? – kérdezi öreg krónikásától a gyűjtő.

– Használni használt, mert másnap már rendesebb italt kaptunk, de tudja, én azért csak azt tartom, hogy öreg ökröt, vén fát meg fukar gazdát megnevelni nem lehet.

A CSÉPLŐGÉPBE ESETT LÁNY

A ballada csak az 1870-es évektől alakulhatott ki, mivel a cséplőgép felénk akkor kezdett elterjedni. A szövegek dátumai ugyan különfélék, még 1814 is szerepel bennük, aszerint, hogy a dallamban kijön-e az évszám a ritmusra, mégis az 1886 állhat legközelebb a valósághoz. Kálmány Lajos szerint az eset valóban Zentán történt. A ballada tulajdonképpen hírvers, baleseti beszámoló. Az új stílus hatására utal, hogy kivétel nélkül 11 szótagos versformában ismerik, dallamai is visszatérő szerkezetűek. Moldva kivételével az egész nyelvterület ismeri, változatainak száma 140 körüli, de a valóságban ennél jóval több lehet, minthogy rákérdezéssel szinte minden faluban megtalálható.

Felhasznált irodalom

- Bodor Anikó: *Vajdasági magyar népdalok II.* Újvidék, 1999, Forum Könyvkiadó
– Thurzó Lajos Közművelődési Központ. <http://adattar.vmmi.org/index.php?ShowObject=konyv&id=10>
- Kósa László: Zenta bácskai mezőváros néprajzi képe. In *Létünk*, II. évf., 1972/3–4. sz. <https://anzdoc.com/zenta-bacsikai-mezvaros-neprajzi-kepe.html>
- Ortutay Gyula főszerk.: *Magyar néprajzi lexikon.* Budapest, 1977, Akadémiai Kiadó. <http://mek.niif.hu/02100/02115/html/index.html>
- Magyar Néprajz II.* Gazdálkodás. Budapest, 1988, Akadémiai Kiadó. <http://mek.niif.hu/02100/02152/html/02/166.html#214>
- Tőke István: Nagygazdák és cselédek a zentai népi anekdoták tükrében. In *Létünk*, V. évf. 1975/3–4. sz. http://adattar.vmmi.org/cikkek/1595/letunk_1975.03-04._05_toke_nagygazdag.pdf

INTÉZMÉNYEK

- Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár. <http://www.mezogazdasagimuzeum.hu/muzeum/top-10-latnivalo-a-muzeumban>
- Városi Múzeum, Zenta

NAPOMENA/ JOGI NYILATKOZAT

Ova publikacija je izrađena uz finansijsku podršku Evropske unije. Sadržaj ove publikacije je isključivo odgovornost Istorijskog arhiva u Senti i ne odražava zvanično mišljenje Evropske unije i/ili Upravljačkog tela.

Ez a kiadvány az Európai Unió pénzügyi támogatásával valósult meg. A kiadvány tartalmáért teljes mértékben a zentai Történelmi Levéltár vállalja a felelősséget, és az semmilyen körülmények között nem tekinthető az Európai Unió és/vagy az Irányító Hatóság állásfoglalását tükröző tartalomnak.

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

63(439)"18/19"(082)
63(497.113)"18/19"(082)
334.71(439)"18/19"(082)
334.71(497.113)"18/19"(082)

AGRARNA i zanatska istorija Južnog Alfelda na prekretnici XIX i XX veka = A Dél-Alföld agrár- és ipartörténete a 19–20. század fordulóján / [uređivački odbor ifj. Fodor István, Rotár Krisztina]. – Senta : Istorijски arhiv = Zenta : Történelmi Levéltár ; Opustaser : Nacionalni istorijski spomen-park = Ópusztaszer : Ópusztaszeri Nemzeti Történeti Emlékpark, 2018 (Szabadka : Grafoprodukt). – 222 str. : table ; 24 cm

„Projekat Živi arhivi – relikvije zajedničkog kulturnog nasleđa” --> prelim. str. – Uporedo srp. i mađ. tekst. – Tiraž 800. – Bibliografija uz pojedine radove.

ISBN 978-86-89039-12-2 (IA)

1. Фодор, Иштван, мл. [члан уредничког одбора]

- a) Пољопривреда – Мађарска – 19–20. в. – Зборници
- b) Пољопривреда – Војводина – 19–20. в. – Зборници
- c) Занатство – Мађарска – 19–20. в. – Зборници
- d) Занатство – Војводина – 19–20. в. – Зборници

COBISS.SR-ID 327852551

ISBN 978-86-89039-12-2

9 788689 039122